

AKADEEMIA

- Etnilised vähemused Euroopas . André-Louis Sanguin
 Diversiteedist looduses ja ühiskonnas . . . Walter Rand
 Armastuse anatoomiast . . . . . Aleksander Pulve:
 Luulet . . . . . Hermann Hesse
 Raamatute lugemisest . . . . . Hermann Hesse
 Lugemine . . . . . Wolfgang Iser
 Sümbolika kujutavas kunstis . . . . . Aniela Jaffé
 Ludwig Mercklin . . . . . Niina Raid
 Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul . . Ian R. Stone
 Ellu jääda ja edasi minna . . . . . Ilmar Tammelo
 Teenides isamaad: Karl Soonpää päevik 1939—1940

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
kõrrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kүүtri 1, telefonid: 3 11 17,
3 13 73

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 6. VIII 1990 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr 806. Trükkida antud 2. X 1990 Tartu Trükikojas, Olikooli 17/19, III. Tellimus nr. 3142. 60×88 1/16. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 11,99. Trükiarv 7000. «Акадеэмна», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER 10

Etnilised vähemused Euroopas: Mõned ruumilised
probleemid

André-Louis Sanguin 2019

Tõlkinud Ott Kurs

Diversiteedist looduses ja ühiskonnas

Walter Rand 2029

Kakskümmend aastat armastuse anatoomiat. II

Aleksander Pulver . 2051

Luulet

Hermann Hesse . . . 2080

Tõlkinud Ain Kaalep

Raamatute lugemisest

Hermann Hesse . . . 2082

Tõlkinud Heli Kukk

Lugemine: Fenomenoloogiline lähenemisviis

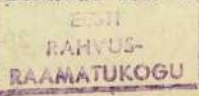
Wolfgang Iser 2090

Tõlkinud Toomas Rosin

Sümboolika kujutavas kunstis. I

Aniela Jaffé 2118

Tõlkinud Ivar Männamaa

Ludwig Mercklin	<i>Niina Raid</i>	2141
Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul aastail 1854— 1855	<i>Ian R. Stone</i> . . . . . <i>Tõlkinud Jaap Ora</i>	2152
Teenides isamaad: Riigikontrolör Karl Soonpää päevik 1939—1940		2163
<i>Arvustus:</i> Harri Moora. Personaalnimestik. Koostaja S. Jakobson. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1989.	<i>Rein Kruus</i>	2188
Editorial note. Summaries		2197
От редакции. Резюме		2201
Ellu jääda ja edasi minna. V	<i>Ilmar Tammelo</i> . . . . . <i>Tõlkinud Ilmar Anvelt</i>	2205

Lk 2050, 2089 ja 2151: Leonhard Lapini joonistused
Ramón Gómez de la Serna «Gregeriiade» ainetel.

ETNILISED VÄHEMUSED EUROOPAS

Mõned ruumilised probleemid

André-Louis Sanguin

Tõlkinud Ott Kurs

Pinev küsimus Euroopa etnilistest vähemustest tuleb suurelt osalt rahvaste ja riikide territoriaalsest katumatusest. Etnilist vähemust ehk minorigeeti võib määratleda kui riigist madalamal tasandil asuvat entiteeti ühes järgmisest kolmest ruumilisest kontekstist: 1) riigi äärealadel, 2) saarekestena riigi sisemuses või 3) hajusalt rändlevana kogu riigi maa-alal.

1. ETNILISTE VÄHEMUSTE KOHT POLIITILIS-TERRITORIAALSES KORRALDUSES

Rahvust ja riiki võib mõista poliitilise organisatsiooni süsteemide ning protsesside ajaliste ja ruumiliste põhitunnustena. Üldiselt kokkulepitud määratluse järgi tähendab rahvus homogeenet ning suhteliselt piiritletud ruumi, kus meestest ja naistest koosneval kooskonnal on sellised identiteedi tegurid nagu etnos, keel, religioon, kultuur, ajalooline pärand, tsivilisatsioon, sotsiaalsed

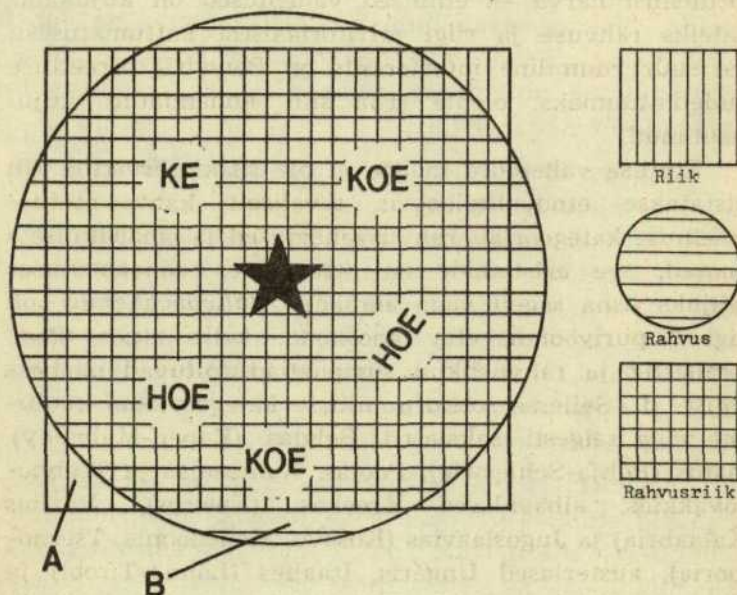
Les minorités ethniques en Europe: Quelques problématiques spatiales. — Bulletin de l'Association des Géographes Français, t 66, N 3, 1989, pp 205—212.

Etnilised vähemused Euroopas

hoiakud ja tavad. Ehk lühidalt: sellise kooskonna side-
meil ning ühistundel on kestust ja efektiivsust. Teadlik-
kus omaidentsusest loob korda nii ruumis kui ajas. Kui
määratleda riiki teatava ruumi poliitilise organisatsioo-
nina, mille funktsioon on anda rahvuskehale poliitiline
väljendus, siis järelikult tähendab rahvusriik riigi ja
rahvuse kindlat ning püsivat kattumist. Selline rahvus-
riigi mõiste väljendab vaieldamatult poliitilis-territo-
riaalse organisatsiooni ideaalset kvintessentsi. Tegelikku-
ses esineb sellist optimaalset olukorda Euroopa kaardil
võrdlemisi harva — etnilised vähemused on kujukaiks
näiteiks rahvuse ja riigi territoriaalsest kattumatusest.
See suur ruumiline interferents on Poundsi teoreetilise
mudeli tuumaks; oleme seda siin kohandatud kujul
kasutanud.

Etnilise vähemuse mõiste ei ole siiski terviklik. Nii
eristatakse etnopolitoloogias tavaliselt kaht etnilise
vähemuse kategooriat: rahvusvähemused ja omariikluse-
ta etnosed; see eristamine on kaasaegses sõnakasutuses
kahjuks üsna sageli väga ähmane. *Rahvusvähemus* on
riigi A piirivööndis elav kooskond, kelle etnos, keel,
kombestik ja rahvuslikud sümpaatiad sõltuvad naaber-
riigist B. Sellesse sotsioruumilisse kategooriasse kuulu-
vad väga selgesti sakslased Belgias (Eupen-Malmédy),
Taanis (Põhja-Schleswig), Poolas, Rumeenias ja Tšehho-
slovakkias, albaanlased Kreekas (Epeiros), Itaalias
(Kalaabria) ja Jugoslaavias (Kosovo, Makedoonia, Tšerno-
gooria), austerlased Ungaris, Itaalias (Lõuna-Tirool) ja
Tšehhoslovakkias, horvaadid Austrias (Burgenland),
Ungaris ja Itaalias (Molise), taanlased Saksamaal (Lõuna-
Schleswig), prantslased Itaalias (Valle d'Aosta), kreekla-
sed Bulgaarias ja Itaalias (Otranto, Kalaabria, Sitsiilia),
ungarlased Austrias (Burgenland), Rumeenias (Transil-
vaania), Tšehhoslovakkias ja Jugoslaavias (Banat),
rumeenlased N. Liidus (Bukoviina ja Moldaavia), slovakiid
Ungaris, sloveenid Austrias (Kärnten) ja Itaalias (Gori-
zia, Trieste, Udine), rootslased Soomes (Ahvenamaa ja

Turu saarestik), türklased Bulgaarias, Kreekas ja Jugoslaavias. Omariikluseta etnos on väike eraldatud kooskond, kel üksinda tuleb kaitsta keelt, mida ei kõnelda kuskil mujal. Omariikluseta etnosel puudub suveräänse riigi statuut ning ta ei saa toetuda ka naabruses olevale emarahvale või keelelisele tagamaale. Kui ta on ilma tõelise poliitilise autonoomiaga ja keelekaitse seaduseta, areneb selline etnos seetõttu sageli rasketes tingimustes.

- HOE Hajus omariikluseta etnos
 KOE Kompaktne omariikluseta etnos
 KE Kohalik eraldumispuue
 ★ Pealinn
 A Rahvusvähemus riigi piires (separatism)
 B Rahvusvähemus naaberriigi piires (irredentism)

Etniliste vähemuste teoreetiline ruumimudel

Etnilised vähemused Euroopas

Sellesse teise suurde etniliste vähemuste kategooriasse kuuluvad paljud väikerahvad nagu laplased (Norra, Rootsi, Soome, N. Liit), fäärid (Taani), friisid (Saksamaa ja Madalmaad), šotlased ja kõmrid (Suurbritannia), korsiklased, oktsitaanid ja bretoonid (Prantsusmaa), katalaanid ja baskid (Hispaania ja Prantsusmaa), galjeegod (Hispaania), ladiinid, friuulid ja sardid (Itaalia), romanšid (Šveits), kašuubid (Poola), sorbid (SDV), make-doonlased (Kreeka ja Bulgaaria). Neil keeleliselt iseloomustatavail rühmadel, olgu nad rahvusvähemused või omariikluseta etnosed, on üldiselt vähe rahvuslikku kaadrit. Domineerivate ühiskondade taustal on eriti oluline teada, milline on nende etniliste vähemuste kaitse-reaktsioon või ruumiline taandumine. Sel puhul võib täheldada kolme lahendust:

Kohandatud eluruum. Selle all tuleb mõista rohkem kui üks inimpõlv tagasi võõraste poolt hõivatud maa-alasid. Võib eristada mitu teisendit vastavalt domineerivasse elanikkonda sulanemise astmele: kohanemine ja naturaliseerumine (itaallased Tarn-et-Garonne'is, hispaanlased Languedoc-Roussillonis), identsuse säilitamine ja kasutamine (Põhja-Prantsusmaa tasandike belglased), kutsealane spetsialisatsioon ja muutlik osa ühiskonnas (itaallastest kivilõhkujad ja marmorisepad).

Ahenev eluruum. Sellised maa-alad on olnud juba sajandeid etniliste vähemuste valduses. Nende ruumiline taandumine on kulgenud koos valitseva rahvusühiskonna sisseimbumisega ja/või massilise sissetungimisega (juuralased Berni kantonis, valsid Ülem-Wallises, ladiinid Dolomiitides, romanšid Graubündenis, kõmrid ja bretoonid).

Hajutatud ja harva rändasustusega eluruum. Sii kuuluvad nomadiseerivat tüüpi vähemuste rännumaad. Ruumilist suhtlemist tugevdavad rahvuslikud reglemendid. Peaaegu kõikjal Euroopas puudutab see suurt rändhõimude peret — mustlasi, kelle kohta kasutatakse nimetusi *rom* (omakeelne), *tsigan* (Kesk- ja Ida-Euroopas),

gitano (Hispaanias), *zingano* ehk *zingaro* (Itaalias), *gipsy* (Suurbritannias)...

Rahvaste juures võib hoomata teatud arenguerinevusi ajas ja ruumis, üks neist võib õitsele puhkeda ning rajada rahvusriigi, teise areng aga kulgeb vastupidi, allamäge, mis toob kaasa rahva järkjärgulise alanemise etniliseks vähemuseks. Vastanduse «etniline vähemus/rahvusriik» alusel kujuneb järgmine kolmeastmeline tüpoloogia:

Integreeritud vähemustega rahvusriigid. Selle kategooria etnilistele vähemustele, kes tegusalt osalevad riigirahvuse elus, ei saa omaseks pidada iseseisvustaotlusi ja separatismi: elsaslased, kõmrid, šotlased, katalaanid, ladiinid, romanšid omariikluseta rahvustest; rahvusvähemusteks: Austria ungarlased, Soome rootslased, Itaalia sloveenid rahvusvähemustest.

Integreerimata vähemustega rahvusriigid. Selle kategooria vähemused tunnevad end ikestatuna, võõrutatuna ja koloniseerituna, püüdlevald autonoomia või isegi sõltumatus poole, kasutades selleks koguni vägivalda: korsiklased ja baskid kui omariikluseta etnosed, Kosovo albaanlased, Transilvaania ungarlased, Ulsteri katoliiklikud iirlased kui rahvusvähemused.

Pluralistlikud riigid. See on kõige keerulisem kategooria. Riik on integraalne moodustis rahvusvähemustest ja omariikluseta etnostest (Šveits) või rahvuste ning omariikluseta etnoste ühendus (N. Liit).

2. KESKUS JA PERIFEERIA: RUUMILISE GEOMEETRIA PROBLEEM

Olgugi territoriaalne identiteeditadvus enam-vähem kujunenud, on ometi olnud ja on veelgi Euroopa mõnel etnilisel vähemusel vähe sõjakust oma keele ning kultuuri kaitsmisel. Niihästi omariikluseta etnosi kui ka piiriäärseid kooskondi näib mõjustavat veel kaks ilmin-

gut. Üht neist võiks nimetada sisekolonialismiks, s. t sise-riiklikuks majandusliku sõltuvuse ja marginaalsuse teooria tõlgenduseks. Teist võib iseloomustada keskuse ja perifeeria vahelise suure dihhotoomia, kus etnilise muutuja mänguruumi määravad geopoliitiline asend, majandusvorm ja seatud eesmärgi kättesaadavus.

Niisuguses keskuse—perifeeria paradigmas elavad rahvusriigi keskused (?) ja perifeeriad (?), samuti vastavad kooskonnad, sümbioosis. Keskus kontrollib ressursside jaotamise kokkulepete *quasi*-tervikut riigi territooriumil. Ta kontrollib riigi standardkeele abil kommunikatsioonide kulgu. Ta kontrollib esindus- ja nõuandvate institutsioonide rägastikku. Vastandina sellele on perifeeria täielikus sõltuvuses ega kontrolli isegi omaenda ressursse. Turgude tõusudest-möönadest on ta kaugel, põhialaks on turism. Tänapäeva riik funktsioneerib eksklusiivses ruumis, mida kaitsevad kõikehõlmavad piirid. Selles ruumis arenevad paljud võimukeskmed. Nende kõrval varieeruvad etniliste vähemuste ruumivajadused vastavalt neljale väga selgele seisundile. Need on: eksklusiivne ja homogeneenne ruum, jaotatud ruum, kontsentreeritud ruum ja fragmentaarne ruum. Põhiküsimus ongi teada, milline oleks ruumitüüp, mis vähendaks maksimaalselt pinget etnilise vähemuse ja selle seadusliku riikkondliku kuuluvuse vahel.

Vastavalt Seymour Fisheri teorialle kehaliste piiride tajumisest on olemas korrelatsioon vaimse tasakaalu ning selle piiritaju vahel, mis on keha eraldajaks füüsilisest keskkonnast. Mida ilmsemad, kindlamad, läbitamatumad tunduvad kehalised piirid, seda suutlikum on isend ennast määrama ja initsiatiivi haarama. Kas see, mis kehtib indiviidi puhul, kehtib etnilise vähemuse puhul samuti? Vähemused on iga päev ja iga tund etnosed. Nende kommunikatsioonivõrk on eriti tihe. Tavaliselt pole nad etnosed «esivanemate päevapildi» mõttes. Igatähes, kui näimoodi mõelda, on raske hinnata, kui orgaaniliselt üks või teine Euroopa vähemus tunnetab oma

ühist kehamit. See tunnetus on tugev korsiklastel ja baskidel, Kosovo ablaanlastel ning Transilvaania ungarlastel. Keskmine tundub see olevat bretoonidel ja Rousilloni katalaanidel. Nõrk romanšidel ning friisidel. Kõige laialipillatumate ja lõhutumate etniliste vähemuste puhul kerkib kaksikküsimus:

Kas olukorras, mis neile võib näida mitmeti pöördumatu, kaotavad need vähemused soovi kindlustada oma tulevikku kodukoldel, soojendades end allesjäänud kütusega?

Või reageerivad nad püüdega saavutada või taassavutada julgestavaid piire?

3. SISEKOLONIALISM JA RUUMILIS- POLIITILINE LOOGIKA

Ajaloo saladuslik paradoks on see, et suure hulga etniliste vähemuste küllaltki kriitiline ja alarmeeriv olukord ei ole teatavate Euroopa rahvaste ettekatsetatud genotsiidi tulemus. Tegelikult tuleneb vähemuste kaasagne seisund sisemiste ja väliste sotsiopolitiiliste jõudude seostumisest nende traditsioonilisel territooriumil. Regionalismi tõusuga kogu Euroopas alates 50. aastate lõpust on sotsiaalse mobilisatsiooni, majandusliku arengu, poliitilise integratsiooni ja heaolu ümberjaotamise aspektid progresseerunud sedavõrd reljeefselt, et tööpoolest pole etnilistel vähemustel alati olnud tunnet, et neid võrdsena kutsutakse osa võtma rikka rahva peost. Valitseva riigi avalik arvamus ei ole alati osutanud küllaldast tähelepanu nende ajaloo mängus kaotanud väikestele rahvastele.

Selles mõttes tuleb etnilised vähemused taasavastada. Mis puutub riigi/etnilisuse legitiimsusesse, on suurem osa neist vähemustest alati ilmutanud silmapaistvat lojaalsust. Milline tulemus ka oleks katseil anda neile väikestele rahvastele taastumislootust, on nende hiljutine astumine või taasastumine ajaloo näitelavale olnud rahvus-

riigi kontseptsiooni kosutavaks meenutuseks, olgu ta pealegi sunnitud või isegi kunstlik. Poliitilised piirid on juhuslikud; nad ei ole igikestvad.

Nüüd, 20. sajandi lõpul, on etnilised vähemused ruumilis-poliitilise loogika kolme tee ristil: asümmeetria, assimilatsioon ja autonoomia. Asümmeetria loogika järgi tunnustab vähemus mingil kujul oma vähemusseisundit rahvusenamuse suhtes, püüdes igati kaitsta oma sotsiokultuurilist eripära ja kompenseerida poliitiliselt oma ühiskondlikku alamust. Assimilatsiooni loogika põhjal vähemus lahendab küsimuse enamusega ühte sulades ja kaotades oma sotsiokultuurilise identiteedi, ühtlasi ühiskondliku alamuse. Autonoomia loogika kohaselt seisneb lahendus erikeelse maa-ala kaitsmises seaduse poolt. Sel maa-alal võib vähemus moodustada enamus- või isegi kogurahvastiku ning tal on võimalus hästi kaitsta oma sotsiokultuurilist eripära.

Rahvusvähemuse kontseptsiooni aktivasse tuleb paigutada kaks ruumilist järeldust: separatism ja irredentism. Separatism seisneb ruumilises tsentrifugaalprotsessis, mis taotleb vähemuse lahkumist selle riigi orbidiist, milles ta ennast pole identifitseerinud. Selle kõrval tähendab irredentism ruumilist tsentripetaalprotsessi, kus teatav riik püüab endaga liita piiritagust territooriumi, kus elab «lahus olevateks vendadeks» tunnistatud vähemus. Irredentism on kõrgel emotsionaalsel tasandil poliitiline filosoofia, millele tuginedes teatud riik peab naaberriigi minoriteeti omaenese lihaseks osaks. Irredentismi-separatismi küsimus ei saa tekkida omariikluseta etnose puhul, sest sel pole küllaldast keelelist tagamaad, millele toetuda. Nii annab see vähemuse tüüp küllalt sageli pildi ääreala relikthiskonnast, omamoodi naeruväärsest, veidrast ja irriteerivast anakronismist. Paratamatult on need väikesed rahvad kui rahvusvähemused või omariikluseta etnosed alati arvukama välisrahvastiku jaoks ruumilise tagasivõitmise objektiks. Sõnaga, on olemas oht koos kollektiivse mälu kaotada ka identiteet ja lahustuda

enamusrahvastiku kultuuris. Integratsioon on alati viimane etapp enne täielikku assimilatsiooni. Asjaolude või inimeste süül ei taha teatud vähemused enam jätkata eksisteerimist ega olla tunnustatud vähemustena. Selge, et identiteeditunnuste hülgamine või allahindamine tähendab rahvusvähemuse enesetunde loojakut.

Teatud vähemustele on omane, et suur hulk selle liikmeid hülgab oma minoriteedirühma selleks, et paremini elada. Jõutakse niisiis paradoksini, et uppumise kaalutlused näivad veenvamad kui pinnalpüsimise omad! Teised vähemused aga, vastupidi, võitlevad visalt mitmesuguse diskrimineerimise vastu, mille ohvriks nad ennast peavad. Nad nõuavad kindlat kaitstust ning oma õiguste tunnustamist. Selle kaitstuse ja nende õiguste tarvis on kaks konstitutsioonilist kanalit: ühelt poolt õiguslik ning faktiline võrdsus riigi enamusrahvastikuga, teiselt poolt ohustatud vähemuse seaduslike eriõiguste riiklik tagatis.

Äärmuste vahel hülgamine-uppumine (Šveitsi romanšid) ja võitlus riikliku tagatise eest (Hispaania baskid), näeme kõigi rahvusvähemuste olukorda Euroopa poliitilisel kaardil.

Kirjandus

- Centre and Periphery: Spatial Variations in Politics. 1980. Ed. J. Gottmann. Beverly Hills, Sage Publications
- De Marchi, B., A. M. Boileau 1982. Boundaries and Minorities in Western Europe. Milan, Fr. Angeli
- Fisher, S., S. E. Cleveland 1968. Body Image and Personality. New York, Dover Press
- Foster, Ch. 1980. Nations without a State: Ethnic Minorities in Western Europe. New York, Praeger
- Hechter, M. 1975. Internal Colonialism. London, Routledge and Kegan
- Heraud, G. 1984. Les communautés linguistiques en quête d'un statut. Aoste, Tradition et Progrès
- Laponce, J. 1960. The Protection of Minorities. Berkeley, University of California Press
- Laponce, J. 1987. Languages and their Territories. Toronto, University of Toronto Press

Etnilised vähemused Euroopas

Les minorités à l'âge de l'Etat-nation. 1985. Paris, Fayard

Minorités et Etat. 1986. Ed. P. Guillaume. Bordeaux, Pr. Univ. Bordeaux et Québec — Pr. Univ. Laval

Pounds, N. J. G. 1972. Political Geography. New York, McGraw-Hill

Rokkan, S., D. Urwin 1982. The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism. Beverly Hills, Sage Publications

Rougier, H., A. L. Sanguin, E. Schwabe 1984. Frontières et minorités. — Les Alpes. Paris, XXVe Congrès Intern. Géogr., pp 263—280

Sanguin, A. L. 1975. Le concept de sous-nation en géographie politique. — L' Espace Géographique, pp 279—286

Sanguin, A. L. 1986. A propos du bimillénaire du peuple romanche. — Europa Ethnica, vol. 43, pp 1—10

Smith, A. D. 1981. The Ethnic Revival. Cambridge, Cambridge University Press

William, C. 1982. National Separatism. Vancouver, University British Columbia Press

---

DIVERSITEEDIST LOODUSES JA ÜHISKONNAS

Walter Rand

1. MIKS DIVERSITEEDIST?

Kui moodne teadus kasutab statistilisi meetodeid, näiteks kvantmehaanikas või bioloogilise evolutsiooni selgitamisel tõenäosusteooria abil, siis teeb sellised käsitlused vajalikuks looduse suur komplitseeritus ja nähete mitmekesisus. Kui interdistsiplinaarsete teaduslike, tehniliste ja ühiskondlike probleemide lahendamiseks on vaja kokku tuua teadmisi ja oskusi mitmetelt erialadelt, siis on selle põhjuseks nende probleemide mitmepalgelisus ja ulatus, mida ei kata ükski eriala täiesti. Sellega seoses on vaja luua uusi arusaamisi erialade vaheliste sidemete kohta, mis omakorda viib keerukate suhete ja vastuolude valda. Kõikide näiteks toodud juhtude puhul ei pääse mööda märkamast teatud abstraktset samasust, mida väljendavad mõisted *mitmepalgelisus*, *mitmekesisus*, õigemini *diversiteet*.

Diversiteedi nähe, mille esinemisel ei tundu olevat piire, on küllalt tähtis, et selle vastu huvi tunda. Seetõttu on siin antud lühike ülevaade diversiteedi olemusest, lähtudes loodusteaduste ja tehnoloogia valdkondadest, tehtud katse püstitada mõningaid hüpoteese ja rakenda-

tud neid spekulatiivselt mõnede ühiskondlike nähete tõlgendamiseks. Kirjutise sissejuhatava laadi tõttu ei ole püütud siin anda üksikasjalist analüüsi. Järelikult on kasutatud väheseid bibliograafilisi viiteid ja pole esitatud ühiskonnateaduste praegusi seisukohti käsitletud küsimustes.

2. DIVERSITEEDI MÕISTE

«Õigekeelsuse Sõnaraamatus» (1960) ei esine sõna *diversiteet*, ka mitte Muugi «Väikeses Õigekeelsus-Sõnaraamatus». Kuna aga enam-vähem vastav sõna *mitmekesisus* on kohmakam ja sisaldab siin ebasoovitavaid mõttevarjundeid (vahelduvus, mitmepalgelisus, segadus), siis on eelistatavam kasutada seda eestindust. See laen rahuldab Valter Tauli poolt soovitatud internatsionaalsuse printsiipi teaduslikus keeles (Tauli 1968).

Diversiteedi mõistet selgitab paremini seos vastandmõistetega *unitaarsus* ja *univormsus*. Mõlemad sõnad on kasutusel eesti keeles, kuid mitte siin taotletud mõttes. Unitaarsus peab tähendama ühtset terviklikkust, mis ei tohi sisaldada mingeid erinevaid komponente ega kujutada küll kompaktsset, kuid eri elementidest koosnevat liidetud süsteemi. Kõne alla võiks tulla ka sõna *ühtsus*, kuid jällegi on karta segavaid mõttevarjundeid. Vana-Kreeka aatomi mõiste tähendas ühtset terviklikkust, seega unitaarsust. Siinkohal on unitaarsuse all mõeldud terviklikkus, mis kujutab diversiteedi antipoodi.

Sõna univormsus on siin kasutatud samade elementide ühtlase jaotuse tähenduses. Seega mõisted *ühetoonilisus*, *üksluisus* ja *ühtlus* on jällegi mitme varjundiga tähendused ja tunduvad vähemeelistatavad.

Kui edasi vahet teha juhu-diversiteedi ja korradiversiteedi vahel, saame nelja-mõistelise süsteemi, mida saab illustreerida näiteks lihtsa geomeetrilise rakendusega.

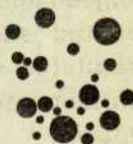
Unitaarsus
Unity

Univormsus
Uniformity

Korra-diversiteet
*Diversity
with order*

Juhu-diversiteet
Random-diversity

Sama tervikpindala on esitatud nelja jaotusvõimalusega. Kolmel juhul on tegu süsteemiga rohkem kui ühest elemendist. Kolmas, korra-diversiteedi juht, kujutab komplitseeritud süsteemi, mis on kompaktne ja jätab terviklikkuse mulje. Seda ei tohi aga ära segada unitaarsusega nagu siin defineeritud. Lisatud on ka ingliskeelsed definitsioonid. Jällegi on näha mõistelise segaduse võimalust tavalises kõnes, kui kasutatakse sõna «unity» ühe süsteemi elementide lähedase koostöö ja koordinaatsiooni puhul, kuna tegemist on õieti nähtega «diversity with order».

3. SENINE SUHTUMINE DIVERSITEETI

Looduses tunneme mõlemat liiki diversiteeti. Seda näeme gaasi molekulide liikumise juhu-diversiteedis ja päikesesüsteemi korraldatud dünaamikas. Tõelist univormsust esineb näiteks kristallide struktuuris, kuid üldiselt ruumiliselt väga piiratud ulatuses. Unitaarsust, ühtlast terviklikkust, leidub looduses vaid erijuhtudena ja on küsimus, kas neilgi juhtudel pole tegu ainult inimese abstraktse mõttekujundiga, et kirjeldada looduses tõelisust. Niisuguseks nähteks on näiteks valguse kvant.

Ühiskondlikes süsteemides, nii inimeste kui loomade juures, leidub samuti mõlemat liiki diversiteeti. Sotsiaal-

setes nähetes on tõeline univormsus kui struktuuri puudumine ja unitaarsus mõlemad täiesti mõeldamatud absoluutsel kujul. Teatud lähendused aga esinevad ja sel juhul võib kasutada lähedasi mõisteid nagu *ühtsus*, *ühtlus*, *võrdsus* ja *üheõiguslus*.

Inimese arusaam loodusest, ja tema usulised veendumused, mis esinesid tsivilisatsiooni algaegadel, näitavad selgesti tema võimet näha diversiteeti kõigis universumi avaldustes. Pikapeale muutusid aga tema filosoofilised lähtekohad ja alates Vana-Kreeka mõttetarkadega, näeme uut suhtumist. Hakati otsima abstraktset unitaarsust ja univormsust reaalsete nähete kirevuse taga ja nende mõistetega sugulaslikku staatilisust ja permanentisust universumi iseloomus. Anaximenese «kõik on õhk» on näide sellest kalduvusest. Tundub, et see on seotud inimese ratsionaalse ja loogilise mõtlemise arenguga ning tema igatsusega lihtsuse, selguse, täiuslikkuse ja lõplikkuse järele. Ka usud on väljendanud seda igatsust, olla ainulaadsena maailma tsentrumis, ühe jumala äravalituna, universumis, millel on selge algus ja ettemääratud lõpp.

Kas on inimese selline eelistus tingitud tema ettekujutuse piiratusest, mis ei võimalda haarata paljudest elementidest koosnevat diversiteeti? Tema arusaamine millestki tähendab tihti ainult analoogia avastamist ja tema loogilised mõttejärjekorrad on kindla alguse ja lõpuga. Psühholoogia tõlgendab loogikat kui ühte õpitavat käitumise vormi. See on olnud võimas tööriist kultuuri arenguks, kuid ikkagi ainult tänu tehnilistele abivahenditele: kiri, matemaatika varasalv, arvutusmasinad ja nüüd kiirarvutid. Koos sellega on aga harjutud lootma lihtsat univormsust ka niisugustes looduse ja ühiskonna avaldustes, kus see sugugi ei esine. Moodne teadus hakkab sellisest lootusest loobuma. Näiteks ei oma kvantmehaanika geomeetrilist selgust ning elektron võib korraga olla laine ja osake. Mikrobioloogia tegeleb keerukate molekulidega, mis koosnevad sadadest aatomitest

ja evolutsiooniteooria kasutab statistilisi meetodeid ning tunnustab juhuse osa looduses. Mitte ükski abstraktne lihtsus, vaid ka lõpmatu mitmekesisus ja keerukus on looduse omadusteks.

On tõsi, et viimase kolmesaja aasta jooksul on loodusteadused teinud suuri edusamme tänu inimese usule, et looduses peitub abstraktset univormsust, mida saab väljendada enamasti matemaatiliste ja geomeetriliste võrdkujundite ehk mudelite abil. Samuti on aga teaduse ajalugu tunnistajaks, kui võrd raske on loobuda lihtsuse ja selguse metafüüsilistest nõuetest, mis soodustavad univormsuse ja lõplikkuse eelistamist. Raske oli jõuda Platoni ühtlastelt ja ringjoonelistelt taevakehade liikumistelt Kepleri vähemlihtsate elliptiliste ja ebaühtlaste liikumiste juurde. Samuti on üllatav näha Newtoni mehaanika arvatavat univormset maksvust universumis muutuvat Einsteini vähemlihtsa teooria erijuhuks. Ning isegi Einstein keeldus aktsepteerimast statistilisi rakendusi kvantteoorias, kuna ta ei tahtnud uskuda, et «Jumal mängib täringut».

Halvem on olnud lugu ühiskondlike nähete tõlgendamise ja nende teostamiseks üles seatud ideaalidega. On nähtud vaimset ja poliitilist progressi ideoloogiate arengus, mis taotlevad ühendatud inimkonda, võimalikult ühe jumala usus, ühe valitsussüsteemiga ja pea saavutatava permanentse olukorraga. Selliste unitaarsete, univormsete ja staatiliste lõpplahenduste eest on rahvad võidelnud ja kannatanud aastasade jooksul seni küsitavate tulemustega. Hiljuti avaldatud ülevaade maailma juhtivatest ideoloogiatest näitab, et kõik need on tegelikkuses pidanud tegema järeleandmisi diversiteedi sissetungimisele ja mitmed neist on aja jooksul lagunened paljudeks sektideks ja hereesiateks (History... 1971).

Tundub, et arusaamine diversiteedist on olnud puudulik või vildak inimkonna kõrgkultuuride arengus ja on seda ikka veel. Diversiteedile juhitakse ajakirjanduses tähelepanu enamasti negatiivses tõlgenduses. Räägitakse

usulisest ja poliitilisest killunemisest, impeeriumide lagunemisest ja kardetakse rahvuslikke liikumisi. Kiidetakse aga lääne tehnoloogia ühtlustavat mõju, mis peab maailma ühendama suure samasuse kaudu. Tegelikult on aga teaduse ja tehnoloogia arusaamad diversiteedist tublisti edenenud ja tehnoloogia pole nii kindel oma ühendavas mõjus.

4. DIVERSITEET LOODUSLIKES JA TEHNOLOOGILISTES SÜSTEEMIDES

Süsteemiks nimetatakse mitmesuguste füüsiliste elementide, esemete ja tegurite kogu, mis on üksteisest mõjutatud ja millel on mingi ühine eluruum ja ajaline kestvus ning koordineeritud ülesanded. Nii elusolendid kui ka masinad on süsteemid. Ebamäärased kogud elemente, näiteks majanduses, ökoloogias ja taevalaotuses, moodustavad samuti süsteeme.

Süsteemid on dünaamilised, muutudes ajas ja ruumis. Isereguleeruvate süsteemide puhul tuleb peamine kujundav mõju süsteemi sisemisest seotusest. Tõenäosuse printsiibid tõendavad, et kõik dünaamilised isereguleeruvad süsteemid, mis koosnevad suurest arvust komponentidest, liiguvad mitmesuguste diferentseerumis- ja integreerumis-protsesside kaudu suurema keerukuse ja diversiteedi suunas. Need protsessid on võimalikud samaaegselt, nii et edenev integreerumine ühede elementide vahel suurendab selletõttu diferentseerumist nende elementide ja ülejäänud süsteemi vahel.

Kõigis füüsilistes protsessides on tegu energia ülekannetega. Osa energiat kulub juhuliikumisele süsteemis, näiteks turbulentsuse tekitamiseks vooluväljades, seega kaduma minnes konstruktiivseteks vajadusteks. See nähe on seotud mõistega, mida hüütakse entroopiaks. Termodünaamika ja statistiline mehaanika tõendavad ja paisuv universum kinnitab arvamist, et entroopia universumis

on pidevalt suurenev, ning et kõik füüsilised protsessid on seetõttu ajas ümberpöörduvad ja liiguvad suurema komplitseerituse ning juhu-diversiteedi suunas (Gal-Or 1972). Sellest tuleneb aja suunaline iseloom ja universumi ajas kirjeldatav ehk ajalugu kujutav kulgemine. Universumis on makroskoopilised muudatused ajas pidevad ja süsteemid võivad olla ligilähedases tasakaalus. Katkevus on aga alati võimalik kohalikkude lühikeste revolutsiooniliste muudatuste näol, näiteks supernova lõhkemise puhul. Sellisel juhul on entroopia suurenemine selles piirkonnas kiire ja suur.

Side-energia on vajalik süsteemide kooshoidmiseks. Kuna aga selle võimalik hulk on piiratud, siis on ka süsteemide suurus, elementide arv ja ruumiline ulatus piiratud. Seetõttu on rasked keemilised elemendid radioaktiivsed ja suured galaktikad on võimelised hiiglaslikeks plahvatusetaolisteks sündmusteks (Oort 1970). Teatud optimaalse suurusega tehnoloogilised süsteemid saavutavad võimaliku madalaima side-energia taseme, mis on küllaldane stabiilsuseks ja saavutavad seeläbi maksimaalse vaba energia, millega reageerida ümbrusega seotud vajadustele. Kui komponentide arv jätkab suurenemist üle optimaalse piiri, langevad süsteemi efektiivsus ja usaldusväärsus (Levenbach 1965; O'Brien 1965).

Väga väikeste füüsiliste ühikute maailmas domineerivad juhus ja määramatus. Kuna kogu füüsiline maailm on lõpmata väikeste osakeste süsteem, siis kord, mida leiame looduses, on suurte arvude ja arvutute sündmuste statistiliste keskmiste korrapärasus. Juhu-diversiteet aine osakeste liikumises viib, nagu varem öeldud, entroopia suurenemisele ja protsesside ühesuunalisusele ajas. Seega ei tundu universumil olevat muud teleoloogilist sihti kui liikuda juhuslikul viisil suurema entroopia suunas.

Samad tõed on maksivad bioloogilises maailmas. Evolutsiooni ajalugu kirjeldab neid diferentseerumise ja integreerumise protsesse, mille tulemuseks on nüüd esi-

nev diversiteet looma- ja taimeriigis. Kõik elavad süsteemid kulgevad energia ülekande ja muundumise protsesside kaudu, mis on ümberpöörduvad ajas (näiteks nad ei liigu vanusest nooruse poole) ja suurendavad entroopiat oma ümbruses. Liigid, kaasa arvatud inimene, arenevad juhusest tingitud mutatsioonide kaudu. Nagu ütleb Nobeli laureaat Jacques Monod, on ka inimene tekkinud juhusest universumi erapooletus mõõtmatutes (Monod 1971). Ta saatus on ette määramata ja igal momendil pakub juhuse uusi võimalusi. Soodsad juhud toovad püsivaid muudatusi ja nii jätab evolutsioon mulje otstarbekohasest pidevusest. Inimene on seega evolutsiooni produkt.

Elava aine üks kõige põhilisemaid ja tähelepanuväärsemaid omadusi on, et eluga seotud protsessides on võimalik entroopia vähenemine. Elava raku sünn on selline protsess, kaosest tekib kord nagu vastu töötades universumi üldsuunale. Nii vähenev vajadus sideenergiaks suurendab vaba energia hulka, millega reageerida ümbrusele ja kasvada. Elu on korra loomise protsess, korra-diversiteet. Seejuures pole looduse seadused rikutud, sest lõpptulemus elava süsteemi ja tema ümbruse koostööst on siiski panus entroopia suurenemisele.

Ka inimese poolt loodud tehnoloogilistes süsteemides on tegu korra loomisega kaosest ja ka need süsteemid kujutavad vähenenud entroopiaga piirkondi. Nende süsteemide funktsioneerimine aga suurendab entroopiat nende ümbruskonnas ja oma lühikese kasuliku eluea järel rändavad nad rämpsunäe prügimäele, nii lisades juhu-diversiteedile ja järsult suurendades entroopiat.

5. HÜPOTEESE ÜLDISTEST DIVERSITEEDI SEADUSTEST

Allpool on kokku võetud mõningad üldistused diversiteedi iseloomu kohta ja neid on kasutatud juhisenäe

järgnevakts ökoloogilise ja ühiskondliku diversiteedi analüüsiks.

Unitaarsus ja univormsus leiduvad peamiselt abstraktsetes seadustes, mis aitavad tõlgendada ja ennustada süsteemides esinevat diversiteeti.

Areng juhu-diversiteedi suunas on maailmas loomulik nähe ja suures ulatuses vältimatu. Korra-diversiteedi tekkimine võib olla seotud entroopia vähenemisega. See tähendab loominguulist protsessi ja selleks vajalik energia peab tulema ümbruskonnast. Korra püsimine ja süsteemide stabiilsus oleneb side-energia vajadustest ja see piirab süsteemide suurust. Diversiteeti sisaldavad süsteemid on dünaamilised kompleksid, mis oma algatusel ei liigu mingi staatilise lõpplahenduse suunas, kaasa arvatud unitaarsed ja univormsed lahendused.

Need hüpoteetilised seadused on siin loetud kehtivaks süsteemide kohta üldse, seega looduse kohta tervikuna, ka inimese loodud tehnoloogiliste süsteemide kohta ja samuti kõigi ühiskondlike süsteemide kohta. Viimane väide tuleb kõigepealt vaatluse alla seoses inimese kui ökoloogilise teguriga.

6. DIVERSITEET JA ÖKOLOOGIA

Ökoloogia on teadus organismide ja nende keskkonna suhetest. Organismid on bioloogilised süsteemid, kes sünnivad, elavad ja surevad teistest organismidest ja geoloogilistest tingimustest moodustatud keskkonnas. Looduse arengu aegluse tõttu on need süsteemid ligilähedases tasakaalus ja seetõttu on võimalus konstruktiivse korra-diversiteedi arenguks. Teadus rõhutab sellise diversiteedi vajadust ökoloogilistes süsteemides. Inimene on nende süsteemide üks element ja oma suurearvulise ühiskonna tõttu on ta muutunud üle suurte alade üheks väga oluliseks teguriks. Inimkonna kui bioloogilise süsteemi ainukeseks ülesandeks tundub olevat elava ja elutu aine jääk-

aineteks ja reostusaineteks muutmine ja seega entroopia suurendamine. Esimest korda oma ajaloos on ta võimeline seda tegema revolutsioonilisel viisil. Sellest on tingitud tasakaalutus looduses ja juhu-diversiteedi kiire tõus. Rahvaarvu «plahvatuslik» suurenemine on osa sellest nähtest.

Inimese enda tuleviku huvides on korra-diversiteedi püsimine ökoloogilistes süsteemides. See tähendab nõuet stabiilsusele inimkonna suurusel, mõnede toorainete piiratud tarvitamist ja ringsüsteeme materjalide kasutamises, et ära hoida keskkonna reostumist ja looduse tasakaalutust.

Kuna inimene on ökoloogiliste süsteemide üks element ja allub samadele looduse seadustele, siis on ta võime olukordi muuta suhteliselt piiratud. Oma tugevaimat relva, tehnoloogiat, on ta seni kasutanud just olukorra halvendamiseks. Et seda teisiti kasutada, selleks on vaja suurt muudatust inimese väärtus-süsteemides ja uusi arusaami, mis ei vasta praegu käibivatele ideoloogiatele.

7. DIVERSITEET JA ÜHISKOND

Eelnenu alusel on ökoloogilisest seisukohast lähtudes diversiteedi seadused maksvad ka ühiskonna kohta. Järgmisena tulevad vaatlusele ühiskondliku struktuuri küsimused, eriti poliitilises ja kultuurilises mõttes, kuid lähemalt ühiskonna bioloogilisest-ökoloogilisest iseloomust. Kui oletada, et diversiteedi seadused on maksvad üldiselt, siis on nad maksvad ka kultuurilise evolutsiooni kohta. Seega võib rääkida kultuurilisest ökoloogiast, vaadeldes erinevate kultuuride vahelise ja arengutingimusi antud sotsiaalses keskkonnas.

Inimkonna areng on kulgenud sotsiaalsete ja kultuuriliste integreerumis- ja diferentseerumis-protsesside kaudu, mille tulemuseks on nüüdne rahvastest ja sugu-

harudest koosnev ühiskond, kus räägitakse umbes 3000 keelt ja murrakut, ning tuntakse rahuldust oma kultuurilise diversiteedi püüandusest. See on loomulikkude protsesside tulemus, ilma et keegi oleks seda plaanitsenud.

Diversiteedi ja kultuurilise ökoloogia seisukohast lähtudes võib ühiskonnas näha lõpmatult kulgevat keerukat dünaamilist süsteemi, mille evolutsioonilist stabiilsust saab tagada korra-diversiteedi soodustamisega. Selles arengus oleks diversiteedi vähendamine või elimineerimine, univormsuse suurendamine ja lõppplahenduste taotlemine kõik kahjustavad nähted. Need viiks paratamatult pidevuse katkemisele ja revolutsioonilistele sündmustele, mille tulemuseks oleks suur juhu-diversiteedi tõus. Seda tuleb lugeda maksvaks kõigi tsivilisatsiooni ja inimkultuuri aspektide suhtes, kui olla järjekindel siin esitatud mõttekäikudes.

Üleval öeldu üheks aluseks on, et ka ühiskondlikud struktuurid peavad arvestama koguenergia vajadusi ja side-energia piiratust. Viimase hulka kuulub ka emotsionaalne energia, mis määrab emotsionaalsete sidemete ulatust. Seega võivad ühiskondlikud struktuurid integreeruda ilma ülemäärase pingutuseta ainult teatud optimaalse suuruseni, hõlmates võibolla ainult miljoneid inimesi, aga mitte sadu miljoneid. Loomulikult võivad integreerunud alagrupid koonduda suuremateks süsteemideks.

Täielikku juhu-diversiteedi puudumist ühiskonnas on võimatu saavutada, eriti kuna süsteemid on dünaamilised (muutuvad ajas). Juhu-diversiteedi põhjuseks on tihti üksikisik (kuritegevuses, liiklusõnnetustes, leidurite tegevuses jne.). Juhu-diversiteeti ühiskonnas võiks ka nimetada sotsiaalseks turbulentsiks. Üksikisik on ühiskonna jagamatu element, selles mõttes unitaarne. Väliteooria seisukohast on turbulentsuse korral üksikosakese (indiviidi) liikumine (saatus) praktiliselt ettemääramatu. Ühiskonnateadused peavad seetõttu tegelema keskmistega, mis kirjeldavad statistiliselt grupi omadusi.

Indiviidil on muidugi õigus määrata endale suure tähtsuse ja uskuda oma sihikindlasse tegevusse. Oma isikliku elu seisukohast on see ainuke õige suhtumine. Inimese loomuses on paras jagu agressiivsust ja seda on vaja, et võidelda toidu, sugujatkuvuse ja territooriumi pärast. Inimene on aga valmis võitlema ka ühiskondlike ideede eest, oma usuliste veendumuste ja poliitiliste ideoloogiate elluviimiseks. See on tema põhiliste instinktide kultuuriline laiendus ja seega ebakindlamal alusel. Ajalugu näitab, et on mindud sõtta ja tehtud revolutsioone, selleks et ühendada, samastada, saavutada võrdsust ja ehitada suurt ühiskondlikku tervikut, mitte ainult abstraktses vaid ka füüsilises ja reaalses mõttes. See on olnud lootusetu võitlus diversiteedi vastu ja unitaarsuse ja univormsuse eest. Suured ideaalid jäävad aga saavutamata, kuna isegi abstraktselt võimaliku unitaarsuse ja univormsuse printsiibid on vähe tuntud.

8. DIVERSITEET JA RAHVAD

Uute ideede käsitlemisel on üheks raskuseks õige sõna leidmine uue mõiste määritlemiseks. Seoses ühiskondliku diversiteedi analüüsiga oleks järgmisena vaja sõna, mis tähendaks mitmeid võimalikke korra-diversiteedile rajatud integratsiooni vorme nagu *föderatsioon*, *riik* ja *rahvus* (keeleline-kultuuriline side), kõik seotud ka maa-ala mõistega. On võimalik, et üks rahvus on laiali mitmes riigis, või üks riik sisaldab mitmeid rahvusi. Uue sõna loomisest hoidumiseks on allpool kasutatud sõna *rahvas* nii maade, riikide, kui ka rahvaste asemel. Seega Kanada rahvas, Nõukogude Liidu rahvas, saksa rahvas, juudi rahvas ja eesti rahvas tähendavad, et igal juhul on olemas tugev side rahva liikmete vahel, olgu see siis maa-ala, kodakondsus, rahvus, või kultuuri elemendid (usk, traditsioonid), mis seovad. Harilikult mõistetakse rahva all teatud maa-ala elanikkonda (Õige-

keelsuse... 1960). Siin on kasutatud seda sõna seega palju laiemas mõttes ja maa-alaline side on seejuures vähem tähtis kui poliitiline, rahvuslik või kultuuriline side.

Rahvaste tekkimine on korra-diversiteedi loomulik nähe. Teatud inimkonna osa diferentseerub ümbruse ühiskonnast ja konsolideerub sisemise integreerumise kaudu, milleks vajalik sideenergia kulub sisemise koordinaatsiooni ja koostöö loomiseks. Tulemused võivad olla väga mitmesugused, mis on kooskõlas diversiteedi põhimõtetega. Teatud suuruse saavutamise järel tuleb aga igal rahval arvestada sisemise stabiilsuse vähenemist ja võimalust uueks jagunemiseks.

Süsteemide seisukohast võib antud rahvas kuuluda nõndanimetatud madal-energia ühiskonda, kui ta tehnoloogiline tegevus ja sellega seotud energia kulu on madalad, või kõrg-energia ühiskonda, kui on tegu arenenud tööstusmaaga (Cottrell 1955). Rahvas on suur, kui ta elanikkude arv on suur, kes elavad ulatuslikul maa-alal. Ta on suur ja vägev, kui ta on ühtlasi kõrg-energia ühiskond.

Iga rahva toodang kuulub kahte liiki: esiteks füüsiline toodang põllutöö- ja tööstussaaduste näol, ja teiseks kultuuriline toodang (looming) teaduse, kunstide, kommete, uskumuste jne. näol. Võrreldes füüsilise toodanguga kulgeb kultuuriline looming väikese energia vajadusega ja kujutab endast tõelist korra-diversiteedi nähet. Seega lisab see vähe entroopiale või ümbruse reostamisele ja on vähe kardetav ökoloogilisele tasakaalule. Suurte rahvaste kultuurilooming isiku kohta on suhteliselt madal, isegi kui kogutoodang on tähelepanuväärne (näiteks on suurte rahvaste üks kultuurilooming, sõnavara, enamvähem võrdne väikeste kultuurirahvaste sõnavaraga). Suur on aga suurte ja vägevate rahvaste tööstuslik ja sõjaline toodang. Seega on sellised rahvad väga hädaohtlikud maakera ökoloogilisele tasakaalule, nii looduslik-ökoloogilises kui ka kultuur-ökoloogilises mõttes.

Nad tekitavad lõviosa keskkonna reostamisest ja oma põhilise ebastabiilsusega põhjustavad tugevat ühiskondlikku turbulentsi ja juhu-diversiteeti, eriti väljaspool enda piire.

Madal-energia ühiskonda kuuluvad suurrahvad ei ole nii hädaohtlikud ökoloogilises mõttes. Nende kultuuriline toodang isiku kohta on madal. Nad on valmis kergesti diferentseeruma suurema diversiteedi suunas ja looma arvukaid etnilisi ühikuid. Ei nende endi huvides ega maailma huvides ei ole nende rahvaste vägivaldne vormimine kõrg-energia ühiskonda kuuluvateks suurrahvasteks. Selliseid lootusetuid katseid soodustavad aga praegu kehtivad ideoloogiad ja vähene arusaamine diversiteedi iseloomust.

Rahvas on väike, kui ta on madala rahvaarvuga, isegi kui ta kuulub kõrg-energia ühiskonda. Viimasel juhul esinev kõrge teaduslik-tehnoloogiline atmosfäär võib stimuleerida kultuurilist toodangut samuti, ja seega võib loota suurt kultuuriloomingut isiku kohta. Tulemuseks on väga stabiilsed väikerahvad, väga erinevate kultuurilise integratsiooni vormidega ja suure kultuuriloominguga. Näiteks võib tuua Belgiat, Taanit, Rootsit, Soomet ja Šveitsi, et nimetada mõnda. Kõrge kultuurilise taseme ja sellest tingitud väärtusmõiste tõttu on neis maades ka rõhk keskkonna säilitamisel tugevam kui suurtes maades.

On huvitav vaadelda Balti rahvaid ja Eestit selles raamistikus. Need väikerahvad on olnud madal-energia ühiskonnad ja veel 30 aastat tagasi oli nende tööstuslik toodang tagasihoidlik. Nende kultuuriline loomine isiku kohta on olnud aga kahtlemata väga kõrge ja täiesti küllaldane, et luua etnilist kohesiooni ja ühiskondliku side-energia taset, mis on ära hoidnud nende absorbeerimise teiste kultuuride poolt või omavahelise integratsiooni. On olnud muidugi kultuurilist difusiooni, mis on loomulik diversiteedi nähe. Oleme laenanud ja muutnud mis vajalik.

Oma tagasihoidliku füüsilise produktsiooni ja rahvaarvu väikese kasvu tõttu olid need kõrge kultuuriga maad korraldanud oma elu nii, et see põhjustas vaid vähest ümbruse reostamist ja ökoloogilise tasakaalu segamist. Mida Balti rahvad olid, kujutab endast kõige moodsamatele ökoloogilistele ja majanduslikkudele põhitõedele püstitatud tuleviku ideaale, mille poole suured rahvad on sunnitud liikuma, et ära hoida ülerahvastuse ja ülereostuse katastroofi (Meadows 1971; Roland 1971). Suurrahvastel on aga sellega suuri raskusi, sest ühiskondliku diversiteedi iseloom viitab lahendustele, mis kujutavad endas kõrge kultuuriga väikerahvaste süsteeme, kus osatakse luua väärtuslik elustandard peaaegu madalenergia ühiskondadena.

Ka väikerahva mõiste on relatiivne. Praegused suurrahvad suurriikidena koosnevad enamasti paljudest rahvastest (regioonide mõttes) ja rahvustest. Kui jagada kogu inimkonna rahvaarv maailmas räägitavate keelte arvuga, kuna viimane on üheks oluliseks rahvuse tunnuseks, siis saame keskmise rahvuse vähem kui kaks miljonit inimest. Nii on Balti rahvad keskmise suurusega rahvad ja rahvused, võib-olla isegi optimaalse suurusega rahvad ja mitte sugugi «väikerahvad». Kui seda arvutust pidada liialduseks, siis on vaja mõelda paljudele veel väiksema rahvaarvuga kultuuridele, kes on täiesti võimelised arendama ja viljelema nende omapäraseid väärtusi, kuid kel vaja oleks lahti saada oma väiksuse kompleksist. Balti rahvad on üheks näiteks, mida võib saavutada. Maailmas on palju niisama suuri või väiksemaid madalenergia rahvaid, kellel on küllaldane kultuuritase või kultuuri algmed, et tulevikus ideaalseteks kõrg-kultuuriga rahvasteks ja rahvusteks areneda, eeldusel, et neil selleks on vabadus. See vabadus sõltub tihti suurrahvaste hoiakust ja tegudest. Isegi heatahtliku suhtumise puhul võib domineeriv suurriik areneda väikerahva kõrg-energiaga ühe toote produtseerijaks (õli, kohvi) ja oma kultuuri pealesurumisega halvata selle oma kultuurialgeid.

See on unitaarsuse pealesurumine majanduslikult ning univormsuse levitamine kultuuriliselt. Moodsa tehnoloogiaga kõrg-energia suurrahvastel on ka tõeline võimalus hävitada füüsiliselt mõni erineva kultuuriga väikerahvas, hajutada järelejäänud elanikud ja anastada maa. Nad võivad seda teha maailmariikliku terviku ehitamise nimel, või lihtsalt oma rahva suurendamiseks ja arvatavaks tugevdamiseks. Mõlemal juhul ollakse kantud unitaarsuse ja univormsuse ideedest. Seda tehes aga pingutavad nad üle side-energia vajadused ning loovad eeldused juhu-diversiteedi kasvaks ja omaenda monoliitse terviku hävinguks. Tsivilisatsioonide seniseletamatu tõusude ja languste lugu (Toynbee 1963) võib olla seletatav ka sel viisil.

9. ÜHISKONDLIKU DIVERSITEEDI TÄHENDUSEST

Eelnenud mõttekäigud viivad tagasi võimaluse juurde, et punkt «5» all loetletud diversiteedi seadused võiksid maksvad olla ühiskondlike süsteemide kohta. Neis on inimene faktor, kes võib individuaalselt või kollektiivselt mitmeti mõjutada süsteemi käiku, kuigi alati mitte kontrollitult. Inimese puudulik arusaamine süsteemi printsiipidest (näiteks diversiteedist) võib kahjustavalt mõjuda ühiskondlikele süsteemidele, nagu puudulik arusaamine looduse seadustest halvab inimese tehnoloogilisi ettevõtteid.

Mis oleks siis mõned arusaamad ühiskonnast, mis tulenevad diversiteedi printsiipidest? Ühe olulisema järeldusena ilmneb, et on võimatu ehitada staatilist ühiskonda ja seetõttu on ebaõige taotleda ühiskondlikke lõpplahendusi, näiteks kas permanentsete klassidega või jällegi täiesti klassideta ühiskonda.

Korra-diversiteet ühiskonnas tähendab omavahel koordineeritud ja koostöötavaid poliitilisi ja kultuurilisi süsteeme (rahvaid). Selline koostöö saab ainult rajatud

olla vastastikusele respektile ja diversiteedi printsiipidega õigustatud erinevuste aktsepteerimisele. Samuti tähendab see ka, et iga rahva sisemine struktuur võib saavutada optimaalse arengu, kui respektieritakse diversiteedi osa rahva enda arengus. Seega on etnilise pluraliteedi edenev tunnustamine läänemaailma maades positiivseks ja õigustatud nähteks. Veel enam, oleks täiesti normaalne oodata suurrahvaste jagunemist (mitte killunemist või lagumist, mis on negatiivsed mõisted) uuteks ja väiksemateks erineva kultuurikoega süsteemideks. Selliseid püüdeid esineb isegi Lääne-Euroopa vanades näiliselt tervik-kultuurilisteks kujunenud maades, kui tähele panna baske, kataloonlasi, bretoone, šotlasi ja waleslasi, et nimetada mõnda. Samuti on õigustatud ja oodatud nähteks uute kõrgematasemeliste väikekultuuride ja -rahvuste tekkimine, kusjuures nende üheks algiduks saab olla mõni seni vaevaliselt säilinud pisi-keel või muu kultuuripärand. Balti rahvad on ju sobivaiks näiteiks sellistest võimalustest.

Diversiteedi vastasuse nähted, mis on ühiskondlikult negatiivsed ja määratud diversiteedi printsiipide alusel varem või hiljem ebaõnnestumisele, väljenduvad näiteks ühe rahva domineerimises teise üle, ühe kultuuri, kaasaarvatud keele, paremaks pidamise ja selle üldmaksvusele sundimises laiades piirkondades, usulises ja ideoloogilises sallimatuses, diktaatorlikus korras, monopolide organiseerimises ja muus taolises. Need kõik on konkreetset uni-taarsust ja univormsust rõhutavad nähted, mis hiljem hääbuvad juhu-diversiteeti (revolutsioonid, bürokraatlik korralagedus, kuritegevus, kultuuride langus liiga kiire võõrkultuuridega segunemise tõttu, majandushäired ja muud).

Viimastel aastatel on ühes arengupiirkonnas jõutud empiirilisel diversiteedi tunnustamisele ja rakendamisele, olgugi et ühe teise nime all, nimelt seoses nn. interdistsiplinaarsuse ideega. Teaduslike ja elukutseliste erialade areng on aastasadu takistamatult kulgenud suurema

diversiteedi suunas. Nähtavasti kandus aga ühiskonnas laialt levinud unitaarsuse kompleks siiski ka nendele aladele, viies isoleerunud spetsialiseerumise õigustamisele, oma alaga piirdumisele ja selle tihti teistest paremaks pidamisele. Nüüd on aga taibatud teadusliku koostöö vajadust uute probleemide lahendamiseks ja sellise interdistsiplinaarse koostöö viljakaid tulemusi näeme ruumilennu arengus, tehnoloogia kasutamises arstiteaduses, psühholoogiliste meetodite rakendamises tööstuses, ökoloogiliste probleemide lahendamisel ja muus. See on ideaalne korra-diversiteedi areng.

Interdistsiplinaarne koostöö on aga ainult üks korra-diversiteedi vorme, milleni jõuti praktilisel teel. Käesolevaga aga tahetakse näidata, kuidas jõuda väga laiale arusaamisele diversiteedist, lähtudes loodusteaduste ja tehnoloogia abstraktsetest põhitõdedest. Sel teel on võimalik jõuda ka selliste probleemide käsitlemisele, kus seni ideoloogilistest ja moraalsetest mõtteviisidest lähtuti. Siin esitatud diversiteedi põhitõed ei toetu senistele poliitilistele või usulistele ideoloogiatele. Küll aga muutuvad viimased ise nüüd uuel viisil analüüsivaks. Senised väärtused võivad olla tõlgendatud ja toetatud uuel viisil. Koostöö ja vastastikuse respekti moraalne nõue, mis järgneb diversiteedi ideedest, on väärtuseks olnud ka senises eetikas. On võimalik aga jõuda uutele moraalitõlgendustele — näiteks et on ebamoraalne olla suur (ühiskonna mõttes) nii arvuliselt, juurdekasvult kui ka võimult. Suuruse saavutamine on seoses sotsiaal-ökoloogilise tasakaalutusega (sõjad, majanduslik ja poliitiline domineerimine, väikekultuuride hävitamine ja paratamatu maa-alalise eluruumi suurendamine). Need kõik on negatiivsed nähted, kuna nad abstraktses mõttes tähendavad korra-diversiteedi vähenemist ja tungi unitaarsuse ja univormsuse suunas. Kuna mõnele rahvale on praegu paratamatu olla suur, siis rõhutab see moraalne nõue nende kohustust säilitada ja aidata väikerahvaste kultuure ja arengut nende väikeste huvide kohaselt. Samuti

ei tohiks nad sattuda segadusse nende eneste sisemise arengu kulgemisest suurema diversiteedi suunas, olgu see siis etnilist või kultuurilist laadi. Sellist moraalsel nõuet ei tunnusta praegu aga isegi kõik väikerahvad, kelle ideaalid ja alaväärsuskompleksid tulenevad suurrahvaste imetlemisest, kadestamisest ja jäljendamisest aastasadu kestnud unitaarsust rõhutavate ideoloogiate mõjul. On loota aegu, mil suurrahvaste liikmed hakkavad tundma häbi oma rahva vedel-vormitust suurusest ja sellega seotud kultuurihõredusest ning hakkavad avastama oma ammu-unustatud etnilisi juuri, et jälle väikeste hulka kuuluda (läänemaailmas on see juba algamas). Siis on jälle juures üks element korra-diversiteedi kasvuks.

Praegu on ka igas poliitilises ja majanduslikus süsteemis korra-diversiteedi elemente, mis on õigustatavad. Valitsuse koordineeriva rolli suurenemine kapitalistlikus ühiskonnas on tihti suunatud korra-diversiteedi tugevdamise ja juhu-diversiteedi vähendamise suunas (trustivastased seadused, kohtuvõimu tugevdamine kuritegevuse kontrollimiseks jne.). Tsentraliseeritud majanduse ümberkorraldamine ja liigestamine ning suurema iseseisvuse andmine tööstusüksustele on korra-diversiteedi nähteks sotsialistlikes maades. Paraku tehakse seda mõlemas leeris vastutahtmist ja ainult praktiliste nõuete surve, sest kummalgi pool ei ühtu see käibivate, kuid aegumisele määratud ideoloogiatega.

Antud näidetega on juhitud ainult põgusat tähelepanu diversiteedi tähendusele ja ühiskondlike nähete tõlgendamisele selle valguses. Seda mitte mõistes on ühiskond meie ülikiirelt loodud tehnoloogilisi võimeid laialdaselt kuritarvitanud univormsuse loomiseks ja vägivaldse ühtsuse (unitaarsuse) pealesurumiseks. Tuleviku tehnoloogia võib aga soodsaid võimalusi pakkuda diversiteedi ja individuaalsuse toetamiseks. Kiirarvutid, informatsioonialvestused, masintõlkimine ja muud vahendid aitavad inimese aju ühiskondliku diversiteediga edukamalt hakkama saada. Indiivididena oma jõul saame ju valmis

ainult kõige lihtsamate loogiliste mõttelõngadega. Bioloogiliselt oleme vähe ettevalmistatud biljonitesse ulatuva inimkonna kooselulise diversiteedi käsitlemiseks. Antropoloogid teavad, et loodusrahvad saavad hästi hakkama diversiteediga, mis hõlmab väikesearvulisi suguharusid või külakondi. Bioloogiliselt pole me neist erinevad, kuid peame siiski haarama tohutult suuremat diversiteeti oma ühiskondades.

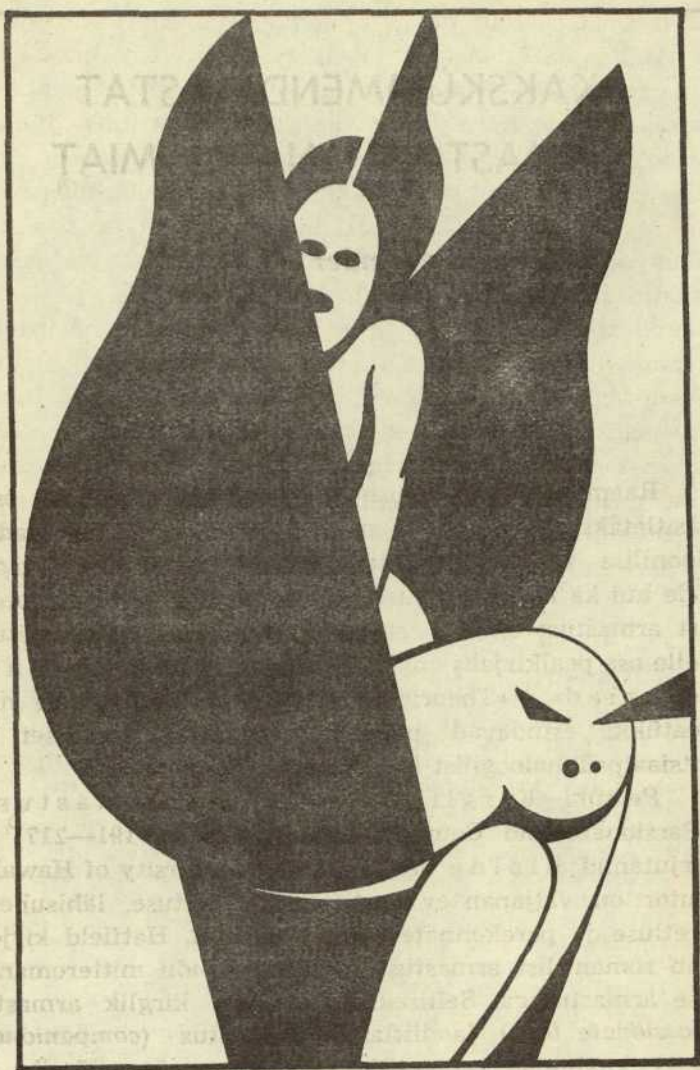
Üks mõtlemapanevamaid diversiteedi idee järeldusi on aga arusaamine, et võimatu oleks korra-diversiteedi nähteid üksikasjaliselt ette ennustada või plaanitseda pikemaks ajaks tulevikku, nii nagu bioloogilise evolutsiooni käik pole olnud mingi ettenähtud plaani teostamine. Diversiteedi progress on liiga tihedalt seotud juhuse osaga arengus ja seega on ta teoreetiliselt ettemääramatu. Iga plaanitsemise katse peab seda arvestama. See tähendab aga samal ajal seda, et meie tulevik kujuneb igal momendil ja oleneb meie pidevatest valikutest ja otsustest uutes ja ikka varieeruvates olukordades. Looming nii looduses kui ka ühiskonnas on pidev ja alatine. Kõik põlvkonnad töötavad selles mõttes koos, andes oma loomingupanuse alaliselt muutavas maailmapildis.

Pole põhjust valmis septseda utopiaid, mida siis kõik kaasaegsed ja ka järeltulevad põlvned peaksid truult teostama. Ajalugu on näidanud, et uued sugupõlvned neid unistusi tõsiselt ei võta, või oma äranägemisel ümber kujundavad. See ei tähenda aga, et plaanitsemine peaks täiesti puuduma. On väga tähtis püüda ette näha kõiki võimalikke arenguid, mis tulenevad meie praegustest tegudest, iga valikareng tähistatud selle tõenäosuse määraga. Sel teel seame üles juhiseid ja hoiatusi, mis aitavad meid näha kaasaegseid sündmusi laiemas perspektiivis ja teha õigemaid otsuseid, mitte ainult et ennustusi läbi viia, vaid ka et neist hoiduda. Nii ennustab moodne futuristika (tulevikuprobleemidega tegelemine teaduslik-tehnoloogiliste meetodite abil), et tehnoloogilise arengu jätkumine seoses ühiskonna nüüdsete ideoloogiatega ja ela-

misvormidega võib tuua inimkonnale suuri raskusi juba paarisaja aasta jooksul, kaasaarvatud võimalik kadu. Seda tahaks ära hoida. Siin on võimalus loota, et parem arusaamine diversiteedist aitaks meid jõuda uute, dünaamilises tasakaalus olevate ühiskonnavormide juurde, mis aeglaselt kulgeks ja kestaks, võibolla aastatuhandeid, ilma et jõutaks maise paradiisini või katastroofilise hävinguni. Jäägu unistused suurtest sihtidest ja täiuslikkuse saavutamisest iga indiviidi enda elu ja isiku raamidesse. Sellest võib tulla kasu talle endale ja panus ta oma ühiskonnaosa kultuurile. Selliseid soove ja sihte ei saa aga rakendada ühiskonnale laiemas mõttes. Inimühiskond on osa loodusest ja allub selle seadustele. Isegi nende seaduste *täiuslik* tundmine ei tagaks *ahsolutset* õnne ja ideaalset elu kõigile indiviididele. Loodusel pole sellist sihti. Kõik on vaid juhu- ja korra-diversiteedi lõpmatu kulg.

Kirjandus

- Cottrell, Fred 1955. *Energy and Society*. New York
Gal-Or, Benjamin 1972. *The Crisis About the Origin of Irreversibility and Time Anisotropy*. — *Science*, vol 176, no 4030, pp 11—17
History and the Idea of Mankind. 1971. Ed. by W. Warren Wagar. Albuquerque, University of New Mexico Press
Levenbach, G. J. 1965. *Systems Reliability and Engineering: Statistical Aspects*. — *American Scientist*, vol 53, no 3
Meadows, Dennis L. 1971. *The Predicaments of Mankind*. — *The Futurist*, vol 5, no 4
Monod, Jacques 1971. *Chance and Necessity: An Essay on the Natural Philosophy of Modern Biology*. New York
O'Brien, M. P. 1965. *The Engineering of Large Systems*. — *The World of Engineering*. Ed. by John R. Whinnery. New York
Oort, J. H. 1970. *Galaxies and the Universe*. — *Science*, vol 170, no 3965, pp 1363—1370
Roland, Jon D. 1971. *The Disturbing Implications of World Dynamics*. — *The Futurist*, vol 5, no 4
Tauli, Valter 1968. *Keelekorralduse alused*. Stockholm, Eesti Raamat
Toynbee, Arnold J. 1963. *A Study of History*. Oxford, Oxford University Press
Õigekeelsuse sõnaraamat. 1960. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus

Leonhard Lapin. GREGERIAD IV
(Tušš, guašš) 1990

KAKSKÜMMEND AASTAT ARMASTUSE ANATOOMIAT

Aleksander Pulver

Raamatu «Armastuse psühholoogia» teises osas käsitletakse romantilist armastust. Tegemist on traditsioonilise armastusemõistega, mis seotud nii emotsioonide kui ka idealiseerimisega. Võib vist öelda, et romantilist armastust on läbi sajandite ikka ja jälle uuritud. Selle osa pealkirjaks ongi «Romantilise armastuse teooriad» / «Theories of Romantic Love». Selle neli peatükki esindavad psühhoteraapilist, kognitiivset ja sotsiaalpsühholoogilist lähenemist.

Peatüki «Kirglik ja liitlaslik armastus» / «Passionate and Companionate Love» (lk 191—217) on kirjutanud Elaine Hatfield (University of Hawaii). Autor on väljapaistev spetsialist armastuse, lähisuhete, veetluse ja perekonnateraapia vallas. E. Hatfield kirjeldab romantilist armastust võrdluse kaudu mitteromantilise armastusega. Selliseks paariks on kirglik armastus (*passionate love*) ja liitlaslik armastus (*companionate love*), kusjuures romantilise armastuse sünonüümiks on kirglik armastus. Millised on need armastuse liigid?

Kirglik armastus on seotud intensiivse sooviga olla teise inimesega koos, tugeva füsioloogilise erutuse ja

Algus eelmises numbris.

Armastuse anatoomia

intensiivsete emotsionaalsete läbielamistega. Seejuures on emotsionaalsetel läbielamistel niihästi positiivne (ekstaas, rõõm jne) kui ka negatiivne tähendus (kurbus, viha jne). Ilmne on sarnasus kiindumuse-kontseptsiooniga, sest deprivatsioon armsast inimesest kutsub esile depressiooni, tema juuresolek aga turvalisuse. Defineeritud on ka seos füsioloogilise erutusega, mis tähendab seda, et kirglik armastus ja seksuaalne erutus käivad käsikäes. On teada, et erutust saab tõsta nii emotsionaalselt positiivsete, negatiivsete kui ka neutraalsete sündmuste abil. Kirglik armastus on seotud füüsilise veetlusega (*physical attraction*). Viimane tähendab meeldivushinnangut, mille aluseks on keha ja välimus. Mida veetlevam on partner välimuselt, seda suuremat armastust tema vastu tuntakse. Kuid ka vastupidi — mida suurem armastus, seda veetlevam partner. Siit aga järeldub, et veetlus ja kirglik armastus muutuvad üha intensiivsemaks, toetades teineteist. Kirglikku armastust saab luua ka negatiivse emotsionaalse seisundiga — näiteks hirmu ja urelusega. On näidatud, et vastavas sotsiaalses keskkonnas suurendab hirm partneri veetlust (olles rusetud, tundub partner üllatavalt ilus ja mõistev). Mis puudutab neutraalset sündmust, siis see tähendab niisugust tegevust, mis ei ole kuidagi seotud suhetega partnerite vahel — näiteks füüsiline tegevus. Selgub, et pärast füüsilist pingutust (nt jooksmine) võib teatud olukorras jällegi partneri veetlus suurened, mis, nagu me teame, suurendab kirglikku armastust. Seega, nii kummaline kui see ka on, põhjustavad kirglikku armastust niihästi meeldivad kui ka ebameeldivad sündmused, ja isegi sündmused, mis ei ole kuidagi seotud suhetega.

Millised on aga liitlasliku armastuse iseärasused? Liitlaslik armastus on seotud sügava huvi, hoolitsuse ja kaitsmisvajadusega. Põhilisteks tunnusteks on soov tunda teist inimest, hoida lähedust ja pidev vajadus hoolitseda teise inimese heaolu eest. Kõigi tunnuste juures on aga üks oluline tingimus — need soovid peavad olema vastas-

tikused. Psühholoogias tuntud printsiip vastastikusest kinnitamisest näib olevat just niisugune jõud, mis loob eelduse liitlaslikuks armastuseks. Siit aga tuleneb, et see armastusliik saab tekkida ainult positiivsete emotsioonide alusel. Agressiivsus, viha jne on ilmselt destruktiivsed. Võib näidata, et liitlaslik armastus on seega eelkõige lähedus, ja seaduspärasused, mis determineerivad lähisuhteid, määravad ka tema dünaamika. E. Hatfield toob välja neli omadust, mis on vajalikud läheduse ja järelikult ka liitlasliku armastuse loomiseks: 1) tuleb suhtuda endasse nii, nagu sa tegelikult oled; 2) tuleb aktsepteerida oma partnerit sellisena, nagu ta on; 3) tuleb osata oma seisundeid ja soove väljendada; 4) tuleb osata reageerida oma partneri eneseväljendustele. Loomulikult on nende nõuete taga märksa rohkem kui lihtsalt kirjapandud soovitusel. Pereteraapia kogemus näitab, et lähedust saab luua vaid vastastikuse eneseavamisega. Neli omadust, mida kirjeldatakse, ongi tegelikult eneseavamise tingimused.

E. Hatfieldi jaoks on kirklik ja liitlaslik armastus kiindumuse kaks eri aspekti. Paradoksaalne on aga järgmine tõsiasi — konfliktid, mis võivad suhetes olla armastuse aluseks, on samal ajal ka selle lammutajateks. E. Hatfield lahendab selle paradoksi lihtsalt — kirklik armastus võib suurened, kuid liitlaslik armastus väheneda. Konfliktid suurendavad erutusseisundit, mille tõttu kirklik armastus kasvab intensiivsusele, lähedus aga ei saa pärast konflikti kuidagi kasvada, mistõttu liitlaslik armastus väheneb.

California psühhoteraapeut Nathaniel Branden on kirjutanud peatüki «Romantilisest armastusest» / «A Vision of Romantic Love» (lk 218—231). Tegemist on humanistliku psühhoteraapia esindajaga, kes püüab kirjeldada armastuse osa inimese elus. Seetõttu on loomulik, et autori arvates iseloomustab armastus inimest, kes on jõudnud oma arengus psühholoogilise küpsuse tasemele. N. Branden on kirjutanud hulga raama-

tuid, mis käsitlevad pereteraapiat ja inimese kriisiseisundeid.

N. Brandeni jaoks on romantiline armastus sama, mis kirglik armastus. Seda iseloomustavad järgmised tunnused: emotsionaalne elamus, kiindumus ja partnerite isiksuste vastastikune väärtustamine. Viimane tunnus sisaldab kõiki antud isiksuse vajadusi ja väärtusi, sealhulgas seksuaalseid. Lihtsustatult võib öelda, et romantiline armastus on emotsioonid pluss hinnang. Autori arvates on romantiline armastus ülimalt oluline probleem Ameerika Ühendriikides — kusagil mujal ei peeta armastust väärtuseks, mille poole peaks püüdma iga inimene. Võib öelda, et ettekujutus iga inimese õigusest õnnele on Ameerika ühiskonna olulisim postulaat. Täpselt niisamuti nagu inimõigused ja individuaalsuse tunnustamine.

Mida annab inimesele romantiline armastus? N. Branden nimetab üheksat erinevat vajadust, mille rahuldamine on võimalik romantilise armastusega. Vajadus suhete järele, vajadus armastada ja olla armastatud, vajadus emotsionaalse kaasaelamise järele, seksuaalvajadus, eneseteadvuse ja eneseavamise vajadus jne. Nimekiri sisaldab selliseid vajadusi, mis on inimese elus tõepoolest fundamentaalsed. Seega võimaldab romantiline armastus inimesel tunda ennast inimesena.

Miks aga romantilise armastuse suhted mitte alati välja ei arene? Tehes ülevaate oma psühhoterapeudikogemusest, formuleerib N. Branden üheksa omadust, mis iseloomustavad õnnelikke peresuhteid: armastust väljendatakse verbaalselt, materiaalselt ja seksuaalselt; püütakse luua füüsilist kontakti; väljendatakse oma austust ja imetlust partneri suhtes; teostatakse vastastiku-seid eneseavamisi; toetatakse teineteist emotsionaalselt; tunnustatakse teineteise vajadusi ja soove; püütakse luua võimalusi olla kahekesi koos. Võib oletada, et just nende, suhtlemispsühholoogiast hästi tuttavate käitumis-

viiside kasutamine ongi stabiilsete ja lähedaste suhete loomise tagatis.

Kognitiivse sotsiaalpsühholoogia tunnustatud autoriteet Sharon S. Brehm (University of Kansas) on kirjutanud peatüki «Kirglik armastus» / «Passionate Love» (lk 232—263). Autor on tuntuks saanud motivatsiooni-uuringutega ja kontseptsioonidega, mis kirjeldavad inimese käitumise sotsiaalseid determinante. Peatükis vaadeldakse armastust laias sotsiaalses kontekstis ning näidatakse neid mehhanisme, mis lisaks inimestevahelisele armastusele seletavad ka armastust iidolite, juhtide jms vastu.

S. S. Brehm püüab leida tõendeid nendele seisukohadele, mis näevad kirglikus (ehk romantilises) armastuses destruktiivsust normaalsetele suhetele. Mõte on selles, et romantiline armastus on sisuliselt oma partneri idealiseerimine, mille tõttu inimene omistab armsale inimesele üha rohkem olematuid omadusi. Samal ajal kasvab hirm iseenda negatiivsete omaduste pärast, mis tunduvad ideaalse inimese kõrval üha ebameeldivamad. Nii üks kui ka teine protsess on aga omistamine (*attribution*), mis siin tähendab seda, et ennast ja oma partnerit kirjeldatakse üha ebaadekvaatsemalt. Tulemuseks on hulk probleeme nii iseenda kui teistega. Mis on sellise ebaadekvaatsuse põhjuseks?

Autor esitab kõigepealt kaks armastusekontseptsiooni, loojateks Stendhal ja Püha Teresa Avilast (1515—1582). Kui Stendhal kirjutab sellest, kuidas tekib armastus inimeste vahel, siis Püha Teresa kirjeldab armastuse tekkimist Jumala vastu. S. S. Brehm näitab, et armastusel Jumala vastu ja armastusel inimese vastu on sarnaseid psühholoogilisi komponente. Seejuures meenutavad Stendhali ja Püha Teresa kirjeldused vägagi kaasaegse kognitiivse psühholoogia kaanoneid. Nimelt on armastuse põhiliseks komponendiks oskus konstrueerida kujutlust tulevasesst ideaalsest õnnest. Kuid selle kujutluse loomi-

seks peavad teadmised tema saavutamisest olema küllalt ebamäärased. Veelgi enam, S. S. Brehm näitab Stendhalile toetudes, et kui on selge, mida peab tegema, et saada väljavalitu armastuse osaliseks, siis kaob ka kirglik (ehk romantiline) armastus. Edasi jõutakse järelduseni, et ühiskonnas võib suurendada inimeste ebaadekvaatseid hinnanguid oma oleviku kohta, maalides võimalikult ideaalseid tulevikuvisioni ja jättes nendeni jõudmise teed võimalikult segaseks. Inimesed loovad kujutluse, mille sisuks on oodatav heaolu ja mille alusel kujuneb välja lihtsustatud arusaam olevikuprobleemidest. Kujuteldav healuseisund hakkab determineerima inimese mõtteid ja emotsioone. Vastupandamatu soov jõuda «sinna» muundub aga kirglikuks armastuseks. Tulemuseks on kogu isiksust emotsionaalsel, tunnetuslikul ja käitumuslikul tasemel haarav suundumus kujuteldavale õnnele. Selles ongi emotsionaalse imperialismi (*emotional imperialism*) kui termini sisu — inimese teod ja mõtted on vallutatud oodatava emotsionaalse healuseisundi poolt. Tuleb rõhutada asjaolu, et mured ja rõõmud, mida inimene elab läbi romantilise armastuse seisundis, on seotud tema enda kujutlusega, mitte reaalse inimese või reaalse olukorraga.

Nagu näha, pakub S. S. Brehmi lähenemine hulga võimalusi interpreteerida nii meie igapäevast käitumist suhete tasemel kui ka kõike seda, mis on seotud «helge tuleviku» ideoloogiaga.

Isiksuse omaduste, sotsiaalse keskkonna ja romantilise armastusega seotud probleeme vaatlevad Kenneth L. Dion ja Karen K. Dion (University of Toronto) peatükis «Romantiline armastus: Isiksuse ja kultuuri mõju» / «Romantic Love: Individual and Cultural Perspectives» (lk 264—289). Autorid on armastuse, soorolli ja veetluse probleemide spetsialistid. Nad on läbi viinud sotsiaalpsühholoogia klassikasse kuuluvaid eksperimentaalseid uuringuid. Kenneth L. Dion ja Karen K. Dion kirjeldavad oma tööde tulemusi, mis on

seotud individuaalsete ja sotsiaalsete normide erinevustega romantilise armastuse läbielamisel.

Individuaalsed erinevused. Selgub, et on suur hulk isiksuse omadusi, mis määravad nii armastustunde intensiivsust kui ka sügavust. Esiteks, tunnetatud kontrollkese (*locus of control*). Tunnetatud kontrollkeskme kontseptsioon on lühidalt järgmine. Inimene püüab leida põhjusi kõikidele sündmustele, mis toimuvad temaga või tema ümber. Kui põhjuseks peetakse inimese enda soove ja tegevust (või tegevusetust), siis saame rääkida, et tunnetatud kontrollkese on sisemine (internaalid). Kui põhjuseks peetakse aga inimesest sõltumatuid jõudusid (juhus, saatus), siis on tegemist välise tunnetatud kontrollkeskme (eksternaalid). Et romantilist armastust peetakse juhuseliseks ja seostatakse irratsionaalsete tunnetega, siis võib oletada, et välise tunnetatud kontrollkeskme inimesed on romantilist armastust sagedamini läbi elanud. Tõepoolest, internaalide armastus on rohkem ratsionaalne ja vähem idealiseeriv, eksternaalide armastus aga intensiivsem ja romantilisem. Teine isiksust puudutav omadus on eneseteostus (*self-actualization*). See mõiste on seotud humanistliku psühholoogia inimesekontseptsiooniga (Abraham Maslow, Carl Rogers). Läheme koos C. Rogersi ja A. Maslow'ga sellest, et igal inimesel on vajadus realiseerida oma võimeid. Eneseteostus tähendab seda, et inimene on realiseerinud oma võimed ja teadvustanud (väärtustanud) oma «mina». On ilmne, et iga inimene on sellel teel jõudnud erinevale kaugusele. Seda enam et enne eneseteostusele jõudmist peavad olema rahuldatud järgmised vajadused: füsioloogilised vajadused, turvalisusevajadus, vajadus olla armastatud ja armastada, hinnanguvajadus (olla hinnatud ühiskonnas). Arvatakse, et maailmas pole eneseteostusele jõudnud inimesi rohkem kui 1%. Eneseteostusele jõudnud inimesi iseloomustab paljude omaduste seas ka *Being-love* ehk *B-love*. Viimane erineb omakorda sellest, mis iseloomustab kõiki inimesi, kes ei ole jõudnud enese-

teostuseni — *Deficiency-love* ehk *D-love*. *D-love* on seotud rahuldamata vajadustega, näiteks kui inimest armastatakse sellepärast, et ta rahuldab seksuaalvajadust, materiaalseid vajadusi jne. *B-love* on midagi muud — inimest armastatakse sellepärast, et ta on inimene, ning oma olemasoluga on võimalik aidata kaasa partneri eneseteostusele.

Mida see tähendab romantilise armastuse jaoks? Eelkõige seda, et mida kaugemale on jõutud eneseteostuse teel, seda sügavam on arusaamine teisest inimesest, seda vähem idealiseeritakse partnerit ja seda vähem lähtutakse oma vajadustest. Tõepoolest, empiirilised uuringud kinnitavad seost eneseteostuse ja armastuse vahel. Siit aga järeldub, et enne kui pole suudetud realiseerida oma potentsiaali inimesena ja oma probleemid pole lahendatud, ei ole võimalik olla avatud lähisuhetes. Meenutades täielikule eneseteostusele jõudnud inimeste arvu (1%), kipub lugejal vist meel mõruks minema. Asi pole aga sugugi nii lootusetu, sest eneseteostuse olulisim eeldus on oma «mina» väärtustamine. Nii jõuame kolmanda isiksuseomaduse juurde, millel on leitud olevat seos romantilise armastuse tunnustega.

Enesehinnang (*self-esteem*) ja kaitstuse tase (*defensiveness*). Enesehinnang on teatavasti hinnang, mis antakse endale (madal, kõrge). Kaitstus on seotud ego kaitsemehhanismidega, millest tuleb järeldada, et see on psüühhoanalüütiline termin. Humanistliku psühholoogia kontekstis tähendab kaitstuse tase seda, kui võrd deformeeritakse tajutavat maailma, et ta ei ohustaks väljakujunenud arvamusi endast ja maailmast. On ilmne, et kõrget enesehinnangut võib säilitada, interpreteerides kõiki vastupidisele viitavaid märke (tunnustuse ja tähelepanu puudumist) kui kinnitust oma unikaalsusele, erakordsetele omadustele jne. Tähtis on järeldus, et mida enam kasutatakse kaitsemehhanisme, seda ebaadekvaatsemalt tajutakse maailma ja ennast. On olemas teine tee enesehinnangu tõstmiseks — loobuda enda võrdlemisest

sotsiaalse keskkonna normidega, lähtuda võrdlemisel ainult iseenda eluteest. Selline enesekesksus, mis kindlustab kõrge enesehinnangu, viib omakorda selleni, et kaitsuse tase on minimaalne ja inimene on võimeline tajuma adekvaatselt teist inimest. Tulemused näitavad, et kõrge enesehinnangu ja madala kaitsusetasemega inimestel on romantilise armastuse kogemusi rohkem, armastus ei ole seotud idealiseerimisega ja muude tunnustega, mis raskendavad suhteid.

Kui aga enesehinnang on madal ja kaitsuse tase kõrge, siis elatakse armastust intensiivsemalt läbi, sest on vajadus inimese järele, kes aitaks luua kõrgemat enesehinnangut.

Seega viitavad kolm gruppi isiksuse omadusi ühemõtteliselt sellele, et partnereid rahuldavad armastussuhted saavad tekkida neil inimestel, kes on orienteeritud omaenda sisemaailma, väärtustavad ennast (võtavad ennast nii, nagu nad on), sest ainult siis tekib võimalus tajuda teise inimese sisemaailma. Teoreetilises perspektiivis on olulised järgmised aspektid: 1) romantilise armastuse kirjeldamisel tuleb arvestada isiksuse omadustega; 2) romantiline armastus on kirjeldatav partnerite omavahelise sõltuvuse määraga. Viimane järeldus juhib meie tähelepanu küsimustele kultuuris eksisteerivatest normidest sõltuvuse, alluvuse jne kohta.

Sotsiaalsed normid. On selge, et suhete kvaliteet sõltub sellest, millised on konkreetsetes ühiskonnas ettekujutused «õigetest» suhetest (kas partnerid on võrdsed, kas normiks on autonoomsus suhetes jne). Selgub, et Lääne kultuuris põhinevad väärtused inimese individuaalsuse prioriteedil. See tähendab, et teisest inimesest sõltumisel on negatiivne tähendus. Sellele on vastandlik Ida kultuurile omane norm, mis väärtustab teiste inimestega arvestamist ja sõltuvust neist (näiteks Jaapani kultuuris kontseptsioon inimese kohast ühiskonnas, mida tähistatakse terminiga *amae*). Selle kontseptsiooni järgi tähendab armastus sõltuvust oma armastatust. On ilmne, et

erinevused sõltuvuse ja sõltumatuse normides peavad väljenduma ka lähisuhetes. Nii Jaapani kui Hiina noorte jaoks on arusaamatu, et armastus tähendab partnerite eneseteostuse arendamist, oma «mina» kasvu. Kanada ja Ameerika Ühendriikide noorte jaoks aga on arusaamatu, miks armastus tähendab emotsionaalset toetamist ja suuremat sõltuvust teisest inimesest. Veelgi enam: et Oriendis säilivad lähedased suhted vanemate ja sugulaste vahel kogu elu, siis võib öelda, et perekonna loomisega suurendatakse inimeste arvu, kes kuuluvad lähisuhete võrku. Lääne kultuuris aga soositakse laste eraldumist (iseseisvumist) sugulaste ja vanemate vahelistest lähisuhetest, mis tähendab seda, et peresuhete loomisega väheneb inimeste arv, kes kuuluvad lähisuhete võrku. Selles nähakse aga Lääne kultuuri inimeste psühholoogiliste probleemide põhjust — ei ole püsivaid lähisuhteid, mis säiliksid kogu elu (suhted vanemate ja laste vahel). Peatükis kiindumusest me nägime, et lähisuhete stabiilsus kindlustab inimese psühholoogilise stabiilsuse.

Kas me võime väita, et Ida—Lääne erinevused on eelkõige «individuaalsuses/kollektiivsuses»? Tõepoolest, see mõistepaar on väga oluline kultuuride erinevuse kirjeldamisel. Individuaalsus tähendab käitumises lähtumist oma normidest, mis seatakse kõrgemale grupi omadest. Kollektiivsus — vastupidi. On ilmne, et üht või teist normi täiesti puhtal kujul ei esine. Kuid saab väita, et Lääne kultuuris on väärtustatud rohkem individuaalsus, Ida kultuuris — kollektiivsus. Lähisuhted tähendavad oma vabaduste piiramist ja suuremat teise inimesega arvestamist. See aga loob individuaalsete väärtustega kultuuri inimesele raske probleemi. Oletatakse, et lähisuhetesse astumisel 1) kaob «mina» prioriteet; 2) on võimatu mõlema partneri eneseteostus üheaegselt; 3) on raske «anda» teisele rohkem, kui ise vastu «saad»; 4) tekiavad probleemid isikuvabaduste ja pererollide vahel. Autorite arvates tuleb abielulahutuste kasvu, inimeste üksilduse (*loneliness*) ja psühholoogiliste prob-

leemide tekkimise tagant otsida Lääne kultuurile omaste individuaalsust väärtustavate normide olemasolu.

Tuleb lisada, et enamik töid, mis kirjeldavad stressi, enesehinnangu, eneseteostuse taset ühelt poolt ja lähisuhete kvaliteeti teiselt poolt, näitavad, et kui inimesed on orienteeritud suhetele, mitte individuaalsetele saavutustele, siis on nende psühholoogiline seisund stabiilsem.

Kenneth L. Dion ja Karen K. Dion on näidanud olulist seost armastuse ja sotsiaalsete normide vahel. Arvatavasti on inimeste psühholoogiline seisund keerulisem nendes kultuurides, mis justkui kuuluvad Euroopasse, kuid mille põhilised käitumist reguleerivad normid on siiski laenatud Idast. Väljapääs näib olevat individuaalse aktsepteerimises (tundub, et tsivilisatsiooni ajalugu on üha suureneva individuaalsuse tunnustamise ajalugu), ja samal ajal püsivate lähisuhete loomise võimaluses laste ja nende vanemate vahel.

Raamatu kolmas osa käsitleb armastust suhete kontekstis. On ilmne, et inimestevaheliste suhete seaduspärasusi mõistmata on raske rääkida emotsioonidest ja mõtetest, mida nimetatakse armastuseks. Paraku on suhtlemispsühholoogia niivõrd laialivalgivate seisukohade ja eksperimentaalsete tulemuste kogum, et parimal juhul saab suhete kirjeldamisel kasutada vaid mõnda väljapaistvat lähenemisviisi. Osa pealkirjaga «Armastuse teooriad ja suhete hoidmine» / «Theories of Love and Relationship Maintenance» sisaldab kolm peatükki, mis esindavad suhtlemispsühholoogilist, psühhoteraapilist ja kognitiivset lähenemist.

Donn Byrne ja Sarah K. Murnen (State University of New York) on kirjutanud peatüki «Armastussuhete hoidmine» / «Maintaining Loving Relationships» (lk 293—310). D. Byrne on välja paistev veetluse, seksuaalhoiakute, partnerivaliku ja seksuaalkäitumise probleemide uurija.

Autorid lähtuvad sellest, et suhete eri faasid (suhete loomine, suhete püsimine, suhete lagunemine) on kont-

rollitavad erinevate tegurite poolt. Tõepoolest, suhete loomisel on olulisim inimeste füüsiline veetlus (*physical attraction*). Teiste sõnadega — välimus. Suhete lagunemisel on aga määrav osa agressiivsusel. Võiks arvata, et kui õnnestub säilitada füüsiline veetlus ja hoiduda agressiivsusest, siis peaksid ka suhted püsima jääma. Nii see aga ei ole, sest suhete hoidmiseks on vaja interpersonaalset veetlust (*interpersonal attraction*). Viimane tähendab meeldivushinnanguid käitumisele, mille aluseks on teise inimese isiksuse tundmine. D. Byrne ja S. K. Murnen püüavad näidata neid tegureid, mis on aluseks suhete dünaamikale. Võttes kokku erinevaid eksperimentaalseid tulemusi, leitakse kolm tegurit: sarnasus, uudsus, hinnangud. Teiste sõnadega, need kolm tegurit panevad paika meeldivushinnangud, mis antakse partnerile. Romantiline armastus tähendab autorite arvates veetluse alusel tekkivat kiindumust, mis sisaldab meeldivushinnanguid, soovi hoolitseda, arvestada partneri seksuaalvajadustega ja muretsemist partneri heaolu eest. Siit aga järeldub, et kui me kirjeldame kolme eelpool nimetatud tegurit, siis me kirjeldame ka romantilise armastuse kestvust.

Sarnasus. Mida sarnasemad on isiksused — päritolu, vanus, haridustase, füüsiline veetlus jne — seda püsivamad on suhted. Kuid selleks, et teha järeldus sarnasuse kohta, peavad partnerid teineteist tundma. Siit tulenebki kaks probleemi. Esiteks pole inimene ratsionaalne masin, kes tegeleb ainult oma partneri analüüsimisega. Lääne kultuur väärtustab kehalist ilu ja kirglikku armastust. Järelikult on romantilised suhted, mis tekivad, seotud füüsilise veetluse ja seksuaalsusega, mitte aga teise inimese tundmisega. On ilmne, et suhete alguses ei ole meil seetõttu erilist ettekujutust sarnasusest isiksuse tasemel. See on põhjus, miks lagunevad romantilised suhted, mis vormistatakse kiiresti abieluks. Teiseks muutuvad partnerite käitumine ja hoiakud koos vanuse ning keskkonnaga. Sellest, mis oli suhete alguses sarnasus, võib aja jooksul saada erinevus. Väheneb interpersonaalne veet-

lus ja selle tulemusena muutuvad suhted ebapüsivaks. Siit tuleb otsida pikaajaliste abielude «ootamatu» purunemise põhjust.

Uudsus. Mida rohkem õnnestub partneritel muuta kindlaskujunenud stereotüüpseid käitumisviise, seda püsivamad on suhted. Siin ei mõelda mitte ühe partneri muutust, vaid ühistegevuse muutusi. Eelkõige kehtib uudsusenõue seksuaalsuhete kohta, sest seksuaalvajaduse intensiivsus kahaneb, kui partnerid kasutavad stereotüüpseid seksuaalvõtteid. Kuid loomulikult ei kehti uudsusenõue mitte ainult seksi kohta.

Hinnangud. Mida positiivsemalt hinnatakse partnerit, seda püsivamad on suhted. Tõepoolest, paljud uurinud näitavad, et mida rohkem väärtustatakse teise inimese «mina», seda meeldivamaks ta muutub. Suhete püsimiseks on vajalik vastastikune positiivne hindamine.

D. Byrne ja S. K. Murnen leiavad, et romantiliste suhete püsimiseks on tähtsaim oskus väljendada positiivseid hinnanguid partnerile. Lisagem, et selliste hinnangute väljendamine on seotud suhtlemisoskusega.

Wendy M. Williams ja Michael L. Barnes (Yale University) on kirjutanud peatüki «Armastuse osa elus» / «Love within Life» (lk 311—329). Autorid on püüdnud kirjeldada suhteid ja armastust nii, nagu neid näevad inimesed reaalses elus. Séega — fenomenoloogiline lähenemine, mis ei nõua eksperimentaalseid tõestusi. Samalaadseid klassifikatsioone on teisi (nt transaktsionaalne analüüs), kuid siin pakutu on orienteeritud armastussuhete kirjeldamisele.

Autorite arvates on võimalik ette kujutada kahe inimese suhteid järgmiselt. Partneritel on omavahelistes suhetes olemas nn sisemine maailm — ühiste mõtete, tunnete ja tegevuste ala. Igal partneril on aga veel nn väline maailm. Need on mõtted, tunded ja tegevused, mis ei ole seotud suhetes oleva teise inimesega. Eksisteerib kolme liiki barjääre, mida tuleb mõista kui tõkkeid, mis ei võimalda tungida inimese varjatud «mina» alale. Esi-

teks barjäär mõlema partneri sisemiste maailmade vahel. Teiste sõnadega, kuivõrd partnerid avavad ennast oma ühistegevustes, näitavad välja tundeid jne. Teiseks barjäär inimese enda sisemise ja välise maailma vahel. See tähendab — kuidas inimene jaotab oma elu kooselu ja isikliku elu vahel. Ja kolmandaks — barjäär partnerite väliste maailmade vahel. Teiste sõnadega, millistes suhetes on partnerite elu väljaspool ühiselu. Selgub, et on mõistlik vaadelda igat armastussuhet kolmes dimensioonis: 1) sisemise maailma suurus (mida lähedasemad on partnerid, seda suuremat osa hõlmatakse); 2) barjääride iseärasused (kas nad on selged, ähmased jne); 3) maailmade sümmeetrilisus (kas partnerite maailmad ja barjäärid on sarnased teineteisele või mitte). Pole raske märgata, et kõik võimalikud suhted on tegelikult kirjeldatavad nende dimensioonide kombinatsioonidena. Ouline on järeldus, et nii nagu õnnetud suhted on väga eripärased, on seda ka õnnelikud suhted. Millised on siis õnnelike armastussuhete iseärasused? Selgub, et võtmesõnaks on tasakaal — tasakaal oma vabaduse ja sõltuvuse vahel, kusjuures see tasakaal põhineb partnerite omavahelisel kokkuleppel. Siinse kirjelduse raamides tähendaks see sisemise ja välise maailma suhte ja barjääride paikapanemist, arvestades sümmeetriat. Autorid järeldavad, et iga inimene peab endale eelkõige ise selgeks tegema, mida ta suhetest tahab, kuidas ta jagab oma vabaduse ja sõltuvuse jne. See aga tähendab, et enne armastussuhetesse astumist tuleks eelnevalt selgeks teha, mida need suhted annavad. Eelnev analüüs hoiaks autorite arvates ära hilisemad probleemid.

Steven R. H. Beach ja Abraham Tesser (University of Georgia) on kirjutanud peatüki «Armastuse osa abielus: Kognitiivne lähene mine» / «Love in Marriage: A Cognitive Account» (lk 330—355). A. Tesser on hoiakute uurimise spetsialist. Et hoiakute probleem esineb valdavalt kognitiivse psühholoogia paradigmas, siis on ka ootuspärane, et armastust

ja suhteid vaadeldakse hoiakute ja kognitiivsete protsesside kaudu.

Armastus on autorite arvates protsesside kogum, mis seob inimesed omavahel suhetesse, mille eesmärgiks on vastastikune hoolitsemine, hoidmine ja ühistegevused. Loomulikult tekib kohe küsimus, miks inimesed loovad selliseid suhteid. Vastus peitub kognitiivses emotsioonide-teoorias ja selles, mida pakuvad suhted inimese kognitiivsetele protsessidele.

Oluline on tähelepanek, et ühelt poolt on armastuse tähendus abielu jaoks ajaloos muutunud, ja teiselt poolt — armastuse tähendus on eri inimestel erinev. Näiteks Hiinas ja ka vanas Kreekas ei olnud armastusel midagi ühist abieluga, ta tähistas pigem sõprust kui seda, mis on vajalik abieluks. Tänapäeva Lääne kultuuris nähakse aga romantilist armastust kui tarvilikku tingimust abiellumiseks (peaaegu 80% meestest ja naistest ei pea abiellumist võimalikuks ilma armastuseta). See, et inimeste arusaamad armastusest on erinevad, ilmneb juba armastuse liigitamise faktist. Kas on olemas aga üldisi dimensioone, millega saaks seletada erinevusi armastuse mõistes nii läbi ajaloo kui ka erinevate inimeste kogemuses?

S. R. H. Beach ja A. Tesser lähtuvad teiste autorite töödest, kes on leidnud, et armastus on seotud järgmiste mõistetega: kohustus (*commitment*), lähedus (*intimacy*), kohesiivsus (*cohesion*) ja seksuaalsus. Iga mõiste omakorda on vaadeldav kolmes tähenduses: emotsionaalses, käitumuslikus ja kognitiivses. Kohustus on kogum emotsioonidest, mõtetest ja käitumisest, mis väljendab suhete püsimise soovi. Kohustus kujuneb välja tänu kognitiivsele skeemile (*cognitive schema*) ideaalsest armastajast. Siin tuleb öelda, et kognitiivse psühholoogia jaoks on inimene justkui teadlane, kes loob pidevalt teooriaid ümbritseva kohta. Teadlase kombel püüab inimene kogu aeg tõestada oma teooria õigsust. Kognitiivne skeem ongi teatud järelduste kogum, mis inimesel on mingi nähtuse

kohta. Kui tegemist on armastusega, siis püüab partner pidevalt saada kinnitusi oma skeemile ideaalsest armastajast. Selline asjade käik tähendab muuseas seda, et partneri käitumist interpreteeritakse vastavuses kognitiivse skeemiga ehk teisisõnu: ignoreeritakse partneri käitumises seda, mis seab kahtluse alla ettekujutuse temast. Arvatakse, et partneri lubadus abielluda või «olla iga-vesti sinu» aktiveerib kognitiivset skeemi ideaalsest armastajast, mis omakorda loob käitumise tasandil rahulolu ja stabiilsuse. Veelgi enam — selline lubadus mõjutab ka partnerit käituma vastavalt kognitiivsele skeemile. Lihtsamalt öeldes — otsustus suhete kestmisest kutsub esile terve kompleksi emotsioone ja käitumist, mis on interpreteeritavad kui armastus.

Lähedus on protsess, mis seisneb partnerite sisemiste tunnete ja mõtete avamises. Käitumises tähendab see eneseavamist (*self-disclosure*) — oma tunnetest ja mõtetest rääkimist. Lähedus on seotud tugevate emotsionaalsete läbielamistega. Niihästi sügav kirm kui ka depressiivsed seisundid on seotud lähedusega. Lähedus on emotsioonidega seotud kahel viisil. Esiteks: eneseavamised suurendavad määramatust — ei tea, kuidas partner reageerib sellise avameelse jutu peale. Määramatus aga suurendab erutuse taset inimesel (näiteks hirm ja urelus on tüüpilised seisundid suure määramatuse korral). Kas sellisel puhul nimetatakse erutust hirmuks või rõõmuks, sõltub partneri käitumisest. Teiseks: mida rohkem eneseavamisi, seda enam kujunevad välja teadmised oma partnerist. Selle tulemuseks on nn stsenaariumid — on võimalik ennustada partneri käitumist mitu «käiku» ette. On ilmne, et niimoodi väheneb määramatus ja järelikult ka erutuse tase. Siit järeldub, et stereotüüpsete käitumisiiside kujunemine peresuhetes vähendab emotsionaalsete seisundite intensiivsust. Seega — mida lähedasemaks partnerid muutuvad, seda vähem on määramatust teise inimese käitumise suhtes ja seda vähem tekib intensiivseid emotsionaalseid seisundeid. Armastus kui sügav

emotsionaalne elamus jääb seetõttu peresuhete loomisaega.

Kohesiivsus on omadus, mis kirjeldab sarnasust partnerite vahel, ühistegevust jne. Sisuliselt tähendab see suhete võrdsust ja sümmeetrilisust. Mida rohkem leitakse sarnast partnerite vahel, seda kohesiivsemad on suhted. On ilmne, et kohesiivsus tähendab ka stsenaariumide loomist partneri käitumisele. Selles mõttes peetakse kohesiivsust garantiiks stressi vastu, mis on tingitud suhete välistest teguritest. Ebameeldivustele saab vastu seada harjumuspäraseid tegevused. Seega võib ühistegevusi ja sarnasust samuti nimetada armastuseks.

Seksuaalsus. Seksuaalkäitumine on teadupärast loomulik nii peresuhetes kui täiskasvanud inimeste elus üldse (hetero- ja homoseksuaalsetes suhetes). Autorite arvates on seksuaalkäitumise tähendus tagasiviidav kas lähedusele või kohesiivsusele. Teiste sõnadega, seksuaalkäitumise funktsioon on sarnane kas läheduse või kohesiivsuse funktsioonile. Tõestus on järgmine: suhete alguses on seksuaalkäitumine see, mis kutsub esile tugevaid emotsionaalseid seisundeid väljakujunemata ootuste tõttu partneri seksuaalkäitumise osas. Suhete arenedes ja seksuaalsete stsenaariumide kujunedes hakkab seksuaalkäitumine omandama kohesiivsuse tähendust (nt seksuaalkäitumine hirmu seisundis kui stressi alandav tegevus).

Seega näevad S. R. H. Beach ja A. Tesser armastust suhete kontekstis põhiliselt seoses kolme mõistega: 1) kohustus — kindlustab suhete püsivuse ja partnerite kooskõla ning vastavuse suhetes; 2) lähedus — kindlustab turvalisuse, mis põhineb partneri käitumise ennustamisel; 3) kohesiivsus — kindlustab vastupidamise välis-tele stressoritele ja põhineb suurel hulgal väljakujunenud ühiste tegevuste olemasolul. Olulisim neist kolmest on kohesiivsus, sest tema paneb aluse teiste komponentide tekkimisele.

Viimase sõna õigus on antud Ellen Berschei-dile (University of Minnesota), kelle kirjutatud peatükk

«Mõni kommentaar armastuse anatoomia kohta: Ehk — mis on juhtunud vana hea seksuaalnaudinguga?» / «Some Comments on Love's Anatomy: Or, Whatever Happened to Old-fashioned Lust?» lõpetab raamatu (lk 359—374). E. Berscheid on autoriteet peresuhete, seksuaalkäitumise ja suhtlemispsühholoogia vallas. Ta on kirjutanud palju raamatuid ja artikleid.

Mis siis on armastus? E. Berscheid loomulikult leiab kokkuvõtteks, et me ei tea seda. See on aga ilmne tagasihoidlikkus, sest kakskümmend aastat tagasi ei teadnud me kaugeltki ka seda, mis esitatud siin raamatus. Progress on ilmne. Kui Zick Rubin alustas romantilise armastuse eksperimentaalseid uuringuid, siis see oli psühholoogia jaoks hulljulge tegu, sest armastuse uurimine tähendas loobumist teaduslikust psühholoogiast. Nüüd on aga leitud, et armastus väärrib kohta ka teadusliku uurimisobjektina. Seegi, et raamat ilmus Yale'i Ülikooli kirjastuse väljaandena, on tähelepanuvääriv fakt inimestele, kes teavad Yale'i Ülikooli kaalu USAs.

Armastuse uurimise raskused on seotud asjaoluga, et teda ei ole võimalik fikseerida teatud käitumisviisidena. Seetõttu ongi võimalikud eri interpretatsioonid ja klassifikatsioonid. Ainuke ühisjoon eri käsitlustes on see, et kõik sündmused toimuvad inimestevahelistes suhetes, teisiti öeldes: emotsioonid, hinnangud ja käitumisaktid on põhjustatud teise inimese poolt. Põhimõtteliselt saaks armastust uurida kahte moodi: 1) kokku koguda hulgaliselt väiteid selle kohta, mida peetakse armastuseks; seejärel leida faktorid ja asuda neid kirjeldama; 2) analüüsida kirjandust ja kogemust ning pakkuda välja klassifikatsioon. Raamatus on esindatud mõlemad lähenemised.

Kui aga vaadata klassifikatsioone ja liigitusi, siis saab selgeks, et ei suudeta vältida kahte viga: 1) ei osata vahet teha käitumise ja emotsionaalse seisundi vahel; 2) ei osata eristada emotsiooni ja emotsionaalset seisun-

dit. Piltlikult öeldes aetakse segamini tunne ja käitumine ning ei arvestata erinevusi, mis on lühiajalise emotsionaalse reaktsiooni ja pikaajalise seisundi vahel. Väljapääs on E. Berscheidi arvates järgmine: armastusele tuleb läheneda nii, nagu teevad seda käitumisteadlased. See tähendab, et klassifikatsioonide loomisel tuleks lähtuda jälgitavatest käitumisaktidest. Nii on võimalik kirjeldada kõiki käitumisakte, mis toimuvad armastussuhetes. Käitumisaktide kirjelduse põhjal on võimalik uurida, millised käitumisaktid on ühendatavad gruppidesse, mille inimeste jaoks on tähendus kui teatud armastusliigil. Käitumisaktide grupe saab seada vastavusse emotsionaalsete ja tunnetuslike protsessidega. Nii viisi jõuaksime välja armastuse klassifikatsioonini, kus on tegemist sõltumatute liikidega. E. Berscheid toob välja neli käitumisaktide gruppi, mis on aluseks neljale armastusliigile: 1) *agape* ehk altruistlik armastus — käitumisaktid, mis on suunatud teiste inimeste healu suurendamisele; 2) *attachment* ehk kiindumus — käitumisaktid, mille eesmärk on olla armastatud inimese juures, s. t omada pidevat võimalust suhtlemiseks selle inimesega; 3) *philia* ehk pragmaatiline armastus ehk sõprus — käitumisaktid, mis on suunatud sellele, et armastatud inimene pakuks toetust (emotsionaalset, materiaalist, intellektuaalset jne) ning et oleks võimalik ka seda vastu pakkuda; 4) *eros* ehk romantiline armastus — käitumisaktid, mis on suunatud seksuaalvajaduse rahuldamisele; näib, et romantilise armastuse iseärasuste hulka kuuluvad lühiajalisus ja sõltuvus teisest inimesest.

E. Berscheid märgib, et enamik uurijaid on ühelt poolt kindlad, et kui eksisteerib *eros*, siis on automaatselt olemas ka kolm ülejäänud armastusliiki. Teiselt poolt aga arvatakse, et kiindumuse, pragmaatilise armastuse ja altruistliku armastuse olemasolu ei tähenda veel romantilise armastuse olemasolu. Sisuliselt on tegemist seisukohaga, et eksisteerib kaks armastusliiki — romantiline armastus (intensiivsete emotsioonide ja sõltuvusega) ning

liitlaslik armastus (väheintensiivsete emotsioonide ja lähedusega). Et see nii ei ole, selles võib veenduda igaüks, kes tutvub käesoleva raamatuga.

Kui meil on olemas käitumisaktidel põhinev armastuse klassifikatsioon, saame vaadelda erinevate armastusliikide arengut — kirjeldada armastusliigi tekkimise põhjusi. Altruistliku armastuse tekkimise kohta on meil küllalt informatsiooni, sest tegemist on sotsialiseerumisprotsessi kirjeldamisega (s. t sotsiaalse käitumise normide omandamisega). Lapsepsühholoogia on sotsialiseerumist uurinud piisava põhjalikkusega. Kiindumuse areng on meile samuti teada, sest varajase lapsepõlve ja emotsionaalse arengu seoseid on analüüsitud põhjalikult. Pragmatilise armastuse areng on sisuliselt aga suhtlemispsühholoogiline teema, sest tegemist on suhete loomise, püsimise ja lagunemise probleemidega. Informatsiooni suhete arengu seaduspärasustest on meil samuti piisavas mahus. Kuid nagu selgub, romantilise armastuse arengu kohta ei tea me tegelikult midagi. Seni on peetud loomulikuks, et meeldivuse suurenemine viib romantilise armastuseni või et ta on seotud partneri sügavama tundmaõppimisega. See aga ei ole nii, sest romantiline armastus vajab partneri käitumise uudsust ja ebamäärasust, mitte aga meeldivuse või tutvumise sügavuse suurenemist. Selge on see, et pole olemas romantilist armastust ilma seksuaalsuseta. Kuid millist osa mängib suhete loomisel ja kestmisel seksuaalkäitumine, kuidas mõjutab suhteid seksuaalorientatsioon (homo- ja heteroseksuaalne), kuidas mõjub seksualiseerumine (s. t seksuaalkäitumise normide omandamine lapsepõlves) suhetele jne, seda me ei tea. On küll palju raamatuid ja informatsiooni selle kohta, «mis poosis on võimalik saavutada orgasmi», kuid tegelikult puudub teadmine, milliseid emotsioone ja hinnanguid kutsub esile seksuaalkäitumine. Siinkohal tuleb E. Berscheidiga küll nõustuda, sest seksuaalsust on vaadeldud kui asja omaette, mis pakub huvi ainult «tehnoloogilisest» küljest, aga mitte suhete kontekstis.

Teeme nüüd kokkuvõtte raamatust. Armastus on nähtus, mida saab analüüsida ainult interpersonaalsete suhete kontekstis. Armastus väljendub nii käitumise, emotsioonide kui mõtete tasemel. Armastus on järelikult nii käitumine, emotsioonid kui mõtted. Eksisteerivad erinevad armastusliigid, kusjuures nad erinevad nii emotsionaalsete seisundite, armastuse kestvuse kui ka mõju poolest isiksusele. Erinevad isiksused ja erinevad kultuurinormid väärtustavad erinevaid armastuse liike. Armastus on mõiste, mis hõlmab nii ema-lapse vastastikut mõju kui ka seksuaalkäitumisega seotud suhteid. Armastus on järelikult interaktsiooni viis, mis kindlustab inimese normaalse arengu ja funktsioneerimise. Kuid inimese normaalne areng tähendab tema võimete realiseerimist. Seega soodustab armastus ainult siis isiksuse arengut, kui ta suurendab inimese avatust maailmale, ja pidurdab — kui ta suurendab inimese sõltuvust oma partnerist.

Selleks et hinnata «Armastuse psühholoogia» kaalu, tuleb vastata järgmisele küsimusele: kas raamat peegeldab psühholoogia hetkeseisu, tema kontseptuaalseid tendentse ja empiirilisi tulemusi, või mitte. «Hea psühholoogia» standard, millest peab lähtuma iga psühholoogiast kirjutav autor, on järgmine: psühholoogilise nähtuse analüüs ja empiirilised tulemused, nähtuse arengu kirjeldamine (nii fülo- kui ontogeneetiline areng), osutamine seostele isiksuse ja sotsiaalse keskkonna ning nähtuse vahel ning lõpuks nähtuse ja füsioloogiliste mehhanismide seose kirjeldamine. Loomulikult on proportsioonid iga psühholoogia uurimisobjekti jaoks erinevad. Kuid vist on niigi selge, et «hea psühholoogia» opereerib teadmistega neurofüsioloogiast alates kuni etnograafiani välja. Loomulikult võib standardi jätta kõrvale, kuid siis pole ka loota, et autori töö omandaks kaalu teadusemaailmas.

Milline on hetkeseis teadmiste eri valdkondades, mida peaks kasutama armastuse kirjeldamisel? Ehk täpsemalt, kas suhete probleem laiemalt on aktuaalne või mitte? Formuleerime põhilised tendentsid.

Etoloogia, arengupsühholoogia ja füsioloogia pakuvad eelkõige teadmisi evolutsiooniliste mehhanismide kohta, mis võiksid olla nähtavad ka inimese käitumises. 1970. aastate olulisim tähis oli sotsiobioloogilise lähenemise formuleerimine. Erinevalt klassikalisest etoloogiast ja zoopsühholoogiast seati ülesandeks uurida loomade sotsiaalset käitumist (suhted karja sees, hoolitsuskäitumine, suhted järglastega, partnerivalik jne). See on kajastunud ka uute fundamentaalsete uurimistulemuste avaldamisel loomade sotsiaalse käitumise kohta (nt *Ecological aspects...* 1986; *Primate societies* 1986; *Dewsbury* 1989).

Näiteks reproduktiivkäitumise juures otsitakse sotsiaalseid mõjutusi ja järeldused, mis väidavad, et sotsiaalsed stiimulid (nt isase juuresolek) mõjutavad estruse tsükli sünkroniseerumist ja isegi raseduse blokeerimist, näitavad kujukalt käitumise ja füsioloogia seost. Loomulikult nähakse reproduktiivkäitumist seoses partnerivalikuga, mille sisuks on isaste võistlus emaste pärast ja valik, mille teevad emased. On kogutud andmeid hoolitsuskäitumise kohta, mida ilmutavad vanemad oma järglaste suhtes. Uus on aga see, et ammu teadaoleva emaste hoolitsuskäitumise kõrval on oluline ka isaste hoolitsuskäitumine järglaste suhtes. Ülipõnevad on andmed, mis kirjeldavad isaste ja emaste «sõprussuhteid» primaatide karjas (*Ecological aspects...* 1986).

Evolutsioonilist lähenemist on inimeste käitumise kirjeldamisel kasutatud eriti seoses seksuaalkäitumisega (nt *Symonds* 1979) ning seoses hormonaalsete protsesside ja seksuaalkäitumise vaheliste seoste otsimisega (nt *Feder* 1984). Seejuures on partnerivaliku probleem suures osas seotud füüsilise atraktiivsuse mõistega. Mõistele aga antakse valdavalt bioloogiline sisu.

Omaette suure grupi uuringuid moodustavad tööd, mis kirjeldavad varajast interaktsiooni ema ja lapse vahel, kusjuures osutatakse, et inimeste ja primaatide normaalseks arenguks on vajalik emotsionaalne seos — kiindumus (nt *The origins of human social relations* 1971; Hinde 1974; *The origins of fear* 1974; Lamb *et al.* 1984). Seega on käitumine ja sotsiaalsed suhted aktuaalne probleem bioloogilistes ja viimasel ajal isegi füsioloogilistes valdkondades.

Inimese psühholoogiat käsitlevad valdkonnad. Siia kuuluvad need teadused, mis kirjeldavad inimese ebaadekvaatset funktsioneerimist — psühhosomaatiline meditsiin, patopsühholoogia, meditsiinipsühholoogia jne. Peamine tendents on otsida suhete iseärasustest psühholoogia põhjusi. Põhiline mõiste on stress (nt Henry, Stephens 1977; Lazarus, Folkman 1984; Kessler, Price, Wortman 1985). Olles algselt füsioloogiliste mehhanismide kirjeldus, kandus ta pärast Richard Lazaruse sotsiaalse stressi mõistet sotsiaalsete suhete tasemele. Nüüdseks ongi enamik ebaadekvaatsusi vaadeldav kohanematusena suhete tasemel. Isegi skisofreenia ja afektiivsete häirete tekkimise põhjusena vaadeldakse perekonnasiseste suhete omadusi (nt Jacob 1975; Beardslee *et al.* 1983; Goldstein 1988). Seejuures iseloomustab patoloogiliste suhetega perekonda puudulik suhtlemisoskus, negatiivsete emotsioonide intensiivne väljaelamine ja läheduse puudumine.

Seoste olemasolu somaatiliste haiguste ja sotsiaalse stressi vahel on kinnitatud korduvalt (Levy 1985; Rodin, Salovey 1989). Isegi kantserogeensete protsesside arengus ja tekkes on nähtud sotsiaalseid faktoreid (Levy 1985).

Kõige enam on isiksuse omaduste, käitumisviisi ning somaatiliste haiguste seos väljendatud A-tüüpi isiksuse kontseptsioonis. A-tüüpi käitumine on kirjeldatav kui pidev võitlus oma eesmärgi saavutamise eest, agressiivsus jne, millega kaasnevad negatiivsed emotsioonid (viha, kurbus jne) (nt Kobasa 1982; Matthews 1982; Rodin,

Salovey 1989). Kardiovaskulaarsete haigete hulgas on 70—90% A-tüüpi isiksusi. Seejuures on näidatud, et lapsed omandavad vanemate A-tüüpi käitumise (kusjuures poisid õpivad märksa «usinamalt» kui tüdrukud).

Eraldi tuleb rõhutada seost depressiooni ilmingute (ja selle nõrgemate vormide nagu lootusetus, üksildus jne) ning sotsiaalpsühholoogiliste faktorite vahel (nt Shaw 1982; Mitchell, Moos 1984; Barnett, Gotlib 1988). Tulemused näitavad, et depressioonide tekkes torkab muude faktorite seas oma kaaluga silma suure emotsionaalse sõltuvuse olemasolu teisest inimesest.

Seos suhete ja psühopatoloogilise seisundi vahel on saanud aluseks sotsiaalse toetuse kontseptsioonile, mis väidab, et inimene on suuteline toime tulema oma probleemidega siis, kui tal on olemas sotsiaalne toetus (nt Social networks... 1981; Social support... 1985). Sisuliselt on tegemist suhetega, mis pakuvad hinnangulist tuge (inimest hinnatakse ja väärtustatakse sõprade ning lähedaste poolt), emotsionaalset tuge (inimest mõistetakse ja talle tuntakse kaasa), informatsioonilist tuge (inimesel on võimalik vahetada informatsiooni) ja instrumentaalset tuge (inimesel on võimalik saada materiaalselt toetust). Loomulik sotsiaalne toetus on inimesel siis, kui tal on lähedased suhted.

Kultuuridevaheliste uuringute perspektiivis on traditsiooniliste teemade kõrvale nagu hoiakud, ema-lapse suhted eri kultuurides, kognitiivsed protsessid jne tulnud ka peresuhted ja interpersonaalsed suhted (Segall 1986; Kagitçibaşı, Berry 1989). Seejuures on ette näha peresuhte süvenevat vaatlemist eri kultuuride taustal. Uueks lähenemiseks kultuuris eksisteerivate väärtussüsteemide ja inimese käitumise vahelise seose analüüsimisel on Harry Triandise poolt formuleeritud individuaalsuse-kollektiivsuse mõiste (Triandis *et al.* 1987). Suhete mõttes olulised on tulemused, mis näitavad, et kollektivistlikus kultuuris püüavad inimesed ära hoida konflikte interpersonaalsel tasemel, erinevalt individualistlikust

kultuurist, kus konfliktid peetakse loomulikuks suhtlemisnähtuseks (nt Leung 1987). Samuti on oluline, et kollektivistlikus kultuuris inimesed väärtustavad käitumist, mis on seotud sotsiaalsete suhete loomisega; individuaalsete väärtustega kultuuris hinnatakse isiksuse juures vabadust, inimese kompetentsust ja enesekindlust (nt Forgas, Bond 1985).

Sotsiaalsühholoogia tervikuna liigub valdavalt kognitiivse sühholoogia konstruktsioonide poole ning näeb üha rohkem seost interpersonaalsete suhete ja grupi protsesside vahel (nt McGrath, Kravitz 1982; Brewer, Kramer 1985; Messick, Mackie 1989). Suur hulk töid käsitleb interpersonaalse veetluse ja eneseavamise vahelist seost. Eneseavamine saab aga toimuda lähisuhete tasemel. On näidatud, et kui tekib sotsiaalsete gruppide konfliktolukord (etnotsentriiliste hoiakute tõttu), siis lagunevad lähisuhted, sest suurte gruppide hoiakud kantakse üle interpersonaalsele tasemele. Kognitiivne tähendab seda, et olulisteks teemadeks on muutunud teisest inimesest mulje loomise mehhanismid, teise inimese käitumise motiivid, emotsioonide ja sotsiaalsete sündmuste meeldejätmise jne kirjeldamine (nt Wyer, Srull 1986; Sherman, Judd, Park 1989).

Suhtlemispsühholoogia perspektiivis on lähisuhete probleem muutunud viimase kümne aasta jooksul ülimalt aktuaalseks (nt Huston, Levinger 1978; Self-disclosure... 1979; Self-disclosure... 1986; Interpersonal processes... 1987; Clark, Reis 1988). Põhjus peitub abielulahutuste, üksilduse, enesetappude ja muude isiksuse funktsioneerimise ebanormaalsust näitavate nähtuste üha suuremas levikus. Teemade ring, mida peetakse suhete analüüsimisel oluliseks, on järgmine. Vastastikune sõltuvus. Siin on olulisemad saavutused seotud töödega, mis näitavad, et rahulolu vastastikuse sõltuvusega põhineb inimese oodataval «kasul», mida ta saab suhetest endale, pluss kohustuse määruga, mis võetakse endale teise inimese heaolu eest. Suhetes, mis ei ole lähedased, kehtib aga hoopis teine

printsip — oodatav «kasu» miinus pingutused, mis tehakse teise inimese heaks. See tähendab, et suhetes, mis pole lähedased, püütakse jälgida võrdse «kaubavahetuse» põhimõtet. Lähisuhetes on ka tegemist võrdsusega, kuid hoopis teises tähenduses — mida suuremad ja võrdsemad kohustused teise inimese eest hoolitsemisel, seda meeldivamad on need suhted. Emotsioonid. Lähisuhetes olevatel inimestel on emotsionaalsed seisundid seotud suhete dünaamikaga. Seejuures tekivad emotsionaalsed seisundid siis, kui lähisuhetes toimuvad partnerite vahel sündmused, mis ei vasta kujunenud ootustele. Lähedus. Jätkuvalt analüüsitakse läheduse omadusi, eneseavamise ja läheduse vahelist seost jne. Selgub, et lähedus on kõige olulisem tunnus lähisuhete olemasolu puhul. On leitud, et naised püüavad suhetes rohkem väljendada lähedust kui mehed. Kuigi siin on ka vastupidiseid tulemusi. Armastus. Lähisuhete oluline aspekt, ja peab ütleva, et raamat «Armastuse psühholoogia» hõlmab täielikult selle teema analüüsi lähisuhete kontekstis. Ja lõpuks — individuaalsed erinevused lähisuhetes. Siin on leitud hulgaliselt seoseid isiksuse eri omaduste ja lähisuhete kvaliteedi vahel.

Millise järelduse me võime teha? Isegi pinnapealne analüüs näitab, et käitumisteaduste ja psühholoogia jaoks muutub üha olulisemaks organismi/isiksuse käsitlemine suhete kontekstis. See aga tähendab, et Robert I. Sternbergi ja Michael L. Barnesi toimetatud raamat on ilmunud väga õigel ajal. Võime ka väita, et tegemist on tõepoolest «hea» psühholoogiaga — siin peegelduvad olulisemad armastuseprobleemi käsitlemise tulemused. Veelgi enam, on vaadeldud kõige värskemaid tendentse ja kontseptsioone ning püütud neid kasutada armastuse kui nähtuse analüüsimisel.

«Armastuse psühholoogia» on suurepärase infoallikas, mis oleks eelkõige kasulik inimestele, kes tegelevad sotsiaalse keskkonna humaniseerimisega ja kes otsivad vastust küsimusele oma kohast teiste inimeste seas.

Kirjandus

Barnett, P. A., I. H. Gotlib 1988. Psychosocial functioning and depression: Distinguishing among antecedents, concomitants, and consequences. — *Psychological Bulletin*, vol 104, pp 97—126

Beardslee, W. R., J. Bemporad, M. Keller, G. L. Klerman 1983. Children of parents with major affective disorder: A review. — *American Journal of Psychiatry*, vol 140, pp 825—832

Brewer, M. B., R. M. Kramer 1985. The psychology of intergroup attitudes and behavior. — *Annual Review of Psychology*, vol 36, pp 219—243

Clark, M. S., H. T. Reis 1988. Interpersonal processes in close relationships. — *Annual Review of Psychology*, vol 39, pp 609—672

Dewsbury, D. A. 1989. Comparative psychology, ethology, and animal behavior. — *Annual Review of Psychology*, vol 40, pp 581—602

Ecological aspects of social evolution. 1986. Eds D. J. Rubenstein, R. W. Wrangham. Princeton, Princeton University Press

Feder, H. H. 1984. Hormones and sexual behavior. — *Annual Review of Psychology*, vol 35, pp 165—200

Forgas, J. P., M. H. Bond 1985. Cultural influences on the perception of interaction episodes. — *Personality and Social Psychology Bulletin*, vol 11, pp 75—88

Goldstein, M. J. 1988. The family and psychopathology. — *Annual Review of Psychology*, vol 39, pp 283—299

Henry, J. P., P. M. Stephens 1977. Stress, health and the social environment: A sociobiologic approach to medicine. New York, Springer-Verlag

Hinde, R. A. 1974. Biological bases of human social behaviour. New York, McGraw-Hill

Huston, T. L., G. Levinger 1978. Interpersonal attraction and relationships. — *Annual Review of Psychology*, vol 29, pp 115—156

Interpersonal processes: New directions in communication research. 1987. Eds M. Roloff, G. Miller. Beverly Hills, California, Sage

Jacob, T. 1975. Family interaction in disturbed and normal families: A methodological and substantive review. — *Psychological Bulletin*, vol 82, pp 33—65

Kagitçibaşı, Ç., J. W. Berry 1989. Cross-cultural psychology: Current research and trends. — *Annual Review of Psychology*, vol 40, pp 493—531

Kessler, R. C., R. H. Price, C. B. Wortman 1985. Social factors in psychopathology: Stress, social support, and coping process. — *Annual Review of Psychology*, vol 36, pp 531—572

Armastuse anatoomia

Kobasa, S. C. 1982. The hardy personality: Toward a social psychology of health and illness. Eds G. S. Sanders, J. Suls. Hillsdale, New Jersey, Erlbaum, pp 3—32

Lamb, M. E., R. A. Thompson, W. P. Gardner, E. L. Charnov, D. Estes 1984. Security of infantile attachment as assessed in the «strange situation»: Its study and biological interpretation. — *The Behavioral and Brain Sciences*, vol 7, pp 127—171

Lazarus, R. S., S. Folkman 1984. Stress, appraisal, and coping. New York, Springer

Leung, K. 1987. Some determinants of reactions to procedural models for conflict resolution: A cross-national study. — *Journal of Personality and Social Psychology*, vol 53, pp 898—908

Levy, S. M. 1985. Behavior and cancer: life-style and psychological factors in the initiation and progress of cancer. San Francisco, Jossey-Bass

Matthews, K. A. 1982. Psychological perspectives on the Type A behavior pattern. — *Psychological Bulletin*, vol 91, pp 293—323

McGrath, J. E., D. A. Kravitz 1982. Group research. — *Annual Review of Psychology*, vol 33, pp 195—230

Messick, D. M., D. M. Mackie 1989. Intergroup relations. — *Annual Review of Psychology*, vol 40, pp 45—81

Mitchell, R. E., R. H. Moos 1984. Deficiencies in social support among depressed patients: Antecedents or consequences of stress? — *Journal of Health and Social Behaviour*, vol 25, pp 438—452

Primate societies. 1986. Eds B. Smuts, D. L. Cheney, R. M. Seyfarth, R. W. Wrangham, T. T. Struhsaker. Chicago, Chicago University Press

Rodin, J., P. Salovey 1989. Health psychology. — *Annual Review of Psychology*, vol 40, pp 533—579

Segall, M. H. 1986. Culture and behavior: Psychology in global perspective. — *Annual Review of Psychology*, vol 37, pp 523—564

Self-disclosure: Origins, patterns, and implications of openness in interpersonal relationships. 1979. Ed G. Chelune. San Francisco, Jossey-Bass

Self-disclosure: Theory, research and therapy. 1986. Eds V. Derlega, J. Berg. New York, Plenum

Shaw, B. F. 1982. Stress and depression: A cognitive perspective. — *Psychological stress and psychopathology*. Ed R. W. Neufeld. New York, McGraw Hill, pp 125—146

Sherman, S. J., C. M. Judd, B. Park 1989. Social cognition. — *Annual Review of Psychology*, vol 40, pp 281—326

Social networks and social support. 1981. Ed B. H. Gottlieb. Beverly Hills, Sage Publications

Social support: Theory, research and applications. 1985. Eds I. G. Sarason, B. R. Sarason. The Hague, The Netherlands, Martinus Nijhof

Symonds, D. 1979. The evolution of human sexuality. Oxford, Oxford University Press

The origins of fear. 1974. Eds M. Lewis, R. A. Rosenblum. New York, John Wiley

The origins of human social relations. 1971. Ed H. R. Schaffer. London, Academic Press

Triandis, H. C., R. Bontempo, M. J. Villareal, M. Asai, N. Lucca 1987. Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-group relationships. — Journal of Personality and Social Psychology, vol 54, pp 323—338

Wyer, Jr., R. S., T. K. Srull 1986. Human cognition in its social context. — Psychological Review, vol 93, pp 322—359

LUULET

Hermann Hesse

Tõlkinud Ain Kaalep

KÜLAKALMISTU

**Luuderohus risti kõrval rist,
sumin täitmas õhku päikselist.**

**Õndsad, kel on möödas nüüd kõik oht,
kel maa kaisus leitud rahukoht,**

**õndsad, kes te nimetult all maas
nagu kodus ema süles taas!**

**Kuula aga! Õite suminaist
laulab vastu elurõõm ja -vaist:**

**juurte unest lööb kui kiirtevihk
üles mõne kustund hinge kihk,**

**pimedusse maetud elujalg
muutub, tal on olemisenälg,**

**ning maaema majesteetlik ramm
üha viljakast on viljakam.**

**Kallis rahu, mida katnud liiv,
kaalub vähem veel kui uneviiv.**

**Surmauni — ainult suits on see,
lõppu elutulele ei tee.**

ASTMED

Nii kui kõik õis kord närbub ning kõik noorus
 kord taandub, nii ka öitseb kõik: mis aste
 see olgu elus vaid, mis tarkus, voores —
 kord kõik, kuid mitte miski igavesti.
 Jääb südamel teos-toimes leida vaste,
 kui elu hüüab — ei vaid lõpp, ka algus,
 uus, julge, jättes leina, lüües mesti
 uutmoodi jõududega elurajal!
 Ja igas alguses on võluvalgus,
 mis kaitseb meid ja aitab eluajal.

Mis säraruume seismas ees on vast meil!
 Meid, kes me röömsalt koduta ja paota,
 maailmavaim ei ahelaisse vaota,
 vaid tahab avardada kõigil astmeil.
 Kes liiga kodus mõnel elualal,
 see pahatihti lõpuks lõtvub-loidub,
 ja ainult see, kes aina matkajalal
 ja kes ei harju, nõrkemisest hoidub.

Ehk surmatundki mõnda uude perve
 meid lükkab mõne uue ruumi taha —
 ei jää meist elu hüüe kuskil maha . . .
 Eks lahku, süda, siis! Ja ole terve!

Ländlicher Friedhof. Stufen.

Originaalid proosa- ja värsiraamatust «Rännak» (*Wanderung*, '1920) ja romaanist «Klaaspärlimäng» (*Das Glasperlenspiel*, '1943). Viimatimainitu eestinduses (1976) ilmunud «Astmete» tõlge tuleb lugeda esialgseks variandiks.

RAAMATUTE LUGEMISEST

Hermann Hesse

Tõlkinud Heli Kukk

See on meie vaimu kaasasündinud vajadus: moodustada tüüpe ja inimkonda nende järgi jagada. Theophrastose «Iseloomudest» ja meie vanaisade neljast temperamendist alates kuni moodsaima psühholoogiani välja on tunda seda tüüpidesse korrastamise tarvidust. Ja ebateadlikultki jagab iga inimene oma ümbruskonna inimesed tüüpidesse, sarnasuse põhjal iseloomudega, mis talle tema lapsepõlves tähtsaks saanud. Nii arendavad ja selgusttoovad kui sellised jaotused ka on, lähtuvad nad siis puhtisiklikust kogemusest või püüdnud teadusliku tüübimoodustamise poole — aeg-ajalt on üsna hea ja tulus teha ka teistmoodi ristlõige läbi kogemuseriigi ning sedastada, et igas inimeses on jooni igast tüübist ja et erinevaid karaktereid ning temperamente võib kohata ka üheainsa isiksuse piires kui üksteisele järgnevaid seisundeid.

Kui ma nüüd järgnevalt raamatulugejate kolm tüüpi, õigemini astet, välja toon, siis ei mõtle ma sellega samuti, et lugejate-maailm neisse kolme järku niimoodi jaguneks,

Vom Bücherlesen. — H. Hesse. Schriften zur Literatur. I. Bd.: Über das eigene Werk. Aufsätze. Über seine Verleger. Einführungen zu Sammelrezensionen. Eine Bibliothek der Weltliteratur. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1972, S 234—241.

et üks ühte, teine teise liiki kuuluks. Vaid igaüks meist kuulub aeg-ajalt ühte, aeg-ajalt teise gruppi.

Siin on kõigepealt naiivne lugeja. Igaüks meist loeb vahetevahel naiivselt. See lugeja asub raamatu kallale nagu sööja toidu kallale, ta on üksnes võtja, ta sööb ja imeb end täis, olgu see siis poiss indiaanijuttudega, teenijatüdruk krahvinnaromaaniga või tudeng Schopenhaueriga. See lugeja ei suutu raamatusse kui inimene inimesse, vaid kui hobune sõime või isegi kui hobune kutsarisse: raamat juhib, lugeja järgneb. Ainestikku võetakse objektiivselt, tunnustatakse kui tõelust. Aga mitte ainult ainestikku! On väga haritud, koguni rafineeritud lugejaid, esijoones ilukirjanduse omi, kes kuuluvad täielikult naiivsete klassi. Nad ei ripu küll ainestiku küljes, nad näiteks ei hinda romaani mitte selles ettetulevate surmajuhtumite või abiellumiste järgi, aga kirjanikku ennast, raamatu esteetilisust võtavad nad täiesti objektiivselt, nad naudivad koos kirjanikuga tolle õotsumisi, nad elavad täielikult sisse tema maailmanägemusse ja võtavad jäägitult omaks tõlgendused, mis kirjanik ise oma väljamõeldistele omistab. Mis lihtsatele hingedele on aine, miljöö ja tegevustik, see on neile, kultiveeritud lugejaile, kunst, keel, kirjaniku haridus, tema vaimsus — see on nende jaoks midagi objektiivset, loomingu viimne ja kõrgeim väärtus, niisamuti nagu Karl May noor lugeja on valmis tõeliste väärtuste, tegelikkuse pähe võtma Old Shatterhandi tegusid.

Suhtumisel lektüüri pole see naiivne lugeja üldsegi mitte isik, mitte tema ise. Ta hindab romaani sündmusi nende põnevuse, nende ohtlikkuse, nende erootika, nende hiilguse või viletsuse järgi, või hindab ta selle asemel kirjanikku, mõotes tema tulemust seejuures sellise esteetika mõõdupuuga, mis lõppude lõpuks ikkagi konventsiooniks jääb. See lugeja arvab ilma pikemata, et raamat on olemas selleks, ükspäinis selleks, et teda truult ja tähelepanelikult lugeda ning ta omaks võtta just säärase sisuga

või sellisel kujul. Nii nagu leib on söömiseks ja voodi magamiseks.

Aga kõikidesse maailma asjadesse, nii ka raamatusse, võib suhtuda hoopis teistmoodi. Niipea kui inimene järgib oma loomust ega mitte oma kasvatust, saab temast laps ja ta hakkab asjadega mängima, leivast saab mägi, millesse tunnelit puuritakse, voodist urg, aed, lumeväli. Midagi sellest lapselikkusest ja sellest mängugeniaalsusest ilmutab teine tüüp lugejaid. See lugeja ei hinda raamatu ainekku ega vormi kui tema ainumaid ning tähtsamaid väärtusi. See lugeja teab, nagu lapsedki seda teavad, et igal ajal võib olla varuks kümneid ja sadu tähendusi. See lugeja võib näiteks kirjanikku või filosoofi kõrvalt jälgida, kuidas too vaeva näeb, et veenda asjade omapoolsetes tõlgendustes ja hinnangutes nii iseenast kui lugejaid, ja võib seejuures muhelda ning näha kirjaniku näilises omavolis ning vabaduses üksnes sundi ja passiivsust. See lugeja on juba niikaugale jõudnud, et teab seda, mis kirjandusprofessoritele ja kirjanduskriitikele enamasti täiesti teadmata on: et selliseid asju, nagu teema ja vormi vaba valik, pole üldse olemas. Kui kirjandusajaloolane ütleb: sel aastal valis Schiller sellise aine ja otsustas seda viisikjambides töödelda — siis teab see lugeja, et kirjanikul polnud vaba voli valida ei ainet ega jambe, ja ta tunneb lõbu sellest, et ta ei näe mitte ainet oma kirjaniku kätes, vaid kirjanikku oma aine kütkes. Sellest seisukohast langevad peaaegu täiesti ära niinimetatud esteetilised väärtused, ja just libastumised ning kaheldavused võivad omandada kõige suurema võlu ja väärtuse. Sest see lugeja ei järgne kirjanikule nagu hobune kutsarile, vaid kui jahimees jälgedele, ja ootamatult avanev pilguheit näilise kirjanikuvabaduse sealpoolsusesse, kirjaniku sundi ning passiivsusesse, võib teda rohkem vaimustada kui kõik hea tehnika ja kultiveeritud kõnekunsti võlud.

Sellel teel, veel viimase astme võrra edasi, leiame kolmanda ja viimase lugejatüübi. Olgu veel kord rõhu-

tatud, et keegi meist ei tarvitse kuuluda pikemalt ühte neist tüüpidest, et igaüks meist võib kuuluda täna teise, homme kolmandasse, ülehomme jälle esimesse astmesse. Nüüd siis kolmas ja viimane aste. Pealtnäha on see täpne vastand sellele, mida tavapäraselt nimetatakse «heaks» lugejaks. See kolmas lugeja on nii väga isiksus, on nii väga tema ise, et suhtub oma lektüüri täiesti vabalt. Ta ei kavatsengi ennast harida või oma meelt lahutada, raamatut ei tarvita ta mitte teisiti kui mõnd muud maailma asja, see on talle üksnes lähtepunktiks ja ajendiks. Põhimõtteliselt on tal ükskõik, mida ta loeb. Ta ei loe filosoofi, et teda uskuda, et tema õpetus omaks võtta, ega mitte ka selleks, et teda maha teha või kritiseerida, ta ei loe kirjanikku, et tema kaudu enda jaoks maailma tõlgendada. Ta tõlgendab ise. Ta on, kui nii võtta, täiesti laps. Ta mängib kõigega — ja teatud seisukohast polegi midagi viljakamat ja tulutoovamat kui kõigega mängida. Leiab see lugeja mõnes raamatus sõnastatuna mõne ilusa sententsi, elutarkuse või tõe, siis pöörab ta selle kõigepealt katseks pahupidi. Ta teab ammu, et iga tõe puhul on tõene ka selle vastand. Ta teab ammu, et iga vaimne seisukoht on poolus, millel on olemas sama hea vastaspoolus. Ta on sedavõrd laps, kuivõrd ta hindab kõrgelt assotsiatiiivset mõtlemist, samas teades ka teistlaadset. Ja nii võib see lugeja, veel enamgi, nii võib igaüks meist, sel tunnil, kui ta sellele astmele astub, lugeda, mida ta iganes soovib, romaani, grammatikat, sõiduplaani, trüki-koja kirjalproove. Sel tunnil, meie fantaasia ja assotsiatiiivsusvõime kõrghetkel, ei loe me ju enam üldse, mis meie ees paberil seisab, vaid ujume ajendite ja äkiliste mõtete voolus, mis meile loetust vastu hoovavad. Nad võivad tulla tekstist, nad võivad ilmuda isegi üksnes kirjapiltidest. Mõnest ajalehekuulutusest võib ilmutus saada. Õnnestavaim, jaatavaim mõte võib tekkida mõnest täiesti tähtsusetust sõnast, mis ümber pööratakse, mille tähtedega kui mosaiikmänguga mängitakse. Muinasjuttu Punamütsikesest võib sellises seisundis lugeda kui kosmo-

gooniat või filosoofiat või kui läbi-läbi erootilist teost. Võib ka lugeda sigarikastilt «Colorado maduro», mängida sõnade, tähtede ja kooskõladega ning seejuures sisimas rännata läbi sajad teadmise, mälestuse ja mõtlemise riigid.

Kuid kas ei heideta mulle nüüd ette — ons see veel lugemine? Kas seda inimest, kes loeb lehekülje Goethet, üldse millekski pidamata Goethe kavatsusi ja arvamusi, nagu oleks see lehekuulutus või tähtede juhuslik virrvarr, saab üleüldse veel lugejana võtta? Kas pole see lugeja-aste, mida sa nimetad kolmandaks ja viimaseks, kõige madalam, lapsikum, barbaarsem? Kuhu jääb sellise lugeja jaoks Hölderlini muusika, Lenau kirk, Stendhali tahe, Shakespeare'i avarus?! Vastuväide on õige. Kolmanda astme lugeja pole enam mingi lugeja. Inimene, kes sel astmel pikemat aega seisaks, ei loeks varsti enam üldse midagi, sest vaibamuster või kivide korrapärasus müüris oleks temale samapalju väärt kui ülikorrastatud kirjatähti täis ilusaim lehekülg. Ainuke raamat temale oleks leht tähestiku tähtedega.

Nii see on: viimase astme lugeja pole üldse enam lugeja. Ta vilistab Goethe peale. Tal pole vaja Shakespeare'i. Viimase astme lugeja ei loegi üldse. Milleks raamatud? Kas pole siis kogu maailm temas endas?

Kes pikemalt sellel astmel peatuks, ei loeks enam midagi. Aga keegi ei peatu pikemalt sellel astmel. Kuid kes seda astet ometi sugugi ei tunne, on siiski halb, ebaküps lugeja. Ta ju ei tea, et maailma kogu luule ja kogu filosoofia on varjul ka temas endas, et ka suurim luuletaja ühestki muust allikast ei ammuta kui sellest, mis olemas meil kõigil iseendas. Olnud kas või üks kord elus, tunniks, päevaks, kolmandal astmel, sellel mitte-enam-lugeja omal, saad hiljem (tagasipöördumine on nii kerge!) seda paremaks lugejaks, seda paremaks kõige kirjutatu kuulajaks ja tõlgendajaks. Kas või kord sellel astmel seisnud, kus kivi tee peal sulle samapalju tähendab kui Goethe ja kui Tolstoi, saad hiljem Goethest, Tolstoist ja

kõigist kirjanikest lõputult rohkem väärtusi, rohkem mahla ja mett ammutada, rohkem elu ja iseenda jaatust kui kunagi varem. Sest Goethe teosed pole Goethe ja Dostojevski köited pole Dostojevski, nad on vaid tema katse, tema ebakindel ja mitte ealeski eesmärgini jõudnud katse allutada mitmehäälset, mitmetähenduslikku maailma, mille keskpunktiks ta oli.

Proovi kas või kordki jäädvustada väikest mõttejärge, nii nagu ta sulle jalutuskäigu ajal ilmub. Või, näiliselt lihtsam, tavalist unenägu, mida oled öösel näinud. Sa nägid unes, üks mees ähvardas sind esmalt kepiga, autasustas aga siis hoopis ordeniga. Aga kes oli see mees? Sa meenutad, sa avastad temas oma sõbra näojooni, oma isa omi, aga midagi on temas ka teisiti, on midagi naiselikku, temas oli, võimatu öelda, mil moel, midagi, mis meenutab sulle öde, armsamat. Ja tema kepil, millega ta sind ähvardas, oli pide, mis meenutab sulle keppi, millega sa kord koolipoisina tegid oma esimese jalgsimatka, ja siis murrab sisse sada tuhat mälestust, ja kui sa tahad selle lihtsa unenäo sisu talletada ning üles tähendada, olgu või üksnes stenograafiliselt ja märksõnades, siis võid sa, enne veel kui ordenini jõuad, juba täis kirjutada raamatu või kaks või kümme. Sest unenägu on auk, läbi mille sa heidad pilgu oma hinge sisse, ja see sisu on maailm, mitte rohkem ega vähem kui maailm, kogu maailm sinu sünnist kuni tänase päevani, Homeroses Heinrich Mannini, Jaapanist Gibraltarini, Siiriusest Maakerani, Punamütsikesest Bergsonini. Ja nii nagu sinu katse panna kirja oma unenägu on vahekorras maailmaga, mida su unenägu hõlmab, on samas vahekorras sellega, mida ta öelda tahtis, autori teos.

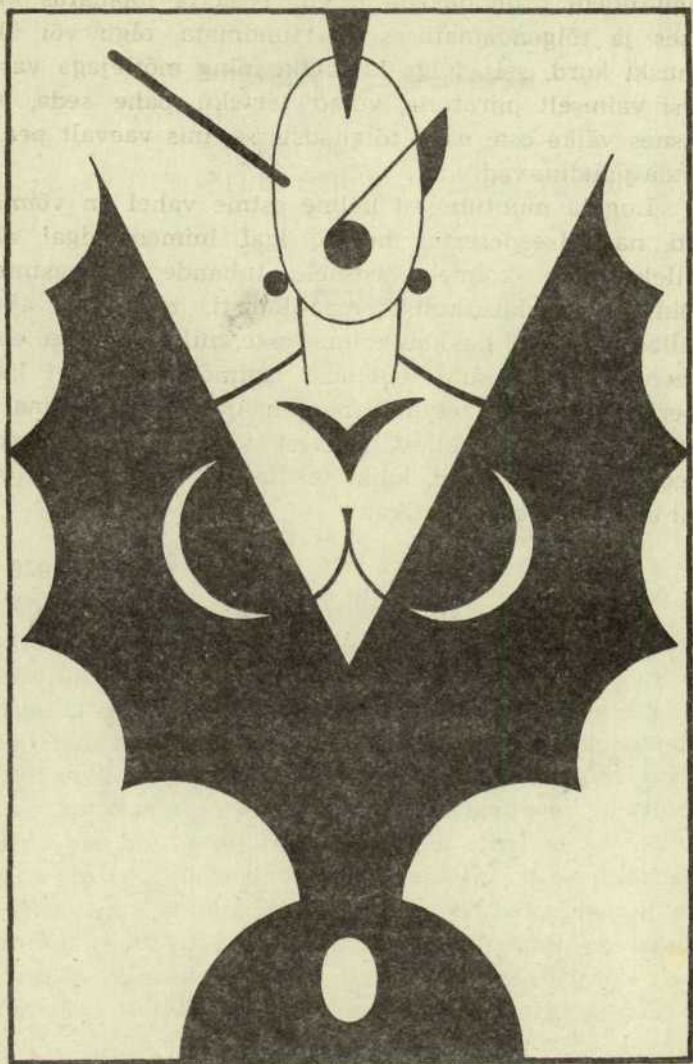
Goethe «Fausti» teist osa on õpetlased ja asjaarmastajad nüüd juba peaaegu sada aastat aina ümber seletanud, tema jaoks ilusamaid ja rumalamaid, sügavamaid ja banaalsemaid tõlgendusi leidnud. Aga igas teoses, kui ka varjatumalt, on olemas salajas pealispinna all see nimetu mitmetähenduslikkus, see «sümbolite üledetermineeritus»,

Raamatute lugemisest

nagu uuem psühholoogia ütleb. Teda ta lõpmatus kül-
luses ja tõlgendamatuses ära tundmata, olgu või üks-
ainuski kord, seisad iga kirjaniku ning mõtlejaga vasta-
misi vaimselt piiratuna, võtad terviku pähe seda, mis
üksnes väike osa, usud tõlgitsustesse, mis vaevalt pealis-
pinda puudutavad.

Lugeja muutumised kolme astme vahel on võimali-
kud, nagu iseenesestki mõista, igal inimesel igal alal.
Sellelesamale kolmele astmele tuhande vaheastmega
võid astuda ehituskunsti, maalikunsti, zooloogia, ajaloo
vallas. Igal pool hakkab kolmas aste, millel sa kõige enam
iseendaks oled, sinu lugemust lagundama, luulet likvi-
deerima, kunsti kaotama, maailmaajalugu tühistama. Ja
ometigi, kui sul sellest astmest vähimatki aimu pole,
loed kõiki raamatuid, kõiki teadusi ja kunste ikka vaid
kui koolipoiss grammatikat.

1920

Leonhard Lapin. GREGERIAD I
(Tušš, gvašš) 1990

LUGEMINE

Fenomenoloogiline lähenemisviis

Wolfgang Iser

Tõlkinud Toomas Rosin

I

Fenomenoloogiline kunstiteooria rõhutab tugevasti ideed, et kirjandusteost vaadeldes ei tule arvesse võtta mitte ainult teksti ennast, vaid samal määral ka tekstile reageerimise mehhanismi. Nii vastandab Roman Ingarden kirjandusteksti struktuuri tema konkretiseerimise (*konkretisieren*) võimalikele viisidele.¹ Tekst ise pakub mitmesuguseid «skemaatilisi kujutusviise» /*schematized views*/?², mille kaudu teose aine võib avalduda, kuid see aktualiseerimine ise on konkretiseerimistegevus. Kui nii, siis on kirjandusteosel kaks poolust, mida me võiksime nimetada kunstiliseks /*artistic*/ ja esteetiliseks /*aesthetic*/; kunstiline seostub autori loodud tekstiga, esteetiline konkretiseeringuga, mille teeb lugeja. Sellest polaarsusest

¹ Vrd Roman Ingarden. *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks* (Tübingen, 1968), lk 49jj.

² Selle termini üksikasjalikumat käsitlust vt Roman Ingarden. *Das literarische Kunstwerk* (Tübingen, 1960), lk 270jj.

The Reading Process: A Phenomenological Approach. — *New Literary History*, vol 3, 1972, pp 279—299.

järeldub, et kirjandusteos ei saa olla täiesti identne ei tekstiga ega teksti konkretiseeringuga, vaid peab õigupoolest olema nende kahe vahepeal. Teos on enam kui tekst, sest tekst saab elavaks alles siis, kui ta on konkretiseeritud, pealegi ei ole konkretiseering mingil juhul sõltumatu lugeja individuaalsest soodumusest (*individual disposition*), kuigi sellesse omakorda toimivad mitmesugused teksti mudelid (*patterns of the text*). Teos tekib teksti ja lugeja ühildumise tulemusena, kusjuures seda konvergentsi ei saa kunagi täpselt ära näidata, vaid ta peab alati jääma virtuaalseks (*virtual*), sest teda ei saa samastada ei tegeliku tekstiga ega lugeja individuaalse soodumusega.

Just teose virtuaalsus tekitab tema dünaamilise olemuse, ja see on omakorda eeltingimus toimele, mille teos esile kutsub. Mudelite ja «skemaatiliste kujutusviiside» üksteisega suhestamiseks mitmesuguseid teksti pakutud perspektiive kasutades käivitab lugeja teose, ja selle protsessi tulemusena reaktsioonid temas eneses lõpuks ärkavadki. Nõnda sunnib lugemine kirjandusteost avama oma seesmist dünaamilist loomust. Et see pole uus avastus, ilmneb osutusist, mida on tehtud juba romaani algaegadel. Laurence Sterne märgib «Tristram Shandy's»: «... ükski autor, kes mõistab väärikuse ja hea kasvatuse õigeid piire, ei luba endale mõtelda kõike: tõelisim austus, mida sa saad oma lugeja mõistusele avaldada, on töö sõbralikult poolitada ja jätta ka temale midagi kujutleda, nagu endalegi. Mis puutub minusse, siis mina teen talle pidevalt niisuguseid komplimente ja annan oma parima, et hoida tema kujutusvõimet sama tegevana kui enda oma.»³ Sterne'i arusaamise järgi on kirjandustekst midagi areenisarnast, kus lugeja ja autor mängivad ühist fantaasiamängu. Kui lugu tervenisti lugejale kätte anda, nii et talle endale enam midagi teha

³ Laurence Sterne. Tristram Shandy (London, 1956), II, 11. ptk, lk 79.

Lugemine

ei jää, siis tema kujutlusvõime ei tule kunagi mänguplatsile, ja tagajärjeks on tühimus, mis paratamatult tekib, kui kõik on puust ette tehtud. Sellepärast tuleb kirjandustekst luua niisugusel viisil, et ta rakendaks tegevusse lugeja kujutlusvõime, tehes talle ülesandeks kõik ise välja töötada, sest lugemine on nauding ainult siis, kui ta on aktiivne ja loov. Selles loomisprotsessis võib juhtuda, et teksti osa on ebapiisav või liiga suur; seega võime öelda, et igavus ja liigpingutavus kujundavad piirid, mille ületamisel lugeja enam kaasa ei mängi.

Millisel määral teksti «kirjutamata osa» ergutab lugeja loovat osavõttu, selle on esile toonud üks Virginia Woolfi tähelepanek uurimuses Jane Austeni kohta: «Jane Austen on niisiis hoopis sügavatundelisem daam, kui pealiskaudsel vaatlemisel paistab. Ta virgutab meid puuduvat juurde panema. See, mis ta ise pakub, on näiliselt pisku, kuid on loodud siiski millestki niisugusest, mis lugeja hinges avardub ja annab kõige kestvama eluvormi stseenidele, mis on pealtnäha triviaalsed. Rõhk on alati tegelasel. /- - -/ Dialoogi pöörded ja põimingud hoiavad meid pineva ootuse piinapingil. Meie tähelepanu köidab poolenisti käesolev hetk, poolenisti tulevik. /- - -/ Tõesti, siin, selles viimistlemata ja üldiselt alaväärtuslikus loos on olemas kõik Jane Austeni suuruse elemendid.»⁴ Näiliselt triviaalsete stseenide kirjapanemata aspektid ja rääkimata dialoog «pöörete ja põimingute» sees mitte ainult ei tõmba lugejat tegevusse, vaid ka juhivad ta välja joonistama paljusid kontuure, millele antud olukorrad vihjavad, nii et need omandavad iseseisva tõelisuse. Kuid sedamööda, kuidas lugeja kujutlusvõime neid «kontuure» elustab, mõjutavad need omakorda teksti kirjutatud osa. Nõnda algab terve dünaamiline protsess: kirjapanud tekst seab oma kirjas väljendamata osale /*implications*/ teatud piirid, et takistada nende muutumist

⁴ Virginia Woolf. The Common Reader: First Series (London, 1957), lk 174.

liiga laialivalguvaks ja uduseks, samas aga seavad need lugeja kujutluses nähtavaks saavad implikatsioonid antud olukorra vastamisi niisuguse taustaga, mis annab talle hoopis suurema tähenduse, kui tal pealtnäha iseenesest võinuks olla. Sel viisil saavadki triviaalsed stseenid äkitselt «kestva eluvormi» kuju. Tekstis ei mainita kunagi, mis selle vormi loob, rääkimata seletamisest, ehkki tegelikult on ta teksti ja lugeja vastastikuse mõju tulemus.

II

Nüüd tekib küsimus, kui suurel määral saab seda protsessi adekvaatselt kirjeldada. Selleks sobib fenomenoloogiline analüüs, eriti kuna senised mõnevõrra harvad tähelepanekud lugemispühholoogiast kalduvad enamasti olema psühhoanalüütilised, piirdudes seetõttu illustreerimaga etteantud ideid alateadvuse kohta. Allpool aga heidame siiski lähema pilgu ka mõnele väärtuslikule psühholoogilisele tähelepanekule.

Fenomenoloogilise analüüsi lähtepunktina võiksime uurida, kuidas järjestikused laused üksteist mõjutavad. See on eriti tähtis kirjandustekstides, arvestades asjaolu, et neile ei vasta mingisugust objektiivset reaalsust väljaspool neid endid. Kirjandustekstides esitatud maailm on kokku seatud sellest, millele Ingarden on andnud nime-tuse *intentionale Satzkorrelate* (intentsionaalsed lausekorrelaadid): «Laused haakuvad mitmesugusel viisil, tekitades keerukamaid tähendusühikuid, mis ilmutavad väga mitmekesist struktuuri, moodustades iseseisvaid olemusvorme nagu novell, romaan, dialoog, draama, teaduslik teooria. /- - / Lõplikus eritelus kujuneb terve omaette maailm, mille koostisosad on piiritletud ühel või teisel viisil, koos kõigi variatsioonidega, mis võivad neis osades esineda — kõik kujuneb ühe lausekompleksi puht-intentsionaalse korrelaadina. Kui see kogum moodustab

kirjandusteose, siis nimetan ma järjestikuste intentsionaalsete lausekorrelaatide kogusummat «teoses kujutatud maailmaks».⁵ Kuid see maailm ei möödu lugeja silme eest nagu film. Laused on «koostisosad», kuivõrd nad avaldavad teateid ja tähelepanekuid või väidavad midagi või edastavad informatsiooni, luues nõnda tekstis mitmesuguseid perspektiive. Kuid nad jäävad vaid «koostisosadeks» — nad ei ole teksti enese kogusumma. Sest intentsionaalsed korrelaadid teevad avalikuks õrnu seoseid, mis on üksikult vähem konkreetsed kui teated, väited ja tähelepanekud, kuigi need omandavad tegeliku tähendusrikkuse alles oma korrelaatide vastastikuse mõju kaudu.

Kuidas tuleb mõista seost korrelaatide vahel? See märgistab need punktid, kus lugeja saab tekstile «peale ronida». Ta peab omaks võtma antud kindlad perspektiivid, kuid seda tehes paneb ta nad vältimatult avaldama vastastikust mõju. Kui Ingarden kõneleb intentsionaalsetest lausekorrelaatidest kirjanduses, siis on lauses avaldatud teated ja edastatud informatsioon juba mingis mõttes piiritletud: lause ei koosne ainuüksi teatest — mis oleks ju lõpuks absurdne, sest teateid saab avaldada ainult nende asjade kohta, mis on olemas —, vaid taotleb midagi, mis on tegelikult öeldava taga. See kehtib kõigi lausete kohta kirjandusteostes, ja just nende lausete vastastikuse mõju kaudu teostub nende ühine eesmärk. See annabki neile kirjandustekstides nende erilise kvaliteedi. Teadetena, tähelepanekutena, informatsioonikandjatena jne viitavad nad alati sellele, mis on tulemas ja mille struktuuri laseb ette aimata nende spetsiifiline sisu.

Nad käivitavad protsessi, millest tuleb nähtavale teksti enese tegelik sisu. Inimese seesmist ajateadlikkust kirjeldades märkis Husserl kord: «Iga originaalselt konstruktiivse protsessi kutsuvad esile eelintentsioonid /*pre-intentions*/, mis konstrueerivad ja koguvad oodatava

⁵ Roman Ingarden. Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks, lk 29.

seemet kui seesugust ning tagavad idanevuse.»⁶ Idanemiseks vajab kirjandustekst lugeja kujutlusvõimet — see annab kuju korrelaatide vastastikusele mõjule, mille struktuuri on lasknud ette aimata lausete järgnevus. Husserli märkus juhib meie tähelepanu asjaolule, mille osa lugemisprotsessis pole sugugi tähtsusetu. Üksikud laused mitte ainult ei toimi koos, viidates sellele, mis on tulemas, vaid nad kujundavad ka selle ootust. Seda ootust nimetab Husserl «eelintentsiooniks». Et see struktuur on iseloomulik *kõigile* lausekorrelaatidele, siis pole korrelaatide vastasmõju mitte niivõrd ootuse täitumine kui tema pidev teisendamine.

Sel põhjusel ei vasta tõeliselt kirjanduslikud tekstid ootustele peaaegu mitte kunagi. Muidu piirduksid nad antud ootuse individualiseerimisega, ja vältimatult tekiks küsimus, mida niisuguse intentsiooniga saavutada taheti. Imelik küll, kuid me tunneme, et igasugune kinnitav mõju — mida me implitsiitselt nõuame seletavatelt /*expository*/ tekstidelt, kui viitame objektidele, mida nad on mõeldud esildama — on kirjandustekstis defekt. Sest mida enam tekst individualiseerib või kinnitab ootust, mille ta enne on äratanud, seda enam me märkame tema didaktilist eesmärki, nii et parimal juhul jääb vaid meile peale surutud väide heaks kiita või tagasi lükata. Enamasti just selliste tekstide selgus tekitab meis tahtmise end nende haardest vabastada. Üldjuhul aga ei arene kirjandusteksti lausekorrelaadid nii jäigalt, sest ootused, mida nad tekitavad, kalduvad üksteisesse sulama nõnda, et nad lugemise käigus lakkamatult teisenevad. Lihtsus-tades võiks öelda, et iga intentsionaalne lausekorrelaat avab oma horisondi, mida järgnevad laused teisendavad või täielikult muudavad. Need ootused tekitavad huvi järgneva vastu, kuid nende pideval teisendamisel on ka retrospektiivne mõju juba loetule — see võib nüüd oman-

⁶ Edmund Husserl. Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins. (Gesammelte Werke, 10.) (Haag, 1966), lk 52.

dada teistsuguse tähenduse võrreldes sellega, mis tal oli lugemise ajal.

Kõik, mida me oleme lugenud, vajub meie mällu ja piseneb. Teda saab hiljem taas esile kutsuda ja asetada teistsugusele taustale, mille tulemusena lugejal on võimalik luua seoseid, mida ta seni ette näha ei võinud. Mälus äratatu aga ei saa kunagi esialgset kuju omandada, sest see tähendaks, et mälu ja taju on identsed; on aga ilmne, et nii see ei ole. Uus taust toob mällu pandust esile uusi aspekte; need heidavad omakorda valgust uuele taustale, tekitades seega keerukamaid ootusi. Nõnda paneb lugeja, luues seoseid mineviku, oleviku ja tuleviku vahel, teksti oma seoste potentsiaalset mitmekesisust avama. Need seosed on teksti kui toormaterjali kallal töötava lugeja mõtlemise saadus, kuid nad ei ole tekst ise — viimane koosneb ju ainult lauseist, teateist, informatsioonist jne.

Sellepärast tunnebki lugeja end tihti segatuna sündmustesse, mis lugemise ajal tunduvad talle reaalsed, isegi kui nad õigupoolest on tema oma tegelikkusest väga kauged. Fakt, et täiesti erinevaid lugejaid võib ühe ja sama teksti «tegelikkus» erinevalt mõjutada, on piisavaks tõenduseks sellest, missugusel määral kirjandustekst muundab lugemise loovaks protsessiks, mis on palju kõrgem kirjapandu pelgast tajumisest. Kirjandustekst aktiveerib meie oma võimeid, tehes meid suuteliseks kujutatud maailma taaslooma. Selle loometegevuse tulemuseks on see, mida me võiksime nimetada teksti virtuaalseks mõõtmeks */virtual dimension of the text/*, mis annab talle oma reaalsuse. Virtuaalne mõõde ei ole tekst ise ega ka lugeja kujutlusvõime — ta on teksti ja kujutlusvõime kohtumine.

Nagu me nägime, saab lugemisaktiivsust iseloomustada teatava perspektiivide, eelintentsioonide, mälestuste kaleidoskoobina. Iga lause sisaldab järgmise eelvaadet ja on omamoodi pildiotsijaks selle kohta, mis tuleb; see omakorda muudab «eelvaadet» ja muutub nõnda «pildiotsijaks» loetu suhtes. Kogu see protsess kujutab endast

teksti potentsiaalse, väljendamata tegelikkuse teostumist, kuid teda tuleb näha vaid raamistikuna nende väga mitmesuguste vahendite jaoks, mille kaudu virtuaalset mõõdet võib tekitada. Etteaimamine ja tagasivaatamine ise ei arene kindlasti mitte sujuvalt. Ingarden on juba sellele asjaolule tähelepanu pööranud ja omistab talle üpris märkimisväärse tähtsuse: «Kui me oleme juba süvenenud *Satzdenken*'i ('lausekaupa mõtlemise') voolu, siis oleme valmis pärast ühe lause läbimõtlemist välja mõtlema «jätku», samuti lause kujul — seejuures lausena, mis seostub äsja läbimõeldud lausega. Nii kulgeb lugemine pingutuseta edasi. Aga kui järgneval lausel juhuslikult puudub igasugune kombatav seos lausega, mille me oleme äsja läbi mõtelnud, siis mõttevool peatub. Selle tühikuga käib kaasas enam või vähem aktiivne üllatus või meelepaha. Sellest blokeeritusest tuleb üle saada, et lugemine muutuks taas sujuvaks.»⁷ Lünk, mis lausete voolu peatab, on Ingardeni meelest juhuse tagajärg ja seda tuleb arvata puuduseks; see iseloomustab tema poolehoidu klassikalisele kujutlusele kunstist. Kui lausejada peetakse pidevaks vooluks, siis see tähendab, et ootuse, mille on tekitanud üks lause, rahuldab üldjuhul järgmine, ja ootuste luhtumine tekitab ärritustunde. Ometi on kirjandustekstid täis ootamatuid pöördeid ja põiminguid ning ootuste luhtumisi. Lihtsaimaski loos võib oodata mõnd blokeeringut, kas või sellepärast, et ühtki lugu ei saa täielikult ära jutustada. Tõepoolest, ainult paratamatute väljajätmute läbi omandab lugu dünaamilisuse. Niisiis alati, kui vool katkeb ja meid sellest ootamatus suunas välja viiakse, antakse meile võimalus tuua mängu meie oma seoseloomisvõime — võime täita lünki /gaps/, mille on jätnud tekst ise.⁸

⁷ Roman Ingarden. Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks, lk 32.

⁸ Detailsemat käsitlust «lünkade» funktsioonist kirjandustekstis vt Wolfgang Iser. Indeterminacy and the Reader's Response in Prose Fiction. — Aspects of Narrative. Ed. by J. Hillis Miller (New York, 1971), lk 1—45.

Lugemine

Nende tühikute mõju etteaimamisele ja tagasivaatamisele ning seega ka virtuaalse mõõtme terviklikkusele (*Gestalt*'ile) on erinev, sest neid võib täita mitmel viisil. Sel põhjusel võib ühel tekstil potentsiaalselt olla mitu erinevat konkretiseeringut, ja ükski lugemine ei saa iial ammendada kogu potentsiaali, sest iga lugeja täidab lüngad omal viisil, välistades seeläbi mitmesugused teised võimalused; lugedes otsustab ta ise, kuidas lünka täita. Selles aktis tulebki ilmsiks lugemise dünaamika. Otsust tehes tunnistab ta implitsiitselt teksti ammendamatus; samal ajal sunnib teda otsustama just seesama ammendamatus. «Traditsiooniliste» tekstide puhul oli see protsess enam või vähem ebateadlik, kuid modernsed tekstid kasutavad seda sageli päris tahtlikult. Nad on tihti nii katkendlikud, et lugeja tähelepanu on peaaegu täiesti hõivatud seoste otsimisega fragmentide vahel; nende eesmärgiks ei ole mitte niivõrd seoste «spektrit» keeruliseks ajada, kuivõrd teha meid teadlikuks meie oma loomuse võimest vahelülisid leida. Niisugustel juhtudel osutab tekst otse meie eelkujutlustele, mis ilmnevad lugemise põhielemendis — tõlgendusaktis. Niisiis võime öelda, et lugemine on kõigi kirjandustekstide puhul valiv, ja potentsiaalne tekst on piiritult rikkalikum kui ükskõik missugune tema individuaalne konkretiseering. Seda kinnitab asjaolu, et teine lugemine tekitab kirjutatust tihti teistsuguse mulje kui esimene. Põhjuseks võib olla lugeja enda olukorra muutumine; siiski peab tekst olema niisugune, et ta seda teisenemist võimaldab. Teisel lugemisel kalduvad tuttavad juhtumid paistma uues valguses, kord parandatuna, kord rikastatuna.

Igas tekstis on olemas potentsiaalne ajajärgnevus, mille lugeja peab paratamatult läbi tegema, sest isegi lühikest teksti pole võimalik neelata üheainsa hetkega. Seega sisaldab lugemine alati teksti nägemist pidevalt muutuvas perspektiivis, eri faaside seostamist, ja seeläbi, nagu me seda oleme nimetanud, virtuaalse mõõtme konstrueerimist. See mõõde muidugi muutub lugemise vältel

kogu aeg. Kui me aga oleme teksti läbi lugenud ja loeme teda uuesti, siis on selge, et meie lisateadmiste tõttu tekib nüüd teistsugune ajajärgnevus; me kaldume seoste loomisel arvestama teadmist sellest, mis tuleb edasi, ja nõnda omandab mõni teksti aspekt tähenduse, mida me talle esimesel lugemisel ei omistanud, teine aga nihkub tagaplaanile. Kui keegi ütleb, et ta teisel lugemisel märkas asju, mis raamatut esimest korda lugedes jäid märkamata, siis väljendab ta sellega küllalt tavalist kogemust, ja see on ka vaevalt üllatav, kui arvestada, et teisel korral vaatas ta teksti teises perspektiivis. Ajajärgnevust, mille ta realiseeris esimesel lugemisel, ei ole võimalik teisel lugemisel korrata, ja selle kordamatuse tagajärjeks on lugemiskogemuse muutumine. See ei tähenda, et teine lugemine on esimesest «õigem» /«truer»/ — nad on lihtsalt erinevad: lugeja loob teksti, realiseerides virtuaalse mõõtme teist ajajärgnevust. Niisiis võimaldab ja tegelikult ajendab tekst uuenduslikku lugemist ka korduval vaatlusel.

Ükskõik, kuidas ja mis asjaoludel lugeja teksti eri faasid seostab, alati on see etteaimamine ja tagasivaatamine, mis viib virtuaalse mõõtme moodustamisele, ja see omakorda teisendab teksti lugejakogemuseks. Selle kogemuse tekkimise viis pideva teisenduse kaudu on väga sarnane kogemuste omandamisele elus. Ja seega võib lugemiskogemuse «tegelikkus» heita valgust elukogemuse põhimudelitele: «Meil on kogemus maailmast, mõistetuna mitte iga sündmust täielikult determineerivate suhete süsteemina, vaid avatud kogumina, mille süntees on ammendamatu. /- -/ Hetkest, millal kogemine — see tähendab avanemine meie *de-facto*-maailma — tunnistatakse teadmise aluseks, pole enam olemas mingit võimalust eristada *a-priori*-tõdede ja tegelike tõdede tasandit, seda, mis maailm paratamatult olema peab, ja seda, mis ta tegelikult on.»⁹ Teksti kogemise viis

⁹ Maurice Merleau-Ponty. *Phenomenology of Perception*. Trans. Colin Smith (New York, 1962), lk 219–221.

Lugemine

kajastab lugeja enda hoiakut, ja selles suhtes toimib kirjandustekst omamoodi peeglina; kuid samal ajal on tegelikkus, mida see protsess luua aitab, tema enda omast erinev (sest üldiselt me kaldume igavlema tekstide puhul, mis esitavad meile asju, mida me juba väga hästi isegi teame). Nõnda on meie ees näiliselt paradoksaalne olukord: lugejat sunnitakse avastama iseenda aspekte, et kogeda tegelikkust, mis erineb tema omast. Mõju, mida see tegelikkus talle avaldab, oleneb suuresti sellest, kui aktiivselt ta ise teksti kirjutamata osa loob, ja ometi peab ta kõiki puuduvaid lülisid otsides mõtlema iseenda omast erinevate kogemuste pinnal; tõepoolest, ainult omaenda kogemuste tuttavat maailma selja taha jättes võib lugeja tõeliselt osaleda erutavas kogemuses, mida kirjandustekst talle pakub.

III

Nägime, et lugemise vältel põimuvad aktiivselt etteaimamine ja tagasivaatamine, mis teisel lugemisel võib muutuda omamoodi ennetavaks tagasivaatamiseks. Muljed, mis selle protsessi tulemusena tekivad, on isikuti erinevad, kuid püsivad kirjas fikseeritud teksti ja kirjas fikseerimata teksti seatud piires. Samamoodi võib kahest inimesest, kes üksisilmi vaatavad öötaevas üht ning sama tähekogumit, üks näha selles adra kujutist, ja teine väita, et see on kulp. Kirjandusteksti «tähed» on fikseeritud, neid ühendavad jooned on muutuvad. Teksti autor võib muidugi lugeja kujutlusvõimele küllalt suurt mõju avaldada — tema käsutuses on kogu narratiivtehnika sõjavarustus —, kuid ükski autor, kes on oma tasu väärt, ei tee iial katset tuua lugeja silme ette *kogu* pilti. Vastasel korral kaotab ta lugeja väga kiiresti, sest vaid lugeja kujutlusvõimet aktiveerides võib autor loota, et suudab teda kaasa tõmmata ja seega oma teksti intentsioone realiseerida.

Gilbert Ryle küsib kujutlusvõimet analüüsisides: «Kuidas võib inimene arvata midagi nägevat, taipamata, et ta seda ei näe?» Ta vastab järgmiselt: «Helvellyni (mäe nimi) nägemine vaimusilmas ei too kaasa seda, mis Helvellyni või Helvellynist tehtud fotode nägemine — visuaalseid aistinguid. Ta sisaldab mõtet Helvellyni nägemisest ja on seetõttu keerukam operatsioon kui Helvellyni nägemine. See on üks mitmest võimalusest kasutada teadmist, kuidas Helvellyn peaks välja nägema, või, selle verbi ühes tähenduses, mõtlemine, kuidas ta peaks välja nägema. Ootused, mis täituvad Helvellyni äratundmisel nägemise järgi, ei ole tema kujutlemisel tegelikult täidetud, vaid kujutlemine on midagi nende täitmise proovi sarnast. Kujutluses ei sisaldu kaugeltki mitte ähmased aistingud või aistingute viirastused, vaid just selle puudumine, mida tuleks oodata, kui mäge nähtaks.»¹⁰ Kui mäge nähakse, siis ei saa teda muidugi enam kujutleda, seega eeldab mäe ettekujutamise akt tema puudumist. Niisamuti saame kirjandusteksti puhul ette kujutada vaid asju, mida seal ei ole; teksti kirjutatud osa annab meile teadmise, kuid just teksti kirjutamata osa annab võimaluse asju ette kujutada; tõepoolest, ilma määramatuse elementideta, lünkadeta tekstides, ei saaks me oma kujutlusvõimet kasutada.¹¹

Selle tähelepaneku õigsust kinnitab kogemus, mille paljud inimesed on saanud (näiteks) romaani ekraniseeringut vaadates. «Tom Jones'i» lugedes ei tarvitse neil olla selget kujutlust, kuidas peategelane tegelikult välja näeb, kuid filmi nähes võivad mõned ütelda: «Niisugusena ma teda küll ei kujutlenud.» Asi on selles, et «Tom Jones'i» lugeja suudab peategelast endale niisama hästi kui nähtavana ette kujutada, ja nõnda tajub tema kujutlusvõime tohutut hulka võimalusi; hetkel, kui need võimalused taandatakse üheks täielikuks ja muutmatuks

¹⁰ Gilbert Ryle. *The Concept of Mind* (Harmondsworth, 1968), lk 255.

¹¹ Vrd Wolfgang Iser. *Indeterminacy...*, lk 11jj, 42jj.

pildiks, lülitatakse kujutlusvõime tegevusest välja ning meil on tunne, nagu oleks meid millegagi tüssatud. See võib muidugi olla liiga lihtsustatud pilt protsessist, kuid ta illustreerib selgesti seda elavat, rikkalikku potentsiaali, mis tekib tänu asjaolule, et romaánitegelast ei saa näha, vaid tuleb ette kujutada. Romaani puhul peab lugeja talle antud informatsiooni sünteesimiseks kasutama kujutlusvõimet, ja nõnda on tema taju korraga nii rikkalikum kui ka isiklikum; filmi puhul peab ta piirduma vaid füüsilise tajumisega, ja nõnda kriipsutatakse kõik, mida ta oma kujuteldud maailmast mäletab, jõhkralt maha.

IV

Meie kujutlusvõimes toimuv «pildiline kujutlemine» /*picturing*/ on vaid üks neist toimingust, mille kaudu me kujundame kirjandusteksti «*Gestalt*'i» /tervikkujutelma/. Me oleme juba kõnelnud etteaimamisest ja tagasi vaatamisest ning peame lisama veel teksti kõigi eri aspektide kokkurehmitamise protsessi, kujundamaks kooskõla, mida lugeja alati otsib. Ootused võivad pidevalt muutuda ja kujundid lakkamatult avarduda, kuid samal ajal püüab lugeja, kas või ebateadlikult, kõike üheksainsaks autentseks mudeliks /*consistent pattern*/ sobitada. «Kujundeid lugedes, nagu kõnet kuulateski, on alati raske eristada seda, mis on meile antud, sellest, mille me lisandame äratundmisega vallalepäätetavas projitseerimisprotsessis. /- - -/ /- - -/ see on pealtnägija mõistatamistöö, kes püüab vormide ja värvide sigrimigrist leida sidusat tähendust ning annab talle lõplikult kristalliseerunud kuju, kui on leitud kooskõlaline tõlgendus.»¹² Teksti kirjutatud osi kokku rühmitades võimal-

¹² E. H. Gombrich. Art and Illusion (London, 1962), lk 204.

dame neil avaldada vastastikust mõju, jälgime, mis suunas nad meid viivad, ja omistame neile kooskõla, mida me lugejatena nõuame. Sellele «Gestalt'ile» annab vältimatult värvi meie valikuprotsessi isikupära. Sest tekst ise seda ei anna; see tekib kirjutatud teksti kohtumisest lugeja individuaalse mõtlemisega, kellel on omaenda eriline kogemuslugu, omaenda teadvus, omaenda maailmavaade. «Gestalt» ei ole teksti õige /true/ tähendus, parimal juhul on ta mudeltähendus /configurative meaning/; «... arusaamine on individuaalne asjade koosnägemise akt, ja muud midagi.»¹³ Kirjandusteose puhul on niisugune arusaamine lahutamatu lugeja ootustest, ja kus on ootused, seal on ka üks võimsamaid relvi kirjaniku arsenalis — illusioon.

Alati, kui «kooskõlaline tõlgendus end pakub /- - -, haarab ohjad illusioon.»¹⁴ Illusioon, ütleb Northrop Frye, on «fikseeritud või defineeritav, ja tegelikkust mõistetakse parimal juhul tema eitusena.»¹⁵ Teksti «Gestalt» võtab üldjuhul selle fikseeritud või defineeritava kuju (või pigem see antakse talle), sest see on meile endale mõistmiseks oluline; kuid, teiselt poolt, kui lugemine ei seisneks muus kui lakkamatus illusioonide ülesehitamises, siis oleks ta kahtlane, kui mitte lausa ohtlik protsess: selle asemel et meid tegelikkusega kontakti tuua, ta hoopis võõrutaks meid tõsiasjust. Muidugi on kirjanduses alati olemas «eskapismi»-element, mis tuleneb just illusiooniloomest, kuid on olemas tekste, mis ei paku midagi peale harmoonilise maailma, kust kõik vastuolud on välja roogitud ja meelega välditakse kõike, mis võiks häirida juba kujunenud illusiooni, ja need on tekstid, mida meile tavaliselt ei meeldi kirjanduslikeks

¹³ Louis O. Mink. *History and Fiction as Modes of Comprehension*. — *New Literary History*, vol 1, 1970, lk 553.

¹⁴ E. H. Gombrich. *Art and Illusion*, lk 278.

¹⁵ Northrop Frye. *Anatomy of Criticism* (New York, 1967), lk 169j.

liigitada. Näitena võiks nimetada naisteajakirju ja rämedamaid detektiivlugusid.

Ent kui illusiooni üledoseerimine võibki viia triviaalsusse, siis see ei tähenda, et illusiooniloomine tuleks ideaalis sootuks hüljata. Vastupidi, isegi tekstides, mis näivad illusiooni kujunemisele vastu panevat, juhtides seega meie tähelepanu selle vastupanu põhjusele, vajame ometi alalist illusiooni, et see vastupanu ise ongi autentne mudel, millel tekst rajaneb. Eriti kehtib see modernsete tekstide kohta, kus nimelt kirjapandud detailide täpsus kasvatab määramatuse osatähtsust; üks detail näib olevat vastuolus teisega, mistõttu tekst samaaegselt virgutab ja nurjab meie «kujutlemissoovi», sundides pidevalt meie pealesurutud teksti-*Gestalt*'i lagunema. Illusioonide kujunemiseta jääkski teksti tundmatu maailm tundmatuks; illusioonide kaudu saab kogemus, mida tekst pakub, meile ligipääsetavaks, sest ainult illusioon oma eri kooskõlatasandeil muudab kogemuse «loetavaks». Kui me ei suuda tekstis leida (või talle peale suruda) seda kooskõla, siis paneme ta varem või hiljem käest. Protsess on tegelikult hermeneutiline. Tekst äratav ootusi, mida me omakorda projitseerime tekstile niisugusel viisil, et taandame polüsementilised võimalused üheksainsaks tõlgenduseks, kooskõlas äratatud ootustega, tuues nõnda välja individuaalse, mudeltähenduse. Teksti polüsementiline olemus ja lugeja illusiooniloomine on vastanduvad tegurid. Kui illusioon oleks täielik, siis kaoks polüsementilisus; kui polüsementilisus oleks kõikvõimas, siis häviks täielikult illusioon. Mõlemad äärmused on mõeldavad, kuid igas üksikus kirjandustekstis me leiame alati mingisuguse tasakaalu nende vasturääkivate tendentside vahel. Illusioonide kujunemine ei saa seetõttu kunagi täielik olla, kuid tegelikult just seesama lõpetamatus talle loova väärtuse annabki.

Lugemiskogemuse kohta on Walter Pater märkinud: «Sest tõsisele lugejale on ka sõnad liiga tõsised; ja sõna, kujund, lisatud vorm, värv või osutus on harva valmis

surema mõtteks täpselt õigel hetkel; vältimatult viivitavad nad veidi aega, jättes endast mõnikord üpris kaugele ulatuvate seoste pika «ajulainetuse».¹⁶ Isegi kui lugeja otsib autentset mudelit, avastab ta ka teisi impulsse, mida ei saa kohe integreerida või mis isegi tõrguvad lõpuni integreerumast. Nii jäävadki teksti semantilised võimalused alati kaugelt rikkalikumaks kui kõik lugemise ajal kujunenud mudeltähendused. Kuid seda muljet võib saada muidugi ainult teksti lugemise kaudu. Nõnda ei saa mudeltähendus olla muud kui teksti *pars-pro-toto*-realiseerumine, ja siiski loob see realiseerumine just rikkalikkust, mida ta püüab piirata, ning mõne modernse teksti puhul omandab meie teadmine sellest rikkalikkusest tõepoolest tähtsama koha kui ükski mudeltähendus.

Sellel tõigal on tagajärgi, mida analüüsi huvides võiks käsitleda eraldi, kuigi lugemisel toimivad nad kõik koos. Nagu me nägime, on kooskõlaline mudeltähendus oluline tundmatu kogemuse taipamiseks, mida me võime illusiooniloomisprotsessi kaudu omaenda fantaasiamaailmaga liita. Samal ajal satub see kooskõla vastuollu paljude teiste realiseerimisvõimalustega, mida ta püüab välistada, ja selle tulemusena kaasnevad mudeltähendusega alati «kõrvalised seosed», mis ei sobi kujunenud illusioonidega. Esimeseks tagajärjeks on seega tõik, et illusioone luues tekitame neis samal ajal ka varjatud häireid. Imelikul kombel kehtib see ka tekstide kohta, kus meie ootused tõepoolest täidetakse, kuigi võiks arvata, et ootuste täideviimine aitab illusiooni täiuslikuks teha. «Illusioon kulub ära, niipea kui ootusele vastu tulakse; me peame teda endastmõistetavaks ja tahame enamat.»¹⁷

Eksperimendid gestaltpsühholoogias, millele Gombrich oma raamatus «Art and Illusion» viitab, toovad sel-

¹⁶ Walter Pater. *Appreciations* (London, 1920), lk 18.

¹⁷ E. H. Gombrich. *Art and Illusion*, lk 54.

guse ühes asjas: «... kui me olemegi mõistuslikult teadlikud tõsiasjast, et iga antud kogemus peab olema illusioon, ei saa me rangelt võttes jälgida ennast illusiooni kogemas.»¹⁸ Kui aga illusioon ei oleks mööduv seisund, siis tähendaks see, et me võiksimme otsekui olla kogu aeg tema võimuses. Ja kui lugemisel toimuks ainuüksi illusiooni loomine — kuigi see on tundmatu kogemuse mõistmiseks vajalik —, siis riskiksimme langeda lihtsa pettuse ohvriks. Kuid just nimelt lugeses saab meile täiel määral nähtavaks illusiooni ajutisus.

Et illusiooniloomega kaasnevad pidevalt «võõrad seosed», mida ei saa illusioonidega kooskõlla viia, siis peab lugeja alalõpmata kõrvaldama kitsendusi, mida ta teksti «tähendusele» seab. Et ta ise on illusioonide looja, siis kõigub ta illusioonidesse takerdumise ja nende jälgimise vahel; ta avab end tundmatule maailmale, ilma end sellesse vangistamata. Selle protsessi kaudu liigub lugeja väljamõeldud maailma tegelikkusesse ja kogeb seega teksti fakte, nagu need seal on kujutatud.

Võnkumises kooskõla ja «võõraste seoste», illusioonisse takerdumise ja illusiooni jälgimise vahel, peab lugeja ise oma tasakaalustamisoperatsiooni sooritama, ja see kujundabki esteetilist kogemust, mida pakub kirjanudustekst. Ent kui lugeja peaks saavutama mingi tasakaalu, siis ilmselt ei tegeleks ta enam kooskõla ülesehitamisega ja lammutamisega. Ja et nimelt see protsess põhjustabki tasakaalustamisoperatsiooni, siis võime öelda, et tasakaalu seesmine saavutamatus on selle operatsiooni dünaamilisuse eeltingimus. Tasakaalu poole püüeldes peame vältimatult alustama kindlate ootustega, mille purustamine on lahutamatu seotud esteetilise elamusega. «Veel enam, öelda ainult, et «meie ootused on täidetud», tähendaks jääda süüdi veel ühes tõsises kahe-mõttelisuses. Esimesel pilgul näib niisugune kinnitus

¹⁸ E. H. Gombrich. Art and Illusion, lk 5.

eitavat ilmset tõika, et meie nauding tuleneb suures osas üllatustest, meie ootuste petmisest. Paradoks laheneb, kui leida alus «üllatuse» ja «frustratsiooni» eristamiseks. Jämedalt saaks seda teha mõju alusel, mida need kaks kogemuse liiki meisse avaldavad. Frustratsioon blokeerib või pidurdab aktiivsust. Ta teeb vajalikuks, et meie aktiivsus võtaks uue suuna, kui tahame umbkotist välja pääseda. Seetõttu me hülgame frustreeriva objekti ja naaseme varjatud tungide mõjuvälja. Seevastu üllatus põhjustab kogemuse uurivas faasis vaid ajutise seisaku ning abiotsimise intensiivsest vaatlusest ja uurimisest. Viimases faasis nähakse üllatavaid elemente seoses eelolnuga, kogu elamushoovusega, ja nende väärtuste nautimine on siis äärmiselt intensiivne. Lõpuks näib, et alati peab olemas olema mingil määral uudsust või üllatuslikkust kõigis neis väärtustes, kui kogu akti suunal on olemas mingi progressiivne iseloomustus /- - / ja iga-sugune esteetiline kogemus kaldub ilmutama «deduktiivse» ja «induktiivse» operatsiooni pidevat vastastikust mõjutamist.»¹⁹

Teksti mudeltähenduse tekitabki «deduktsiooni» ja «induktsiooni» vastastikune mõjutamine, aga mitte erinevatest perspektiividest tulenevad individuaalsed ootused, üllatused või pettumused. Et see mõjustamine ei toimu ilmselt tekstis endas, vaid saab tekkida ainult lugemise kaudu, siis võime järeldada, et see protsess kujundab midagi niisugust, mida pole formuleeritud tekstis, ja ometi esindab tema «intentsiooni». Nõnda me vabastame lugemise kaudu kattest teksti formuleerimata osa, ja seesama määramatus ongi jõud, mis sunnib meid mudeltähendust valmis nuputama, ühtlasi meile selleks ka vajalikul määral vabadust andes.

¹⁹ B. Ritchie. *The Formal Structure of the Aesthetic Object.* — *The Problems of Aesthetics.* Ed. by Eliseo Vivas and Murray Krieger (New York, 1965), lk 230.

Tekstist autentset mudelit tuletades me leiame oma «tõlgenduse» otsekui ähvardatud olevat teiste «tõlgendus»-võimaluste olemasolust, ja nõnda tekivad uued määramatusalad (kuigi me oleme neist teadlikud võib-olla vaid ähmaselt, kui üldse, sest me teeme pidevalt «otsuseid», mis neid välistavad). Näiteks romaani lugemise käigus leiame mõnikord, et tegelaskujude, sündmuste ja taustade tähendus näib muutuvat; tegelikult on asi selles, et teised «võimalused» hakkavad ilmnema tugevamini, nii et me saame neist selgemalt teadlikuks. Tõepoolest, just seesama perspektiivide nihkumine paneb meid tundma, et romaan on nii palju «elutruum». Et meie ise kehtestame endale tõlgendustasemed ja lülitume oma tasakaalustamisoperatsiooni käigus ühelt tasandilt teisele, siis anname meie ise tekstile selle dünaamilise elutruuduse, mis omakorda võimaldab meil tundmatut kogemust omaenda isiklikku maailma haarata.

Lugedes me võngume suuremal või vähemal määral illusioonide loomise ja lõhkumise vahel. Katse ning eksituse teel me organiseerime ja reorganiseerime mitmesuguseid tekstis pakutud andmeid. Need on etteantud tegurid, kindlad põhimõtted /fixed points/, millele me rajame oma «tõlgenduse», püüdes neid kokku sobitada nii, nagu autor neid meie arvates sobitada on tahtnud. «Tajumiseks peab vaatleja looma omaenda kogemuse. Ja tema loomingu saadusse peavad kuuluma suhted, mis on võrreldavad nendega, mida on läbi elanud originaali looja. Nad ei ole mingis täpses mõttes samad. Kuid tajuja, nagu ka looja puhul peab algosiste järjestus olema vormilt, kuigi mitte üksikasjus, samasugune nagu organiseerimisprotsess, mille teose looja teadlikult läbi tegi. Taasloomisaktita ei tajuta objekti kunstiteosena.»²⁰

Taasloomisakt ei ole ladus ega pidev protsess, vaid oma olemuselt *voolukatkestustele* toetuv — need teevad ta tõhusaks. Me vaatame ette, vaatame tagasi, otsustame,

²⁰ John Dewey. *Art as Experience* (New York, 1958), lk 54.

muudame otsuseid, kujundame ootusi, üllatume nende täitumatajäärmisel, küsime, mõtiskleme, võtame omaks, põlgame ära; see on dünaamiline taasloomisprotsess. Seda protsessi tüüriivad teksti kaks põhilist struktuurikomponenti: esiteks tuttavate kirjandusmudelite ja korduvate teemade repertuaar /*repertoire*/ koos vihjetega tuttavatele ühiskondlikele ja ajaloolistele kontekstidele; teiseks meetodid või strateegiad, mida kasutatakse tuntu kõrvutamiseks tundmatuga. Repertuaariosised nihutatakse pidevalt taha- või esiplaanile, mille tulemuseks on vihje strateegiline ülesuurendus, trivialisering või koguni hävimine. Lugeja arvates juba äratuntu võõraksmuutumine peab looma pinge, mis tugevdab nii tema ootusi kui ka usaldamatust nende vastu. Samuti võib meie sattumine silmitsi narratiivtehnikaga luua seoseid asjade vahel, mille ühendamist me peame raskeks, nii et me oleme sunnitud uuesti läbi mõtlema andmed, mida algul pidasime täiesti ühesteks. Tarvitseb vaid mainida väga lihtsat, romaanides nii tihti kasutatavat trikki, mille puhul autor ise osaleb jutustuses, luues sellega perspektiive, mida kirjeldatavate sündmuste lihtsa esituse korral poleks tekkinud. Wayne Booth on seda nimetanud «eba-usaldatava jutustaja võtteks» /*technique of the «unreliable narrator»*²¹, näitamaks, kui suurel määral võib üks kirjanduslik võte kirjandustekstist tekkivatele ootustele vastu töötada. Jutustaja kuju võib toimida pidevalt vastu seisvana muljetele, mis meile muidu jääksid. Seega tekib küsimus, kas seda illusioonide kujunemist takistavat strateegiat saab integreerida autentsesse mudelisse, mis oleks otsekui meie esialgseist muljeist sügavamal. Meile võib tunduda, et jutustaja pöörab meile vastu töötades tegelikult meid enda vastu ja tugevdab seega illusiooni, mida ta näib püüdvat hävitada; teiselt poolt võivad meil tekkida nii suured raskused, et hakkame

²¹ Vrd Wayne Booth. *The Rhetorics of Fiction* (Chicago, 1961), lk 211jj, 339jj.

küsitavaks pidama kõiki protsesse, mis meid tõlgendusotsustusteni viivad. Olgu põhjus milline tahes, me leiame end allutatud sellelesamale illusioonikujundamisele ja -lammutamisele, mis teeb lugemisest tegelikult taasloova protsessi.

Lihtsaks näiteks sellest keerulisest protsessist võiksime võtta ühe koha Joyce'i «Odysseusest» («Ulyssesest»), kus Bloomi sigar vihjab Odysseuse odale. Kontekst (Bloomi sigar) toob meelde kindla repertuaarielemendi (Odysseuse oda); narratiivtehnika ühendab nad teineteisega, justkui oleksid nad üks ja sama asi. Kuidas tuleks meil «organiseerida» need lahkuminevad osised, mis just seetõttu, et nad on kokku pandud, nii selgesti teineteisest eristuvad? Missugused on siin väljavaated autentset mudelit luua? Võiksime öelda, et see on iroonia — vähemalt on paljud kuulsad Joyce'i-lugejad just nii arvanud.²² Sel juhul oleks ainst integreerivaks organiseerimisvormiks iroonia. Aga kui see nii on, mis on siis iroonia objektiks? Kas Odysseuse oda või Bloomi sigar? Seda lihtsat küsimust ümbritsev ebamäärasus tekitab juba pingeid kooskõlas, milleni me oleme jõudnud, ja tegelikult hakkabki seda lõhkuma, eriti kui hakkavad end tunda andma teised probleemid, mida tekitab see oda ja sigari tähelepanuväärne ühendus. Pähe tuleb erinevaid võimalusi, kuid juba nende mitmekesisusest piisab muljeks, et autentne mudel on purustatud kildudeks. Ja lõpuks, kui võikski uskuda, et mõistatuse võtmeks on iroonia, siis peab see olema väga veidrat laadi iroonia, sest kirjapandud tekstiga ei ole siin mõeldud mitte lihtsalt vastupidist kirjapandule, vaid võib-olla koguni midagi niisugust, mida ei saagi kirja panna. Niipea kui me püüame tekstile autentset mudelit peale suruda, hakka-

²² Richard Ellmann liigitas selle vihje «pilaheroiliseks» /*Mock-heroic*/. Vt Richard Ellmann. *Ulysses: The Divine Nobody*. — *Twelve Original Essays on Great English Novels*. Ed. by Charles Shapiro (Detroit, 1960), lk 247.

vad tekkima ebakõlad. Need on otsekui tõlgendusmedali teine külg, selle protsessi soovimata tagajärg, mis loob ebakõlasid seeläbi, et püüab neid vältida. Ja just nende olemasolu tõmbab meid teksti sisse, sundides meid loovalt uurima teksti ja ka iseennast.

Niisugune lugeja sissemässimine on muidugi oluline igasuguse teksti puhul, kuid kirjandusteksti puhul tekib veider olukord, kus lugeja ei tea, mida tema osavõtt tegelikult kaasa toob. Me teame, et me saame osa teatavaist kogemustest, kuid me ei tea, mis meiega selle protsessi käigus juhtub. See ongi põhjus, miks me tunneme, kui mõni raamat on meile eriti sügava mulje jätnud, et me peame temast rääkima; me ei taha temast rääkimise teel vabaneda, vaid lihtsalt selgemini mõista, millesse me õieti sisse mässitud oleme. Me oleme mingi kogemuse läbi elanud, ja nüüd tahame teadlikult mõista, mida me kogenud oleme. Selles ongi vahest kirjanduskriitika põhiline kasu — ta aitab tuua teadvusse teksti need aspektid, mis jääksid muidu alateadvusse peidetuks; ta rahuldab (või aitab rahuldada) meie soovi loetust kõnelda.

Kirjandusteksti mõjusust põhjustab tuntud asjade näiline esilemanamine ja järgnev eitamine. See, mis esmalt tundus meie eeldusi kinnitavat, viib meid lõpuks sinnamaale, et me nad ise hülgame, püüdes meid seega ümberorienteerumiseks ette valmistada. Ja üldse, alles eelarvamuste ületamine ja tuntuse kaitse alt väljumine teeb meid suuteliseks uusi kogemusi vastu võtma. Et kirjandustekst kisub lugeja kaasa illusioonikujundamisse ja samas ka vahendite loomisse, mille abil illusioon katkestatakse, siis kajastuvad lugemises needsamad protsessid, mille kaudu me ka elukogemusi omandame. Kui lugeja on juba sisse mässitud, siis tabab ta end pidevalt eelarvamustelt, nii et tekst muutub tema «olevikuks», kuna tema oma mõtted hajuvad «minevikku»; niipea kui see toimub, on ta avalik teksti vahetule kogemisele, mis oli võimatu seni, kui eelarvamused olid tema «olevik».

Siiani oleme oma lugemisprotsessianalüüsis vaadelnud kolme tähtsat aspekti, mis on lugeja ja teksti suhte aluseks: etteaimamist ja tagasivaatamist, seeläbi teksti avanemist eluliste sündmustena, ja lõpptulemusena tekivad elulähedusmuljet.

Igasugused «elulised sündmused» peavad suuremal või vähemal määral avatuks jääma. Lugemisel sunnib see lugejat pidevalt kooskõla otsima, sest ainult siis saab ta võimaluse situatsioone omavahel seostada ja tundmatut mõista. Kuid kooskõla loomine on ise elav protsess, kus ollakse kogu aeg sunnitud tegema valivaid otsuseid — ja need otsused teevad omakorda reaalseks võimalused, mida nad välistavad, kuivõrd need võivad saavutatud kooskõlas asuda jõusse varjatud häirena. See mässibki lugeja sisse teksti *Gestalt*'i, mille ta on ise loonud.

Selle sissemässituse läbi on lugeja valmis avama end teksti mõjule ja seega omaenda eelarvamused kõrvale heitma. See annab talle võimaluse jõuda niisuguse kogemuseni, nagu seda on kord kirjeldanud Georg Bernard Shaw: «Sa oled midagi uut teada saanud. Siis on ikka algul niisugune tunne, nagu oleksid midagi kaotanud.»²³ Lugemine peegeldab kogemuse struktuuri niivõrd, et me peame ajutiseks loobuma kujutlusist ja hoiakuist, mis kujundavad meie oma isiksust, enne kui saame kogeda kirjandusteksti tundmatut maailma. Kuid selle protsessi vältel toimub meiega midagi.

Seda «midagi» tuleb vaadelda üksikasjalisemalt, eriti kuna tundmatu liitmist meie oma kogemuspiiridesse on teataval määral varjutanud kirjandusaruteludes väga levinud idee, nimelt see, et tundmatu neeldumise protsessi nimetatakse lugeja *samastumiseks* loetavaga. Tihti kasutatakse terminit «samastumine», nagu see oleks selektus, tegelikult aga ei ole see midagi enam kui kirjeldus.

²³ G. B. Shaw. Major Barbara (London, 1964), lk 316.

Mida üldjuhul mõeldakse «samastumise» all, on läheduse tekkimine iseenda ja kellegi teise vahel väljaspool ennast — tuntud alus, millelt me suudame kogeda tundmatut. Autori eesmärgiks on aga edasi anda kogemust ja eelkõige suhtumist sellesse kogemusse. Seega pole «samastumine» eesmärk omaette, vaid sõjakavalus, mille abil autor stimuleerib hoiakuid lugejas.

Sellega pole muidugi eitatud, et mingit laadi osavõtt lugemisel tõepoolest tekib; kindlasti tõmmatakse lugeja teksti sisse, nii et talle tundub, et tema ja kirjeldatud sündmuste vahel ei ole mingit distantsi. Selle kaasaharutuse võtab väga hästi kokku ühe kriitiku reaktsioon Charlotte Brontë «Jane Eyre'ile»: «Me võtsime «Jane Eyre'i» ette ühel talveõhtul, kuuldud ekstravagantseist soovitusist pisut põnevil ja karmi otsusega olla sama kriitiline nagu Croker. Kuid lugedes unustasime nii soovituset kui kriitika, samastasime end Jane'iga kõigis tema muredes, ja lõpuks abiellusime Mr Rochesteriga kella nelja paiku hommikul.»²⁴ Tekib küsimus, kuidas ja miks samastas kriitik end Jane'iga?

Et seda «kogemust» mõista, tasub vaadelda Georges Poulet' tähelepanekuid lugemisest. Ta ütleb, et raamatud saavutavad oma täie eksistentsi alles lugejas.²⁵ On tõsi, et nad koosnevad ideedest, mille on välja mõtelnud keegi teine, kuid lugedes muutub selle mõtlemise subjektiks lugeja. Seega kaob siin jaotus subjektiks ja objektiks, mis on muidu igasuguse teadmise ja teadasaamise eeltingimus, ning selle jaotuse kõrvaldamine asetab lugemise näiliselt ainulisse seisundisse, mis puutub uute kogemuste võimalikku omaksvõttu. See võib väga hästi olla põhjus, miks suhteid kirjandusteksti maailmaga on nii tihti väärtõlgendatud samastumisena. Ideest, et me peame

²⁴ William George Clark. Retsensioon «Fraser's» (December, 1849), lk 692. Tsiteeritud: Kathleen Tillotson. *Novels of the Eighteen-Forties* (Oxford, 1961), lk 19j.

²⁵ Georges Poulet. *Phenomenology of Reading*. — *New Literary History*, vol 1, 1969, lk 54.

Lugemine

lugedes mõtlema kellegi teise mõtteid, teeb Poulet niisuguse järelduse: «Kõik, mida ma mõtlen, on osa *minu* vaimsest maailmast. Ja ometi mõtlen ma siin mõtet, mis ilmselgelt kuulub teise vaimsesse maailma ja mida mõeldakse minus nii, nagu poleks mind olemaski. Niisugune arusaam on lausa kujutlematu ja näib seesugusena veel enam, kui ma leian, et kuna igal mõttel peab olema subjekt, kes teda mõtleb, siis sel *mõttel*, mis on mulle võõras ja ometi minus, peab minus olema ka *subjekt*, kes on mulle võõras. /- - / Lugedes ütlen ma vaimus alati «Mina», ja ometi see «Mina», mida ma ütlen, ei ole mina ise.»²⁶

Kuid Poulet' jaoks on see mõte vaid osa kogu loost. See veider subjekt, kes mõtleb lugejas seda veidrat mõtet, osutab autori potentsiaalsele kohalolekule, kelle mõtteid lugeja võib «endasse võtta»: «Niisuguses iseloomulikus seisundis on iga teos, mille ma olemasollu tagasi kutsun, andes tema käsutusse oma teadvuse. Ma ei anna talle mitte ainult olemasolu, vaid ka teadlikkuse olemasolust.»²⁷ See tähendab, et teadvus on see koht, kus autor ja lugeja teineteisele lähenevad; samas oleks selle tulemuseks ka, et lakkab ajutine enesevõõrandamine, mida lugeja tajub, kui tema teadvus toob ellu autori sõnastatud ideed. See protsess tekitab suhtlemisviisi, mis on Poulet' järgi siiski sõltuv kahest tingimusest: autori elulugu peab olema välja lülitatud teosest ja lugeja individuaalne soodumus lugemisest. Ainult siis võivad autori mõtted subjektiivselt aset leida lugejas, kes peab end selleks, kes ta ei ole. Siit järeldub, et teosest endast tuleb mõelda kui teadvusest, sest ainult nii tekib adekvaatne alus autori ja lugeja suhtele — suhtele, mis saab tekkida vaid seeläbi, et autor omaenda eluloo ja lugeja oma soodumuse maha salgab. Selle järelduse Poulet tegelikult teebki, kui ta kirjeldab teost teadvuse eneseesitusena või

²⁶ Georges Poulet. *Phenomenology of Reading*, lk 56.

²⁷ Georges Poulet. *Phenomenology of Reading*, lk 59.

materialiseeringuna: «Ja niisiis ei tohiks ma kõhelda tunnistamast, et niikaua kui ta on hingestatud lugemisaktist inspireeritud elava hingusega, saab kirjandusteosest (lugeja arvel, kelle enda elu ta ajutiseks edasi lükkab) omamoodi inimene, see tähendab iseendast teadlik ja minus end omaenda objektide subjektina teostav mõtlemine.»²⁸ On küll raske järgida sellist olemuslikku käsitust end kirjandusteoses teostavast teadvusest, ent siiski on Poulet' vaadetes poolehoidu väärivaid jooni. Kuid neid tuleks arendada mõnevõrra teisiti.

Kui lugemine kõrvaldab jaotuse subjektiks-objektiks, mis on igasuguse taju aluseks, siis on lugeja järelikult «höivatud» autori mõtteist, ja need omakorda tingivad uute «piiride» kehtestamise. Tekst ja lugeja ei vastandu teineteisele enam kui objekt ja subjekt, vaid selle asemel toimub «jaotus» lugejas endas. Mõeldes kellegi teise mõtteid, nihkub tema enda isikupära ajutiselt tagaplaanile, sest ta on kõrvale tõrjutud neist võõraist mõtteist, mis nüüd saavad tema tähelepanu aineks. Lugemisel toimub meie isiksuses kunstlik jaotus, sest me võtame endale mõtteaineks midagi niisugust, mis ei ole meie ise. Järelikult tegutseme me lugedes mitmel eri tasandil. Sest kuigi me võime mõelda kellegi teise mõtteid, ei kao siiski täielikult see, mis me ise oleme — see jääb vaid enam või vähem tugevaks virtuaalseks jõuks. Niisiis on lugemisel olemas kaks taset — võõras «mina» ja tegelik, virtuaalne «mina» —, mis pole kunagi teineteisest täiesti ära lõigatud. Tõesti, me saame kellegi teise mõtted oma tähelepanuaineks teha vaid sel juhul, kui meie enda isiksuse virtuaalne taust suudab sellega kohanedada. Iga tekst, mida me loeme, tõmbab meie isiksuse sees isesuguse piiri, nii et virtuaalne taust (tegelik «mina») omandab iga kord uue kuju, vastavalt asjaomase teksti ainele. See on paratamatu juba sellepärast, et just

²⁸ Georges Poulet. *Phenomenology of Reading*, lk 59.

suhe võõra mõtteaine ja virtuaalse tausta vahel võimaldab mõista tundmatut.

Selles kontekstis on õpetliku märkuse teinud D. W. Harding, vaieldes loetuga samastumise idee vastu: «Seda, mida romaanide ja näidendite puhul mõnikord nimetatakse soovide täitmiseks, saab /- - / usutavamalt kirjeldada soovide formuleerimisena või määratlemisena. Kultuuritasandid, millel see toimib, võivad tugevasti erineda, aga protsess on üks. /- - / Õeldes, et ilukirjandus aitab kaasa lugeja või vaataja väärtuste määratlemisele ja võib-olla ka tema soovide stimuleerimisele, oleme arvatavasti tõe lähemal kui oletades, et nad rahuldavad soove mingi kompensatoorse kogemuse varal.»²⁹ Lugemisaktis ei tähenda vajadus mõelda midagi niisugust, mida me pole veel kogunud, ainult võimelisust selle mõtlemiseks või koguni mõistmiseks; see tähendab ka, et niisugused mõtestamisaktid on võimalikud ja edukad niivõrd, kui nad meis millegi formuleerimiseni viivad. Sest kellegi teise mõtted saavad meie teadvuses mingi kuju omandada vaid sel juhul, kui protsessi käigus tuuakse mängu meie seni formuleerimata võime neid mõtteid dešifreerida — võime, mis dešifreerimisaktis ka iseennast formuleerib. Et aga see formuleerimine toimub mõistete kaudu, mille on ette andnud keegi teine, kelle mõtted on meie lugemise aineks, siis järelikult ei saa meie dešifreerimisvõime formuleerimine toimuda meie oma orientatsiooni kohaselt.

Selles seisneb lugemise dialektiline struktuur. Dešifreerimisvajadus annab meile võimaluse formuleerida meie oma dešifreerimissuutlikkust, s. t me toome käeulatasse oma eksistentsi niisuguseid tahke, millest me ei ole otseselt teadlikud. Kirjandusteoste tähenduse loomine, mida me arutasime seoses teksti *Gestalt*'i kujundamisega,

²⁹ D. W. Harding. Psychological Process in the Reading of Fiction. — Aesthetics in the Modern World. Ed. by Harold Osborne (London, 1968), lk 313jj.

ei too kaasa mitte ainult formuleerimatu avastamist — mille võib siis enda kanda võtta lugeja aktiivne kujutlusvõime —, vaid ka võimaluse, et me võime iseennast formuleerida ja seega avastada midagi niisugust, mis enne näis meie teadvuse eest kõrvale põiklevat. Just niisugusel viisil saab kirjanduse lugemine anda meile võimaluse formuleerida seni formuleerimata jäänut.

SÜMBOOLIKA KUJUTAVAS KUNSTIS

Aniela Jaffé

Tõlkinud Ivar Männamaa

PÜHAD SÜMBOLID — KIVI JA LOOM

Sümboolika ajalugu näitab, et sümboolset tähendust võib kanda mis tahes asi: looduslikud esemed (nagu kivid, taimed, loomad, inimesed, mäed ja orud, päike ja kuu, tuul, vesi või tuli), aga samuti ka inimeste poolt loodu (nagu majad, laevad või autod). Lisades siia veel abstraktsed kujundid (numbrid ja ruudud, kolmnurgad, ringid), näeme, et potentsiaalseks sümboliks on kogu universum.

Et inimesel on kaldumus sümboleid luua, muudab ta esemeid ja kujundeid ebateadlikult* sümboliteks (suu-

* Mõistet «ebateadvus» on kasutatud ka ingliskeelse termini *unconscious* vastena. Neile, kes tunnevad sügavamalt huvi selle valiku põhjuste vastu, soovitan lugeda Erich Frommi raamatut «Zen-budism ja psühhoanalüüs» (4. ptk). Alo Jüriloo ja Vaino Vahing soovitavad küll mõistet «mitteteadvus» (vt «Vikerkaar», nr 5, 1990). Siiski tundub, et eestikeelses kirjasõnas siiani levinud «alateadvuse» asemel tuleks kasutada Erich Frommi nimetatud raamatu tõlkija Olavi Pesti poolt välja pakutud «ebateadvust». Esmaseks põhjuseks on muidugi tõsiasi, et termin «alateadvus» on täpne tõlkevaste mõistele *subconscious* (*Unterbewußte*, *подсознательное*). Igal juhul on ebateadvus isiksuse üks osa oma kindla spetsiifilise sisuga. Psühhoanalüütikute koolkonna esindajad leiavad, et selle spetsiifilise sisu moodustab kõik see, mille mingitel (tavaliselt ühiskonnast tingitud) põhjustel pole ruumi teadvuslikuks pealisehituseks. Kas ebateadvus on varjupaigaks sügavaimatele ürgsetele tarkustele, nagu väitis Carl Gustav Jung, või pahedele ja irratsionaalsusele, nagu arvas Sigmund Freud, ei ole aga käesoleva artikli arutlusteemaks. Küllap on õigus mõlemal. *Tlk.*

Symbolism in the Visual Arts. — Carl G. Jung and M.-L. von Franz, Joseph L. Henderson, Jolande Jacobi, Aniela Jaffé. Man and his Symbols. New York, Dell Publishing Co., 1971, pp 255—322.

rendades nii nende psühholoogilist tähtsust) ja kasutab neid niihästi oma usundeis kui ka kujutavas kunstis. Iidsetest aegadest alguse saav kunsti ja religiooni omavahel põimunud ajalugu on jäetud esivanemate poolt tõendiks sümbolitest, mis olid neile tähtsad ja südamelähedased. Kaasaegse maali ja skulptuuri põhjal võib öelda, et religiooni ja kunsti kooskõla pole ka tänapäeval kadunud.

Käsitledes sümboolika osa kujutavais kunstes, tahaksin kõigepealt lähemalt uurida neid motiive, mis inimesele üldiselt pühad või müstilised on olnud. Seejärel vaatleme XX sajandi kunsti, ja mitte niivõrd sümbolite kasutamist selles, vaid selle enese tähendust sümbolina. Üritan seda vaadelda kui kaasaegse maailma psühholoogilise seisundi sümboolset väljendust.

Olen välja valinud kolm korduvat motiivi, mille abil kavatsen järgnevatel lehekülgedel kirjeldada sümboolikat ja tema olemust eri aegade kunstis. Need on kivi, loom ja ring sümbolitena. Kõigi kolme psühholoogiline tähendus on kestnud inimteadvuse esimestest väljendustest alates kuni tänapäevase kunsti keerukate vormideni välja.

On teada, et isegi töötlemata kividel oli endisaegseis ja primitiivseis kultuures tugev sümboolne tähendus. Sageli usuti konarlikke ja viimistluseta kivisid olevat vaimude või jumalate elupaigaks, primitiivseis kultuures olid nad hauasammaste, piirikivide või religioosse austuse objektiks. Sellist tarvitust võib pidada skulptuuri eelkäijaks — esimeseks katseks anda kivile enam mõjuvat jõudu, kui on suutnud loodus.

Jaakobi unenägu Vanast Testamendist on hea näide sellest, kuidas tuhandeid aastaid tagasi uskus inimene kivi olevat jumala kehastuseks, ja sellest, kuidas kivi muutus sümboliks.

Jaakob [- -] läks Haaranii poole. Ta sattus ühte paika ja ööbis seal, sest päike oli loojunud; ta võttis selle paiga kividest ühe, pani enesele pealuseks ja heitis sinna paika magama. Ja ta nägi und, ja vaata, maa peal seisis redel, mille ots ulatas taevasse, ja ennäe, Jumala inglid astusid seda mööda üles ja

Sümboolika kujutavas kunstis

alla! Ja vaata, Jehoova seisis tema ees ning ütles: «Mina olen Jehoova, su isa Aabrahami Jumal ja Iisaki Jumal. Maa, mille peal sa magad, ma annan sinule ja su soole! [---]» Siis Jaakob ärkas unest ja ütles: «Jehoova on tõesti selles paigas, mina aga ei teadnud seda!» Ja ta kartis ning ütles: «Küll on seesinane paik kardetav! See pole muud midagi kui Jumala koda ja taeva värav!» Ja Jaakob tõusis hommikul vara ning võttis kivi, mille ta oli pannud enesele pealuseks, ja pani selle sambaks püsti ning valas selle otsa peale õli. Ja ta pani sellele paigale nimeks Peetel; enne aga oli selle linna nimi Luus.

1 Mo 28:10—13, 16—19.

Jaakobi jaoks oli kivi oluliseks ilmutuse osaks, ta oli vahendajaks inimese ja Jumala vahel.

Paljudes algelistes kivi-pühamutes ei ole Jumala kujutiseks mitte üksik kivi, vaid terve hulk tahumata kive, millest on moodustatud erinevaid kujundeid. (Enam tuntud näideteks on geomeetrilised kiviread Brittanys ja Stonehenge'i püstkiviring.) Tähtis osa on tahumata kividest moodustatud seadetal ka kõrgesti arenenud zenbudistlikus kiviaiakultuuris. Kivide paigutus nendes ei ole mitte korrapärane, vaid näib olevat puhtjuhuslik. Ometi on ta kõrgelt arenenud vaimliku hingeseisundi väljenduseks.

Juba väga ammu üritasid inimesed kivile äratuntavat kuju andes väljendada seda, mida nad mõistsid kivi vaimu või hinge all. Paljudel juhtudel oli saadud kuju enam või vähem sarnane inimfiguuriga — näiteks iidset jämedalt töödeldud näojoontega menhirid või vanakreeka ristteetulpadest arenenud hermid või ka paljud algelised inimesesarnased kivijumalused. Sellelaadset kivi hingestamist tuleb seletada kui ebateadvuse enam või vähem selge olemuse ülekandmist kivisse.

Ka tänapäevases skulptuuris võib täheldada algset tendentsi viidata inimfiguurile vaid üksikute joontega ja püüdu võimalikult säilitada kivi algset kuju. Paljud näited demonstreerivad kivi «eneseväljenduse» tähtsustamist kunstnike poolt. Müütilist kõnepruuki kasutades võib öelda, et kivil lastakse «ise enda eest kõnelda». Sellist suunda võib märgata näiteks Šveitsi skulptori Hans

Aeschbacheri, ameeriklase James Rosati ja saksa päritolu kunstniku Max Ernsti töödes. 1935. aastal Malojalt saadetud kirjas ütleb Ernst: «Albertole [Šveitsi kunstnik Giacometti] ja mulle valmistavad peavalu skulptorid. Me töötame siin Forno liustiku moreenist pärinevate graniitrahnuude, nii suurte kui väiksemate kallal. Pakase, tuule ja aja poolt imeliselt läikima löödud, on nad juba isenesest kujuteldamatult ilusad. Inimkäsi sellist tööd teha ei suuda. Miks siis mitte jätta must töö loodusjõududele ja ise piirduda vaid oma isikliku müsteeriumi ruunimärkide kribimisega kividele?»¹

Mida Ernst «müsteeriumi» all mõtles, seda ei ole seletatud. Aga allpool katsun ma näidata, et need kaas-aegsete kunstnike müsteeriumid ei erinegi oluliselt nende endisaegsete meistrite omast, kes tundsid «kivi hinge». Sarnase «hinge» rõhutamine skulptuuris on üheks tõendiks religiooni ja kunsti vahelise piiri määramatusest ja liikuvusest. Mõnikord on võimatu neid eristada. Niisugust ambivalentisust võib täheldada ka teise igivanades kunsti- teostes esineva kujundi — loomasümboli — puhul.

Loomapiltide ajalugu ulatub kuni jääajani (s. o 60 000—10 000 a eKr). Nad avastati möödunud sajandi lõpul Prantsusmaal ja Hispaanias asuvate koobaste seinelt, aga arheoloogid hakkasid nende tohutut tähtsust taipama ja sisu uurima alles selle sajandi alul. Need uurimused tõid päevavalgele niisuguse eelajaloolise kultuuri olemasolu, mida varem polnud osatud oletadagi.

Isegi tänapäeval näib kaljumaalingute ja graveeringutega kaunistatud koobastes valitsevat mingi nõidus. Saksa kunstiajaloolase Herbert Kühni arvates on nende piirkondade elanikke, kus esineb kaljujooniseid (Aafrika, Hispaania, Prantsusmaa, Skandinaavia), võimatu sundida koobastele lähenema. Mingi religioosne aukartus, võib-olla ka hirm kaljude ja joonistuste ümber hõljuvate vai-

¹ Max Ernsti ütlus on võetud C. Giedion-Welckeri raamatust «Contemporary Sculpture», New-York, 1955.

mude ees hoiab neid tagasi. Põhja-Aafrikas asetavad kaljumaalinguist mööduvad nomaadid ka praegu nende ette oma votiivannetusi. XV sajandil keelustas paavst Calixtus II usutalitused «hobusejoonistustega koopas». Ei ole teada, millist koobast paavst silmas pidas, kuid ei saa olla kahtlust, et tegemist oli loomakujutusi sisaldava jääajast pärit koopaga. Kõik see sobib tõestamaks, et loomapiltidega koopaid on instinktiivselt alati võetud sellena, mis nad algselt olid — religioosete paikadena. Koha *numen* on püsinud läbi sajandite.

Paljudes koobastes tuleb külastajatel enne maalin-gutega kaetud «kambrisse» jõudmist läbida madalalae-line, pimedust ja niiskust õhkav sissepääs. Vaevanõudvat ligipääsu võib põhjendada primitiivsete inimeste sooviga vältida kõrvalise pilgu sattumist koopa sisemusele ja seal toimuvale, sooviga hoida alal selle saladuslikkust. Koopa-jooniste ootamatu ja järsk avanemine pärast keerukat ja aukartust tekitavat teekonda võis algelisele inimesele tõesti kõikvõimsalt mõjuda.

Paleoliitikumist pärinevail joonistustel on peaaegu eranditult kujutatud loomade figure, kelle liikumist ja asendeid pärast nende jälgimist looduses on edasi antud suure osavusega. Ometi on neis ka palju detaile, mis viitavad sellele, et kunstnik ei taotlenud ainult objekti looduslähedast kujutamist. Kühn kirjutab: «On kumma-line, et väga paljusid primitiivseid joonistusi on kasutatud märklaudadena. Montespanis on lõksu aetud hobuse gra-veering, mis on auklik viskerelvadest jäänud jälgedest. Samas koopas olnud savist karukujul on 42 auku.»²

Need pildid viitavad mingile jahimaagiale, mis on Aafrika kütisuguharude juures ka tänapäeval tuntud. Maalitud loomale omistatakse teisiku funktsioon; tema sümboolse tapmisega püüavad jahimehed reaalse looma surma kindlustada ja ette näha. Tegemist on ühega osa-

² Herbert Kühni eelajaloolise kunsti käsitlus on pärit tema teosest «Die Felsbilder Europas», Stuttgart, 1952.

duslikest nõidumistest, mis toetuvad pildil kujutatud teisiku «tegelikkusele»: mis juhtub pildiga, see peab tabama ka kujutatut. Sellise suhtumise psühholoogiliseks põhjuseks on elusolendi ja tema palenduse põhjalik samastamine, kusjuures viimast peetakse looma hingeks. (Samal põhjusel kokkuvad tagasi paljud traditsionaalsete kultuuride esindajad, kui neid pildistada üritatakse.)

Teised koopajoonised on olnud kasutusel viljakusrituaalides. Neil on loomi kujutatud viljastamishetkel; näiteks võib tuua piisonilehma ja pulli figuuri Tuc l'Audubert'i koopast (Prantsusmaal). Nii omandas realistlik loomapilt kõrvaltähenduste järkjärgulise lisandumise kaudu ka sümboolse tähenduse. Ta muutus looma elususe kujundiks.

Kõige huvitavamateks tegelasteks koopajoonistustel on loomamaskides poolinimesed, keda aeg-ajalt loomade vahelt võib leida. Prantsusmaal Trois Frères'i koopas näeme loomanahka riietunud meest, kes algelist vilepilli puhudes püüaks loomi justkui ära võluda. Samas koopas on ka tantsiv inimene, keda on kujutatud sarvede, hobuse pea ja karu käppadega. See paarisajast loomast koosneva sasipuntra üle valitsev kuju on kahtlemata «loomade kuningas».

Mõningast valgust võivad selliste müstikat ja küsitavusi täis sümboolsete tegelaste tähendusele heita tänapäeva Aafrika algeliste hõimude tavad ja kombed. Nende suguharude initsiatsiooniriitustes, salaseltsides ja isegi kuningavõimu teostuses mängivad loomad ja neid meenutavad maskeeritud sageli väga tähtsat osa. Ka kuningas ja valitsejad on loomad — harilikult lõvid või leopardid. Jäänukeid sellest tavast võib märgata ka Etioopia imperaatori tiitlis — Haile Selassie («Juudamaa Lõvi») või dr Hastings Banda aunimetuses («Njassamaa Lõvi»).

Mida kaugemale me ajas liigume, mida algelisemad ja looduslähedasemad on vaadeldavad kultuurid, seda otsesemalt me sääraseid tiitleid peame mõistma. Primi-

tiivne hõimujuht ei ole mitte ainult loomaks maskeeritud — kui ta ilmub initsiatsiooniriitusele täies loomavarustuses, siis ta ongi loom. Veelgi enam, ta on looma vaim, kes teostab ümberlõikamist. Sellistel hetkedel on ta ühinenud hõimu esivanemate vaimudega või siis esindab neid ja on seeläbi peajumal ise. Etendades tootemlooma, on ta seda ühtlasi ise. Nii me ei eksinudki väga, kui oletasime, et Trois Frères'i koopa tantsiv loominimene on mingi pealik, kes oma kostüümi abil on muutunud looma vaimuks.

Aja möödudes asendus täielik loomakostüüm paljudes paikades vaimude ja loomade maskidega. Primitiivsed inimesed kulutasid kogu oma kunstnikuosavuse neile maskidele ja paljud neist on oma väljendustugevuse ja intensiivsuse poolest tänapäevani ületamata. Sageli kutsuvad nad esile samasugust hardust nagu jumalad või vaimud ise. Oma koht on loomamaskidel ka paljude arenenud maade, näiteks Šveitsi rahvakunstis, imetabaselt väljendusrikkad maskid on tänapäevani kasutusel ka iidsees jaapani no-teatris. Loomamaski sümboolne tähendus on sama, mis algsel loomakostüümil. Allasurutud isiklike inimlike tunnete asemel on kostüümikandja omandanud looma vaimu auväärse ja ilu (muidugi ka kohutavuse). Psühholoogiaterminitega öeldes: mask muudab tema kandja arhetüüpseks kujundiks.

Tantsimine, mis algselt oli kindlate liikumiste ja žestide näol vaid loomakostüümi täiustavaks lisandiks, oli samalaadseks täiendiks ilmselt ka initsiatsiooni ja teiste riituste puhul. Ta oli nii-öelda vaimude etendatud austusavaldus vaimule. Tuc d'Audubert'i koopa pehmest põrandasavist leidis Herbert Kühn jalajäljed, mis käisid ümber loomafiguuride. See näitab, et tantsul oli oma koht isegi jääaja inimeste rituaalides. «Näha oli ainult jalakanna jälgi,» ütleb Kühn. «Tantsijad oli liikunud nagu piisonid. Nad olid tantsinud piisonitantsu, et suurendada loomade viljakust ja hulka, et neid rohkem tabada ja surmata.»

Ühes oma artiklis osutab dr Jung tihedatele sidemetele pärismaalase ja tema tootemlooma vahel või koguni nende samastamisele.³ Sellise seose loomiseks on erilised tseremooniad, eriti sageli on nendeks poiste initsiatsioonirituaalid. Poisist saab looma «hinge» valdaja ja samal ajal ohverdab ta ümberlõikamise läbi «loomalikkuse» («animal being») eneses. Niisugune kahetine toiming teeb temast tootemiklanni liikme ja paneb aluse tema vahekorrale tootemloomaga. Eelkõige saab ta selle läbi meheks ja (üldises mõttes) ka inimeseks.

Aafrika idarannikul kirjeldatakse neid, kes pole ümber lõigatud, kui «loomi». Looma hing on nende poolt veel vastu võtmata ja ka nende «loomalikkus» on veel ohverdamata. Teisisõnu: niikaua, kuni ümberlõikamata poisi inimlik ja loomalik külg on teadvustamata, peetakse tähtsamaks tema loomalikku külge.

Loomamotiiv on harilikult inimese algelise ja instinktiivse loomuse näitajaks. Ka tänapäeva inimesel tuleb tunnistada loomupäraste tungide vägevust ja oma jõuetust ebateadvusest kerkivate isepäiste emotsioonide ees. Veel enam iseloomustab see algelist inimest, kelle teadvus ei ole kõrgelt arenenud ja kellel puuduvad ka vahendid tunnetetormi talumiseks. Eespool mainitud artiklis, kus dr Jung käsitleb viise, kuidas inimene oma refleksioonivõimet arendada võis, kasutab ta näidet ühest aafriklasest, kes raevuhoogu sattudes tappis oma poja. Toibunult langes ta mure ja südametunnistuspiinade küüsi. Sellel juhul said negatiivsed impulsid võimust ja tegid oma töö tahte teadvustatusest hoolimata. Sellise impulsi tarvis on looma vaim äärmiselt sobiv sümbol. Selle kujundi konkreetsus ja erksus võimaldavad inimesel temasse suhtuda kui eneses peituvate kõikehõlmavate jõudude esindajasse. Tema ees hirmu tundes püüab inimene ohverdamiste ja rituaalidega talle meelepärane olla.

³ Carl G. Jung. «Approaching the Unconscious». Kogumikust «Man and his Symbols», New York, 1971, lk 1—94.

Paljud müüdid on seotud tähtsa loomaga, kes tuleb ohverdada, et tagada viljakust või isegi loomisakti. Näiteks härja ohverdamine pärsia päikesejumala Mithra poolt, kellest kasvas välja maailm kõigi oma rikkuste ja viljakusega. Ka kristlikus legendis lohet tapvast Pühast Jürist avaldub iidne tava surmata loom ohverduseks.

Peaaegu kõigi rahvaste usundeis ja religioosses kunstis omistatakse peajumalale loomade omadusi või esinevad jumalad ise loomadena. Vanas Babüloonias paigutati jumalad taevasse Jäära, Sõnni, Vähi, Skorpioni, Kalade jne kujul — sodiaagimärkidena. Egiptlased kujutasid Hathorit, oma jumalannat, lehmapealisena, jumal Amonit jäära peaga, ja Thothi iibisepäisena või hoopis ahvi kujul. Hindude hea õnne jumal Ganeš oli inimese kehaga, kuid elevandi peaga, Višnut on kujutatud kuldina, Hanuman on ahv-jumal jne. (Hindud muide ei omista kõrgeimat kohta elusolendite hierarhias inimesele — elevant ja lõvi on kõrgemal.)

Ka kreeka mütoloogia on täis loomasümboolikat. Kõigi jumalate isa Zeus ilmub ihaldatud tütarlapse juurde luige, härja või kotka kujul. Germaani mütoloogias on kass pühendatud jumalanna Freyale, kult, ronk ja hobune on pühendatud Wotanile.

Isegi kristluses mängib loomasümboolika hämmastavalt suurt rolli. Kolmel evangelistil oli oma loomaelem: Pühal Luukal härg, Pühal Markusel lõvi ja Pühal Johannesel kotkas. Vaid ühte, Püha Matteust, kujutatakse inimese või inglina. Kristus ise ilmutab end sümboolselt Jumala lambukese või kalana, aga ta esineb ka ristile tõstetud maona, lõvina, varem ka üksisarvikuna. Sellised Kristuse loomtäiendid näitavad, et isegi Jumala Poeg (inimese kõrgeim kehastus) ei tule kogu oma kõrgeima, vaimliku loomuse juures toime ilma loomadele omaste joonteta. Jumalikkus näis hõlmavat nii inimesest kõrgemal kui ka madalamal seisvat; inimese nende külgede suhet sümboliseerib hästi Kristuse sünni kujutav jõulupilt: ta tuleb ilmale laudas keset loomi.

Loomasümbolite piiramatu kasutamine kõigi aegade usundeis ja kunstis ei too esile pelgalt nende tähtsust; see näitab, kui oluline on inimese jaoks sümboli vaimse sisu, instinkti kaasamine elutegevusse. Iseenesest ei ole loom ei hea ega halb, ta on osake loodusest. Ta ei saa ihaleda midagi sellist, mis tema loomuses puudub, ta allub oma instinktidele. Instinktid näivad meile sageli salapärased, kuid neil on vastav koht ka inimese elus: nad moodustavad inimloomuse aluse.

Kuid inimese puhul võib selline «loomalikkus» (tema hinge loomusunniline osa) ohtlikuks muutuda, kui tema olemust ära ei tabata ja ta elutegevusse kaasa haaramata jääb. Inimene on ainus olend, kes suudab instinkte oma tahte allutada, kuid ta võib neid ka varjata või moonutada või haavata — ja kui kujundlikult rääkida, siis on loom kõige ohtlikum just haavatuna. Allasurutud instinktid võivad inimese oma kontrolli alla saada, nad võivad ta hävitada.

Kaunis levinud unenäod, kus mõni loom inimest taga ajab, viitavad teadvusest eraldunud instinktile, mis tuleks eluga taasühendada ja temaga kokku sulatada — või mis ise sinnapoole püüab. Mida ohtlikum on unenäolooma käitumine, mida ebateadvuslikum on magaja algne, instinktiivne olemus, seda tarvilikum on ka selle kokkusobitamine tema eluga, kui soovitakse ära hoida korvamatut hävingut.

Tõrjutud ja haavatud instinktid on tänapäeva inimest ähvardavaks ohuks; algelist inimest ohustasid pidurdamatud instinktid. Mõlemal juhul on «loom» võõrandatud oma tõelisest loomusest; ja mõlemal juhul on loomse vaimu tunnustamine terviklikkuse ja elutäiuse saavutamise tingimuseks. Algelisel inimesel tuleb loom taltsutada ja muuta ta endale kasulikuks kaaslaseks, tsiviliseeritud inimene peab looma eneses terveks ravima ja temast sõbra kasvatama.

Mitmed autorid on arutlenud kivi- ja loomamotiivi tähenduse üle unenägede ja müütide kontekstis; mina

olen neid kasutanud vaid kui üldisi näiteid kogu kunsti, eriti religioosse kunsti ajaloos ilmnevaist püsivatest sümbolitest. Kasutagem nüüd sama teed ka võimsaima ja kõige universaalsema sümboli — ringi — vaatlemisel.

RING SÜMBOLINA

Dr M.-L. von Franz on ringi (või kera) seletanud kui *Mina (Self)* sümbolit.⁴ See väljendab hinge terviklikkust tema kõigis külgedes, hõlmates ka inimese suhteid kogu loodusega. Esinegu see sümbol siis algelistel päikesekummardajatel või moodsates uskumustes, müütides või unenägudes, tiibeti munkade joonistatud mandalates, linnade ümmargustes põhiplaanides või endisaegsete astronoomide sfäärilistes kontseptsioonides, alati osutab ta elu kõige olulisemale küljele — tema täielikule terviklikkusele.

Üks India loomismüütidest kõneleb jumal Brahmast, kes tohutu suurel tuhande kroonlehega lootosõiel seistes pööranud oma pilgu kõigi nelja ilmakaare poole. See neljane vaatlus lootosringist oli esmaseks orienteerumiseks, hädavajalikuks suunamääramiseks enne loomistöö kallale asumist.

Sarnast lugu kõneldakse ka Buddhast. Tema sünnihetkel kasvanud maapinnast lootosõis, millesse ta astus, et vaadata kümnesse ruumisuunda. (Selles loos oli lootos kaheksakiireline ja et Buddha vaatas ka üles ja alla, saigi kokku 10 suunda.) Selline sümboolne vaatlusžest oli kõige lühem tee, kuidas näidata, et juba oma sünnihetkest alates oli Buddha ainulaadne isiksus, kellele oli valgustatuse vastuvõtmine juba ette ära määratud. Tema isiksusele ja kogu edasisele elule oli vajutatud terviklikkuse märk.

⁴ M. L. von Franz'i artikkel «The Process of Individuation» kogumikus «Man and His Symbols», New York, 1971, lk 157–254.

Brahma ja Buddha orienteerumist ruumis võib pidada sümboliks, mis peegeldab inimese vajadust hingelise orientatsiooni järele. Dr Jungi kirjeldatud neli teadvuse funktsiooni — mõtlemine, tunnetamine, adumine ja aistimine — annavad inimesele võimaluse tegelda nii tema sisemaailmast kui ka väljastpoolt tulevate muljetega.⁵ Tänu neile talitlustele suudab ta oma kogemusi tõlgendada ja neid omaks võtta; nende abil oskab ta reageerida. Brahma neljakülgne universumivaatlus sümboliseerib inimese vajadust ühendada need neli talitlust. (Kunstis on ring sageli kaheksaks jaotatud, see väljendab teadvuse nelja talitluse kattumist. Nii avalduvad ka vahepealsed funktsioonid — näiteks adumise või tunnetuse poolt mõjustatud mõtlemine või aistingutele suunatud tunnetus.)

India ja Kaug-Ida kujutavas kunstis on neljaks või kaheksaks jagatud ring küllalt levinud näiteks religioosest kujundist, mis on kasutusel meditatsioonivahendina. Tähtsat osa etendavad tihedamustrilised mandalad peamiselt tiibeti lamaismis. Tavaliselt kujutavad sellised mandalad ilmaruumi kõigis selle suhetes jumalike jõududega.

Siiski on suur hulk idamaiseid meditatsioonikujundeid oma kujunduselt puhtgeomeetrilised; neid nimetakse *yantra*'teks. Peale ringi on teiseks väga levinud *yantra*-motiiviks kaks teineteisesse ulatavat kolmnurka, ühel tipp üles-, teisel allapoole. Traditsiooniliselt on selline vorm Šiva ja Šakti, mees- ja naisalge ühtsuse sümboliks; sama teema loendamatu variatsioonide esineb ka skulptuuris. Psühholoogilise sümbolismi terminis öelduna väljendab see vastandite ühtsust — *ego* isikliku ja maise maailma ühtsust mitte-*ego* üldise ja ajatu maailmaga. Lõpptulemusena on sellise ühtsuse saavutamine kõikide religioonide sihiks: see on inimhinge ja jumala vaheline ühtsus. Kahel teineteisesse ulatuval kolmnurgal

⁵ Carl G. Jung, «Collected Works», kd VI.

on samasugune tähendus nagu ringikujulisel mandalal — mõlemad kujutavad hinge või Mina terviklikkust, mille koostisosaks on samavõrra nii teadvus kui ka ebateadvus.

Nii kolmnurk-*yantra*'tes kui ka Šiva ja Šakti ühtsust kajastavais skulptuurseis kujutisis on põhirõhk vastandite vahelisel pingel. Mitmete näidete puhul tuleneb sellest ka nende ilmne erootiline ja emotsionaalne iseloom. Sellised dünaamilised omadused viitavad protsessile — loomisele, tervikuks saamisele — sel ajal kui neljaks või kaheksaks jagatud ring kujutab tervikut kui juba olemasolevat üksust.

Abstraktne ring esineb ka *zen*-kunstis. Rääkides pildist, mis kannab nimetust «Ring», ütleb üks *zen*'i kunstnik, kuulus preester Sangai nõnda: «*Zen*'is tähistab ring valgustatust. Ta sümboliseerib inimlikku täiust.»⁶

Abstraktset mandalat võib näha ka Euroopa kristlikus kunstis. Üheks kõige suurepärasemaks näiteks on katedraalide roosaknad. Need väljendavad kõiksuse tasandile üle kantud inimese Mina. (Dante nägemuses kangastus kosmiline mandala sädeleva valge roosi kujul.) Mandalaks võib pidada ka religioosel maalidel kujutatud aupaistet Kristuse ja pühakute peade ümber. Paljudel juhtudel on Kristust ümbritsev aupaiste neljaks jagatud, see on oluline vihje tema kannatustele Inimese Pojana ja ristisurmale, samas sümboliseerib see ka tema eripärast terviklikkust. Mõnikord võib abstraktseid ringikujundeid leida vararomaani kirikute seintelt, nende päritolu võib ulatada paganlike algeteni.

Mittekristlikus kunstis nimetatakse selliseid ringe «päikeseratasteks». Neid esineb kaljujoonistel neoliitikumist, mil ratast veel ei tuntudki. Jungi järgi tähistab mõiste «päikeseratas» ainult kujundi välist olemust. Tegelikult on läbi kõigi aegade põhitähtsusega olnud arhetüüpse, sisemise kujundi kogemine, mida kivijaaja

⁶ Carl G. Jung, «Collected Works», kd IX.

inimesed oma kunstis niisama tõepäraselt kujutasid nagu härgi, gaselle või metsikuid hobuseid.

Ohtralt esineb kristlikus kunstis pildilisi mandalaid. Näiteks võib tuua küllalt haruldase pildi Neitsist ringikujulise puu keskmes, mis peab kujutama põlevat põõsast — Jumala sümbolit. Kõige laiemalt levinud mandalaks kristlikus kunstis on nelja evangelisti poolt ümbritsetud Kristuse kujutamine. Sellised motiivid pärinevad vanast Egiptusest, kus Jumal Horost kujutati koos tema nelja pojaga.

Oma kindel koht, mis sageli küll märkamatuks jääb, on mandalal ka arhitektuuris. Pääaegu kõigis tsivilisatsioones moodustab ta nii ilmalike kui sakraalsete hoonete põhiplaani; ta esineb klassikalises, keskaegses ja isegi tänapäevases linnaplaneeringus. Klassikast pärinevaks näiteks on Plutarchose seletus Rooma linna rajamise kohta. Selle põhjal saatnud Romulus Etruuriasse ehitusmeistrite järele, kes tutvustasid talle pühalikke tavaid ja kirjalikke seadusi kõigi tseremooniade kohta, mida tuleb järgida — samamoodi «nagu müsteeriumide juures». Kõigepealt kaevasid nad sinna, kus praegu Comitium (rahvakoosoleku-väljak) asub, ümara augu, ja sellesse lohku viskasid nad sümboolseks ohvrianniks maa erinevaid vilju. Seejärel võtnud iga mees peotäie selle maa mulda, kust ta tuli, ja ka need visati koos auku. Süvendit hakati nimetama *mundus*'eks (mis tähendab maailmaruumi). Selle ümber ajanud Romulus härja ja lehma paarisrakendi adruga piirivao. Neis kohtades, kuhu oli kavandatud värav, tõsteti adratera maast ja kanti üle.

Sellise pühaliku rituaaliga rajatud linn oli põhiplaanilt ringikujuline. Vanade ja kuulsate kirjelduste järgi olnud Rooma siiski *urbs quadrata*, neljakandiline linn. Vastavalt ühele teooriale, mis püüab seda vastuolu lahendada, tuleb sõna *quadrata* tõlgendada kui *quadripartite*; see tähendab, et kaks peateed, põhja—lõuna- ja ida—lääne-suunaline, jagasid ringikujulise linna neljaks

osaks. Nende ristumise koht kattub Plutarchose poolt mainitud *mundus*'ega.

Teise teooria järgi kätkeb vastuolu eneses sümbolit, nimelt visuaalset kujutist matemaatiliselt lahendamatu probleemist, ringi kvadratuurist, mille kallal kreeklased pead murdsid ja millel oli suur tähtsus ka alkeemias. Küllalt kummaline on see, et enne Romuluse linnarajamise ringitseremoonia kirjeldamist käsitleb ka Plutarchos Roomat kui *Roma quadrata*'t, nelinurkset linna. Tema jaoks oli Rooma üheaegselt nii ring kui ruut.⁷

Kõik need teooriad sisaldavad eheda mandala ideed, see seostub ka Plutarchose väitega, et etruskid olid õpetajateks linna rajamisel «müsteeriumipäraselt», salariitusega. Tähtis polnud mitte ainult väline kuju. Andes linnale põhiplaaniks mandala, tõsteti ta koos oma asukatega maistest sfääridest kõrgemale. Seda kinnitab ka fakt, et linna keskpaigaks oli *mundus*, mis pani aluse linna suhetele «teise» maailmaga, esivanemate hingede asupaigaga. (*Mundus*'ele oli asetatud suur kivi, mida kutsuti hingekiviks. Teatud päeval kivi eemaldati, ja nagu räägiti, siis kerkinud surnute hinged süvendist üles.)

Õige mitmed keskaegsed linnad rajanevad mandala-kujulisel põhiplaanel ja on ümbritsetud enam-vähem ringikujulise müüri-ga. Kaks peateed, mis lõpevad nelja väravaga, jagavad linna neljaks osaks, nii nagu Roomas. Kirik või katedraal paikneb nende peateede ristumiskohas. Keskaegse linnaplaani aluseks oli Taevane Jeruusalemm (Ilmutuste Raamat), millel oli ümar põhiplaan ja linnamüüris kolm korda neli väravat. Kuid pühakoda Jeruusalemma keskmeks puudus, sest tema keskmeks oli Jumala vahetu kohalviibimine. (Mandala linna põhiplaanina on kindlalt kasutusel ka tänapäeval. Kaasaegseks näiteks on Washington, D. C.)

⁷ Neid teooriaid on tutvustatud raamatus: K. Kerényi, «Einführung in das Wesen der Mythologie», Zürich.

Ei klassikaliste ega primitiivsete rajatiste puhul ei olnud mandalakujuline põhiplaan kunagi tingitud esteetilisest ega majanduslikest kaalutlustest. Tema läbi muundus linn omaette korrastatud ruumiüksuseks, püha-paigaks, mis oli oma keskme kaudu teise maailmaga seotud. Ja niisugune muundumine oli vastavuses religioossele inimesele eluliselt tähtsate tundmuste ja vajadustega.

Iga mandalakujulise põhiplaaniga hoone, olgu vaimulik või ilmalik, on arhetüüpseks kujundiks inimese ebateadvuslikust suhtumisest välismaailmaga. Linn, kindlus ja tempel muutusid vaimse terviklikkuse sümboliteks, ja avaldasid seeläbi inimestele, kes neisse sisenesid või neis elasid, erilist mõju. (Vaevalt on vajadust rõhutada, et selline vaimse olemuse projektsioon on isegi arhitektuuris täiesti ebateadvuslik protsess. «Niisugust asja ei saa välja mõelda,» on kirjutanud dr Jung, «vaid ta peab unustatud sügavikest uuesti üles kerkima, kui soovib eneses kanda teadvuse sisimat olemust ja hinge kõige kõrgemaid valdkondi, ühendades seeläbi tänapäeva teadvuse ainukordsust ja inimkonna ürgvana minevikku.»⁸)

Keskseks sümboliks kristlikus kunstis pole mitte mandala, vaid rist või krutsifiks. Kuni Karolingide ajani oli levinud sümmeetriline ehk kreeka rist, mis kannab kaudselt eneses ka mandalat. Kuid aja jooksul nihkus keskpunkt kõrgemale, kuni rist omandas ladina kuju, postil oleva rõhtpuuga, mis ka tänapäeval tavapärane on. See on oluline suundumus, sest ta on vastavuses keskajani toimunud arenguga kristluses. Lihtsamalt väljendudes sümboliseerib see tendentsi tõsta inimese kese ja tema usk üles maa pealt ja «ülendada» nad vaimlikesse sfääridesse. See tendents tuleneb soovist teha teoks Kristuse ütlemine «Minu kuningriik pole sellest

⁸ Jungi ütlus on võetud tema teosest «Commentary on the Secret of the Golden Flower», London—New York, 1956.

maailmast». Ilmalik elu, maailm ja ihu olid seega jõud, mis tuli ületada. Nii olid ka keskaegsete inimeste lootused suunatud väljapoole, sest lubadus nende täitumiseks kangastus vaid paradüüsimisest.

Need püüdlused saavutasid oma haripunkti keskajal, keskaja müstitsismis. Väljapoole suunatud lootused ei väljendanud ainuüksi risti keskpaiga nihkumises; neid võib täheldada ka gooti katedraalide kõrguse järkjärgulises suurenemises, mis näib trotsivat gravitatsiooniseadusi. Nende põhiplaani moodustav rist ongi ladina risti pikendatud kuju (kuigi ristimisruumil, mille keskpunktis paiknes ristimisvaagen, on ehtne mandalakujuline põhiplaan).

Koos renessansiajastu algusega hakkasid ümberkorraldused toimuma ka inimese arusaamises maailmast. Liikumine «ülespoole», mis saavutas oma kõrgpunkti keskaja lõpul, muutis oma suunda — inimene pöördus tagasi maa peale. Ta avastas uuesti looduse ja inimkeha võlud, teostas esimesed ümbermaailmareisid ja leidis, et maailm on ümmargune. Teadusvallas avastati mehaanikaseadused ja põhjuslikkuse seosed. Religioosse tunnetuse, irratsionaalsuse ja müstitsismi maailm, mis keskajal oli nii tähtsal kohal olnud, allutati üha enam ja enam võidukale loogilisele mõtlemisele.

Vastavalt muutus ka kunst realistlikumaks ja meelelisemaks. Ta kaldus kõrvale keskajale iseloomulikest religioossetest allikaist ja pöördus kogu nähtava maailma poole. Maailma mitmetahulisus, tema sära ja tema kuldused vallutasid kunsti täielikult, muutes ta samasuguseks oma aja vaimu tõeliseks sümboliks, nagu enne seda oli olnud gooti kunst. Nii et vaevalt saab ka vaimulike ehitiste püstitamist tabanud muudatusi juhuslikuks pidada. Kontrastina gooti katedraalide kõrgustesse pürgimisele hakati edaspidi rohkem kasutama ringikujulisi põhiplaanide. Ring vahetas välja ladina risti.

Siiski tuleb sellist vormi muutumist — mis on sümboolika ajaloos küll väga tähtsal kohal — seletada esteet-

tiliste, mitte religioosete kaalutlustega. See on ainus mõeldav seletus tõsiasjale, et nende ümarate kirikute keskkohht (tõeliselt püha paik) oli tühjaks jäetud, ja et altar paigutati seinakorva, hoopis eemale keskpaigast. See on ka põhjus, miks niisugust põhiplaani ei saa iseloomustada kui tõelist mandalat. Tähtsaks erandiks on Püha Peetruse katedraal Roomas, mis ehitati Bramante ja Michelangelo kavandite järgi. Seal on altar asetatud keskmesse. Ometi tekib kiusatus panna see kõrvalekalle arhitektide geniaalsuse arvele, sest suured talendid ei ela mitte üksnes oma ajas, vaid ka väljaspool seda.

Vaatamata renessansi poolt esile kutsutud sügavatele muudatustele kunstis, filosoofias ja teaduses, jäi kristluse põhisümbol endiseks. Kristust kujutati ladina ristil nagu tänapäevalgi. See tähendab, et vaimulike jaoks jäi inimese kese kõrgematele, enam hingelistele tasanditele paigutatuks kui ilmalike inimeste jaoks, kes pöördusid tagasi looduse poole. Nii tekkis lõhe inimesele tavapärase kristluse ning tema ratsionaalse või intellektuaalse mõtlemise vahele. Tollest ajast alates pole tänapäeva inimese need kaks poolt kokku saanud. Sajandite jooksul, mil inimene loodust ja selle seadusi järjest sügavamini tundma on õppinud, on see lõhe veelgi laienenud — ta on olemas ka XX sajandi lääne kristluse vaimus.

Muidugi on käesolev lühike ajalooline ülevaade tugevasti lihtsustatud. Veelgi enam, ta ei käsitle üldse kristlusesiseseid salajasi liikumisi, mis pidasid tähtsaks kristlaste enamiku poolt kõrvale jäetud asju: saatana, põrgu- (või maa-) vaimu küsimust näiteks. Sellised liikumised olid alati vähemuses ja kuigi neil oli harva mingit nähtavat mõju — kristliku vaimlikkuse mitmehäälses saatepartii oli neil omamoodi tähtis osa.

Paljude meie aastatuhande alul tekkinud liikumiste ja sektide seas oli tähtis osa alkeemikutel. Nad ülistasid mateeriaga seotud müsteeriume ja seadsid need samale pulgale kristluse «taevase» vaimuga. Nad otsisid kehast ja hingest moodustunud inimese terviklikkust, nad leiu-

tasid selle tähistamiseks tuhandeid sümboleid ja nime-tusi. Üks tähtsamad neist sümboleist oli *quadratura cir-culi* (ringi kvadratuur), mis ei ole midagi muud kui ehe mandala.

Alkeemikud ei jäädvustanud oma töid mitte üksnes üleskirjutustes, nad löid terve hulga joonistusi oma unenägudest ja nägemustest — sümboolsed pildid, mis on niisama põhjalikud kui hämmastavad. Nende esilekutsujaks on looduse hämaram pool — kurjus, unenäod, maa vaim. Nende väljenduslaad on alati muinasjutulik, unenäoline ja ebareaalne nii sõnas kui pildis. Sellise kujutlusliku kunsti kõige tähtsamaks esindajaks võib pidada kuulsat XV sajandi flaami maalikunstnikku Hieronymus Boschi.

Kuid samal ajal löid renessansile enam iseloomulikud kunstnikud (kes töötasid nii-öelda täielikus päeva-valguses) meelelise kunsti kõige suurepärasemaid töid. Maailma lummus mõjus neile nii tugevalt, et määras tegelikult ära kujutava kunsti arengusuunad järgnevaks viieks sajandiks. Viimasteks väljapaistvateks meelelise kunsti, mööduva hetke, valguse ja õhu kunsti esindajateks olid XIX sajandi impressionistid.

Siinkohal me võime eristada kahte teineteisest radi-kaalselt erinevat kunstilise kujutamise laadi. Neile ise-loomulikke jooni on sageli püütud määratleda. Hiljaaegu üritas Herbert Kühn (kelle koopajooniste-alaseid töid ma juba maininud olen) eristada kujutluslikku ja meelelist stiili, nagu ta neid nimetab. «Meelelise» stiili puhul antakse loodus või pildi aines edasi otseselt. «Kujutlus-lik» suund, vastupidi, esindab kunstniku fantaasiaid või elamusi «ebatöelises», koguni unenäolises ja vahetevahel «abstraktses» laadis. Need Kühni kaks mõistet on nii lihtsad ja selged, et ma olen tänulik võimaluse eest neid kasutada.

Kujutlusliku kunsti esimesed alged ulatavad väga kaugele ajalukku. Vahemere valgalt on leitud tema õitsengu jälgi, mis pärinevad kolmandast aastatuhandest

eKr. Alles hiljuti taibati, et need iidsed kunstitööd pole sündinud mitte oskamatuses või hoolimatuses, nad on täiesti selgete religioossete või hingeliste tunnete väljendused. Ja eriliselt köitvad on nad ka tänapäeval, sest viimase poolsajandi jooksul on kunst uuesti jõudnud faasi, mida võib iseloomustada mõistega «kujutuslik».

Tänapäeva maalikunstis on ringil geomeetrilise või «abstraktse» sümbolina taas märkimisväärne koht. Kuid üldiselt on tavapärase kujutuslaad juba läbinud iseloomuliku muundumiste etapi, mis on vastavuses inimeksistentsi dilemmaga tänapäeval. Ring ei ole enam kogu maailma kätkev ja pildil domineeriv üksik tähendusrikas sümbol. Mõnikord on kunstnik domineerivale kohale asetanud terve grupi vabalt paigutatud ringe. Teinekord on ring kujult ebasümmeetriline.

Ebasümmeetrilise ringi näidistena võib vaadelda prantsuse kunstniku Robert Delaunay kuulsaid päikese-kettaid. Praegu dr Jungi kogus säilitataval kaasaegse inglise maalija Ceri Richardsi teosel on kujutatud täiesti ebakorrapärane ring, samal ajal kui pildi vasakul äärel on teine, palju pisem ja seest tühi ringike.

Prantslasest maalikunstniku Henri Matisse'i «Vaik-
elul kressidega vaasis» on visuaalses keskpunktis kaldu oleval mustal alusel asetsev roheline kera, mis näib koosnevat erinevatest ringikujulistest kressilehtedest. Osaliselt katab kera täisnurkset kujundit, mille vasakpoolne ülemine nurk on ära murtud. Maali kunstilise täiuslikkuse tõttu ei tule võib-olla meelde, et endistel aegadel oleksid need kaks kujundit (ring ja ruut) olnud ühendatud ja oleksid väljendanud mõtete ja tunnete maailma. Kuid need, kes seda mäletavad ja tähenduse üle juurdlema hakkavad, leiavad küllalt ainet mõtisklemiseks: need kujundid, mis on aegade algusest peale moodustanud terviku, on sellel maalil teineteisest eraldatud või siis vaid napilt seostatud. Siiski on nad mõlemad kohal ja puudutavad teineteist.

Vene päritolu kunstniku Vassili Kandinsky pildil on

terve hulk vabalt paigutatud ringe või palle, mis näivad seebimullidena hõljuvat. Ka need on nõrgalt seostatud taustaks oleva suure riskülikuga, mis sisaldab eneses kahte väikest, peaaegu ruudukujulist riskülikut. Teisel pildil pealkirjaga «Mõned ringid» («A Few Circles») kannab tume pilv (või on see hoopis allasööstev lind?) endaga kaasas vabalt seatud heledatest pallidest või ringidest moodustunud gruppi.

Ootamatuis seostes ilmnevad ringid inglise kunstniku Paul Nashi müstilistes kompositsioonides. Tema maastikupildi «Juhtum kõrgustikul» ürgses üksinduses lebab paremal esiplaanil pall. Kuigi tegemist on ilmselt tennise-palliga, on tema pealispind kujundatud *tai-gi-tu* vormides, mis on Hiinas igaviku sümboliks; nii avab ta maastiku üksilduse uue mõõtme.⁹ Midagi samasugust toimub Nashi «Unenäomaastikus». Lõpmatusse ulatavas peegeldunud maastikul on nägemispiiridest välja veerevad pallid, silmapiiri kohal on näha hiiglaslik päike. Üks pall asetseb esiplaanil enam-vähem ruudukujulise peegli ees.

Oma joonistuses «Mõistmise piirid» paigutab Šveitsi kunstnik Paul Klee kera või ringi lihtsa figuuri astmetikest või joontest moodustise kohale. Dr Jung on öelnud, et ehe sümbol ilmub alles siis, kui tekib vajadus väljendada midagi mõistusega haaramatut või midagi ainult aimatavat või tunnetatavat; see ongi lihtsa kujundi ülesandeks Klee «Mõistmise piirides».

On tarvilik märkida, et ruut või riskülikute ja ruutude grupid või riskülikud ja rombide on kaasaegses kunstis sama levinud nagu ring. Harmooniliste («muusikaliselt» muidugi) ruutudega kompositsioonide loomise meistriks on madalmaade kunstnik Piet Mondrian. Tavaliselt ei ole üheski tema töös tegelikku keskpunkti, kuid

⁹ Kandinsky esimesena kirjeldatud pilt, mis kujutab vabalt hõljuvaid palle, pärineb aastast 1927 ja kannab pealkirja «Blurred White»; Paul Nashi maastikupildi nimi on «Event on the Downs».

oma karmi, peaaegu askeetliku laadiga moodustavad nad siiski korrastatud terviku. Tavalisemad on ikkagi teiste kunstnike tööd oma nelinurgil põhinevate kompositsioonidega või siis suurema või väiksema vabadusega seotud nelinurkade gruppidega.

Ring on hinge sümbol (isegi Platon kirjeldas hinge kui kera). Ruut (sageli ka ristkülik) on maise ainese, keha ja tegelikkuse sümboliks. Kõige moodsamas kunstis on nende kahe algse kujundi vaheline seos peaaegu olematu või siis segane ja juhuslik. Nende eraldumine on XX sajandi inimese hingelise seisundi teiseks sümboolseks väljenduseks: tema vaim on kaotanud oma juured ja ta ise on sellest lahknemisest ära hirmutatud. Isegi tänapäeva maailmasituatsioonis on lõhe nähtavaks muutunud: Ida ja Lääs on teineteisest Raudse Eesriidega eraldatud.

Ometi ei tohi ruudu ja ringi esinemise sagedust kahe silma vahele jätta. Näib, et on olemas vastupandamatu katkematu hingeline tung tuua teadvusesse need elu põhitegurid, mida nad sümboliseerivad. Samuti esinevad need sümbolid paljudes kaasaegseis piltides (mis ei kujuta endast midagi muud kui algaine värvilist struktuuri või olemust) kui uue arengu algidud.

Ringil kui sümbolil on kaunis kummaline osa olnud meie tänapäevase elu väga erinevates väljendustes, ja ilmselt on ka edaspidi. Teise maailmasõja viimastel aastatel hakkasid levima «nägevuslikud kuulused» ümaratest lendavatest kehast, mis said tuntuks kui «lendavad taldrikud» või UFOd. Jung on UFOsid seletanud kui projektsiooni hinge (terviklikkusele suunatud) olemusest, mida on läbi aegade sümboliseerinud ring.¹⁰ Teisisõnu on need «nägevuslikud kuulused», mida ka paljudes tänastes unenägudes kohata võib, kollektiivse ebateadvusliku hinge püüdluseks ületada ringi sümboli abil praeguse apokalüptilise ajastu sees olevat lõhet.

¹⁰ Jungi UFO-käsitlus pärineb tema teosest «Flying Saucers: A Modern Myth of Things Seen in the Skies», London—New York, 1959.

L. Mercklin.

Foto TÜ Raamatukogust

LUDWIG MERCKLIN

Niina Raid

Heinrich Eugen Ludwig von Mercklin sündis 11. juulil 1816. a (siin ja edaspidi vkj) Riias kolleegiumiassessor *doctor medicinae* Friedrich Eugen von Mercklini ja Joanna Friderica Augusta Lerche pojana.¹ Seisuselt aadlik, õppis L. Mercklin aastail 1830—1834 Riia gümnaasiumis, sh esimeses klassis 2 aastat. Ta käis leeris Riia Jakobi kirikus. Ludwig Mercklini kooliaja kohta on märgitud, et käitumiselt oli ta igas suhtes kiiduväärt ja kombekalt tõsine. Oma eelduste väljakujundamisel näitas ta üles kindlat meelt ja hoolsust, saavutades ebatavalise küpsuse. Ladina keelt tõlkis ta ladusalt ja väljendas end selles korrektselt, küllalt haritult ja valitult. Kreeka keele teadmised olid L. Mercklinil väga head, vene keeles võis ta ennast suuliselt väljendada; tema saksa keele stiil oli veatu, osav ning elav. Saksa kirjanduses, üldises ajaloos, matemaatikas ja usuõpetuses olid tema teadmised head. Sellise ettevalmistusega astus L. Mercklin 1835. a jaanuaris 18-aastasena Tartu ülikooli pedagoogilis-filoloogilise seminari kasvandikuks.²

¹ Enamik järgnevaid eluloolisi andmeid L. Mercklini kohta on pärit ta isikutoimikust Tartu ülikooli arhiivis (Eesti Ajalooarhiiv (= EAA), f 402, n 3, s 1114).

² Teiste teadete järgi samast allikast asus L. Mercklin juba 1834. a Tartu ülikoolis filoloogiat õppima.

L. Mercklini õpinguajast on säilinud teade ülikooli kohtu kantseleist. Nimelt mõisteti ta 6. aprillil 1837. a kolmeks päevaks kartserisse, sest ta oli keelust hoolimata ühinenud ühe kaasüliõpilase matuserongiga. Võib-olla seoses selle juhtumiga astus ta 1837. a I semestri lõpul seminarist välja. L. Mercklin sai õppimise ajal stipendiumi: 1835. a jaanuaris ja veebruaris 66 bankorubla 66,5 kopikat, 1836. a kogu aasta eest ja 1837. a kuni juunikuuni. 1836. aastal pälvis ta kuldmedali auhinnatöö (*Preisschrift*) eest «Über die Gracchischen Unruhen». L. Mercklini ülikooliõpingud lõppesid 28. mail 1838. a; 16. mail tegi ta järgukraadi eksami (*Gradualexamen*). Seminaristina oli ta silmapaistev filoloog; ilma varata, õppis võõral toetusel. 9. juunil 1838. a sooritas L. Mercklin eksami ladina ja kreeka keele alal teadusliku gümnaasiumiõpetaja ning kreeka ja ladina keele ülemõpetaja kutse saamiseks.

Tartu ülikooli nõukogu tunnistas 12. oktoobril 1838. a L. Mercklini eksamite ja teadusliku töö «Die Junio Gracchano Commentatio» alusel *cond. phil.* kraadi vääriliseks.³ Eksamil küsitles teda ka prof. Ludwig Preller kunstiajaloos Athena Parthenoni skulptuuride ja kreeklaste viljeldud plastikaliikide kohta. 19. novembril 1840. a kaitses L. Mercklin fakulteedi ees ametlikult lubatud habilitatsioonitööd, uurimuse «De Junio Gracchano Commentatio» *Particula I*, mis andis talle õiguse asuda korralise õppejõu kohale Tartus. Dispuut lõppes kõigi asjaosaliste täieliku rahuloluga ning talle taotleti loengupidamise õigus klassikalise filoloogia alal. Sama aasta 17. detsembril sai L. Mercklin loa erakorralise eradotsendina (*ausseretatmässiger Privatdocent*) lageda.

L. Mercklini ei rahuldanud saavutatud. Juba 8. aprillil 1841. a kaitses ta inauguraaldissertatsiooni «De

³ On märgitud ka, et L. Mercklin õppis aastail 1835—1839 Tartus filoloogiat (vt Allgemeine... 1885).

Junio Gracchano Commentatio» *Particula II*, omandades *magister philosophiae* kraadi.

Pärast gümnaasiumi teadusliku õpetaja eksami sooritamist 14. jaanuaril 1842. a hakkas L. Mercklin 21. jaanuarist asetäitja-õpetajana lugema Tartu gümnaasiumi (praegu Hugo Treffneri Gümnaasium) *quarta*, s. o neljanda klassi õpilastele. 15. juulil 1842. a kinnitati ta teaduslikuks õpetajaks, kellena tegutses samas kolm aastat.

Ülikooli õppejõuna oli L. Mercklin agar raamatukogu kasutaja. Seda tõendavad tema taotlused saada oma kirjandusliku tegevuse jaoks 1843., 1844. ja 1845. a üheks kasutamisaastaks ette nähtud 50 raamatu asemel luba laenutada topeltarv, s. o 100 raamatut aastas. Doktorikraadi taotles ta 1843. a 25. novembril ja järgmistel päevadel ülikooli aulas. Oma ladinakeelset tööd «De Corneliae, P. F. Gracchorum matris vita, moribus et epistolis commentatio» (Dorpat, 1844) kaitses ta avalikult 27. septembril 1844. a. Tema doktorikraad kinnitati s. a 19. oktoobril. L. Mercklin sai eelarveliseks eradotsendiks filoloogia alal alates 4. jaanuarist 1845. a. Seetõttu ta lahkuski sama aasta 28. veebruarist gümnaasiumiõpetaja kohalt omal soovil.

1846. aasta suvel lähetas ülikool 30-aastase L. Mercklini tema poolt kaua igatsetud esimesele, neli kuud kestvale välisreisile Saksamaale ja Itaaliasse. Selle sõidu taotlemise põhjuseks polnud mitte ainult teaduslik huvi, vaid ka L. Mercklini halb tervis. Selle tõsidusele osutab teda palju aastaid ravinud *dr. med.* Fr. R. Faehlmanni antud tõend, milles too soovitas hemorroidide ja neist tulenevate haiguste kergendamiseks L. Mercklinil viibida Marienbadi (praegu Mariánské Lázně) ja Kissingeni tervisvetel. Reisiluba saabus kuraatorilt 1846. a maikuu alguses; L. Mercklinile anti ülikooli majandussummadest ühekordseks toetuseks 114 hõberubla 40 kopikat teaduslikuks otstarbeks. Lähetuselt saabus ta tagasi kolmepäe-

vase hilinemisega, mille põhjus loeti seaduslikuks.⁴ L. Mercklini arengule oli otsustava tähtsusega viibimine Itaalias, mille ta reisis läbi kuni Paestumini, külastades hoolega muuseume ja raamatukogusid, et tutvuda kriitilis-filoloogilise ja reaalse muinasteadusega.

Õppejõud L. Mercklin valiti ajutiseks bibliotekaari-abiliseks ülikooli raamatukokku, kus tegutses 29. märtsist 1849. a kuni augustini 1851. a. Seal oli tema ülesandeks alfabeetilise kataloogi jätkuv koostamine. 8. jaanuarist 1851. a edutati ta kolleegiuminõunikuks. 24. jaanuaril esitas ajaloo-filoloogiateaduskonna dekaan prof. Christian Friedrich Neue, tema endine õpetaja, L. Mercklini Peterburi Teaduste Akadeemiasse lahkunud prof. Ludolf Stephani ametikohale — kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo kateedri professoriks. Kõrgemalt poolt tulnud korralduse kohaselt oli XIX sajandi keskel veel ainult erandjuhtudel võimalik kutsuda teadlasi välismaalt Tartu ülikooli juurde. Seepärast põhjendas C. F. Neue oma soovitus ka L. Mercklini andumusega teadusele ja tema kohusetundlikkusega.

Teravapilgulise ja põhjaliku uurijana vääris L. Mercklin oma valimist. C. F. Neue loetles oma soovituskirjas L. Mercklini trügis ilmunud teaduslikke töid. Need olid juba mainitud «De Junio...» (I—II; Dorpat, 1840—1841), «De Corneliae...» (Dorpat, 1844), samuti «De Fenestella historico et poeta» (Dorpat, 1844), «Die Cooptation der Römer, eine sacralrechtliche Abhandlung» (Mitau-Leipzig, 1848). L. Mercklini lühemaid artikleid rooma muististest, rooma kirjandusajaloost ja raidkirjateadusest oli ilmunud ajakirjades «Zeitschrift für Alterthumswissenschaft», Gerhard'i «Archäologische Zeitung»,

⁴ L. Mercklin lubati puhkusele 1843. a kolmeks, 1844. a kaheks ja 1845. a viieks päevaks; 1846. a neljaks kuuks alates 23. juulist, 1851. a kaheks päevaks; 1854. a 14 päevaks alates 21. veebruarist (naasis neli päeva varem); 1862. a seitsmeks päevaks. Puhkusepäevade nappus iseloomustab tollase õppe- ja teadustöö tõsidust.

Schneidewin'i «Philologus» jm. Pikem mütoloogilise ja kunstiajaloolise sisuga uurimus Talose legendi ja sardoonilise naeru kohta «Über die Talossage und das sardonische Lachen» ilmus teoses «Memoiren der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg» (1851).

7. märtsist 1851. a sai L. Mercklin kuraator Gustav Graffströmi kinnitusel kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo alal erakorraliseks professoriks. Ta aastapalk oli 714 hõberubla 80 kopikat, millele lisandus 142 hõberubla 95 kopikat korteriraha.

Tartu ülikooli taasavamise 50. aastapäeva puhul nimetati L. Mercklin 12. detsembril 1852. a korraliseks professoriks. Kirjaliku ametivande andis ta 20. detsembril.

Nüüd algas L. Mercklini tegevus ka ülikooli muuseumis. Pärast senise direktori prof. L. Stephani üleminekut Peterburi Teaduste Akadeemia juurde korraliseks akadeemikuks kreeka ja rooma muististe alal (7. septembril 1850. a) oli Tartu ülikooli muuseumi 22. detsembrist 1850. a kuni 30. märtsini 1851. a hooldanud prof. Karl Friedrich Keil.

Kui Ludwig Mercklin muuseumi varad üle võttis, asus kunstimuuseum peahoone lõunatiiva teisel korrusel aula kõrval. Osa esemeid oli algses asetuses, osa kogude otstarbekamaks korraldamiseks ümber tõstetud. Revisjon toimus olemasolevate nööriamatute alusel. 31. juulil 1851. a tuli rektori korraldus, et L. Mercklin koostaks muuseumile selged ja ülevaatlikud kataloogid.

Ludwig Mercklin haldas Tartu ülikooli kunstimuuseumi pisut üle tosina aasta. Võrreldes tema eelkäijate — professorite L. Stephani ja L. Prelleriiga —, oli see küllalt pikk aeg. Mõlemad mainitud olid sellel kohal olnud ligikaudu neli aastat. Veelgi lühemat aega olid töötanud ajutised asetäitjad K. F. Keil ja Karl Blum, kelle huvi muuseumi vastu endastmõistetavalt ei saanud olla piisavalt põhjalik. L. Mercklin oli tegelikult esimene kunstimuuseumi direktor ja professor,

kes oli ühtaegu Vene alam ja Tartu ülikooli kasvandik, mitte välismaalt kutsutu.

1852. a tugevnes L. Mercklini side Tartuga. 6. juulil abiellus ta kolleegiuminõuniku, arstiteaduskonna kirurgiaprofessori dr Ernst August Caruse tütre Charlotte Eleonore Fannyga (EAA, f 3148, n 1, s 19, l 64; Maarja kiriku saksa kogudus). Nende abielust sündis kolm last.

Peale korralise õppetöö oli L. Mercklinil lisaülesandeid. 20. detsembril 1852. a pidas ta *auditorium maximum*'is — ehk nagu tollal nimetati — suures kuuldesaalis — keiserliku majesteedi troonileastumise puhul kõne, mis trükiti ülikooli kulu ja kirjadega. Aastail 1853 ja 1854 oli L. Mercklin eksamikomisjoni liige kreeka ja ladina keele alal. 1855. a käis ta revideerimas Tartu õpperingkonna gümnaasiume Riias ja Miitavis (Jelgavas), samuti Tallinna gümnaasiumi. Rahulolu L. Mercklini tegevusega kajastas seegi, et ta edutati 1856. aastal linnanõunikuks ja sai 1858. a oktoobris 15-aastase hoolsa teenistuse eest aumärgi.

1853. a maikuus saadi Tartu ülikooli muuseumi asutaja prof. Karl Morgensterni pärandusest ca 3000 kunstieset: jooniseid, gravüüre, maale, münste ja 1507 antiiksete gemmide tõmmist. Gemmid eksponeeris L. Mercklin muuseumis eraldi osakonnana. Kokku 5856 mündile-medalile telliti uued kapid ja osa neist pandi välja klaasi all. Juba 1856. a lõpul tegi L. Mercklin ettepaneku muuseumile määratud eelarvelise raha ülejääk alles hoida, et oleks võimalik osta suuremaid-kallimaid antiikskulptuuride kipstõmmiseid. 1858. aasta lõpul oli ülikooli kunstimuuseumis juba 17 989 eset 31 881 rubla väärtuses. Kuni 1861. aastani oli muuseumil kasutada kolm ruumi, peatselt saadi juurde veel üks (vt Raid 1968). Ülikooli kuraator J. von Bradke kutsus 1858. a kokku komisjoni, kuhu kuulusid professorid L. Mercklin, Karl E. von Liphardt, A. Tobien, C. F. Neue ja Carl Rathlef. Selle ülesandeks oli kindlaks määrata muuseumi profiil, suhted ülikooli teiste kogudega, fikseerida uued ostupõhi-

mõtted, teha ettepanekuid ülikooli nõukogule. Antiikskulptuuridest tehtavaid kipskoopiaid peeti üliõpilastele tähtsaimaks arheoloogia ja kunstiajaloo õppevahendeiks. Neid oli muuseumis seni vaid üksteist. Kipsskulptuuride kui originaalkoopiate ostmiseks määrati 2000 hõberubla. Sellele lisandus ülikooli majandussummadest veel 1300 hõberubla.

1859. a esimesel poolel ei ostetud muuseumile ebasoodsa rahakursi tõttu veel midagi, kuigi K. E. v. Liphardt oli pakkunud selleks oma abi. L. Mercklinit huvitas välismaasõit, et ise valida arheoloogia-õpetusele tarvilikku näidismaterjali ning ühtlasi muretseda ülikoolile jäävat väärtomandit.

19. detsembril 1859. a taotles L. Mercklin järgnevak aastaks neljakuulist puhkust teaduslikuks sõiduks Saksa-, Inglis- ja Prantsusmaale ning Ülem-Itaaliasse (L. Mercklini aruanne ülikooli nõukogule «Bericht über eine Reise 1860». — Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, f 55, n 1, s 43). Neil mail olid suuremad antiikplastika kogud ja nendest koopiate tegemiseks vajalikud valuvabrikud või kunstikaupade müügivarud (nt Berliinis «Königliches Lagerhaus», Dresdenis prof. Zahni kogu, Frankfurdis Maini ääres kunstikaupleja Vanni, Pariisi Louvre'is «Cabinet des antiques», Londonis «British Museum»). L. Mercklini kõikjal loodavad isiklikud suhted pidid tulevikuski töötama võimalusi kipskoopiate täiendavaks tellimiseks. Tema esimese tellimuse aluseks oli muuseumikomisjoni poolt 1858. a esitatud skulptuuride nimistu — 40 tuntumat teost kreeka kunsti eri arenguetappidest. Vaid hädakorral asendas L. Mercklin puuduva koopia mõne teise, kunstiopetuses sama vajalikuga. Ta ostis Berliinist Bellaire'i ärist ka esimesed kolm antiikskulptuuri fotot ning kaks marmorvaasi. Juba 1853. a veebruaris rõhutas L. Mercklin, et tema ainsast välismaal viibimisest on möödunud juba hulk aastaid, mille jooksul Euroopas on paljugi muutunud nii teaduse kui ka arheoloogia vallas. Tollal polnud

Berliinis veel Egiptuse muuseumi, Euroopas puudusid Assüüria monumendid; nüüd oli peaaegu igal Saksa ülikoolil oma kunstimuuseum. Kipskoopiaid oli Bonni, Giesseni, Göttingeni, Leipzigi, Würzburgi ja teistelgi ülikoolidel. L. Mercklinile oli ka väga oluline tutvuda oma eriala esindajatega välismaal. Seda võimaldas osavõtt Braunschweigis toimunud XIX filoloogide kogunemisest, samuti töötamine raamatukogudes.

Välisreis kestis 10. juunist kuni novembrikuu lõpuni; selleks sai L. Mercklin ülikoolilt 500 rubla toetust. Ühe kuu ravis L. Mercklin ennast Bad Kissingenis. Pikemat aega peatus ta Londonis (kolm nädalat) ja Pariisis (üks kuu). Kipskoopiaid 18 täisfiguurist olid enamasti tellitud Pariisi kunstikogudest. Nendele lisandus 7 torsot, 28 büsti, 2 maski ja 19 reljeefi. Hinnalisim neist oli Laokooni grupp — 300 hõberubla.

Need kõik saabusid Tartusse pikema aja jooksul meritsi ja veovoormeestega aastail 1860—1862.⁵ Ülikooli arhitekti Karl Rathhausi (1805—1872) abiga seati saadud ostud üles. Et vältida ruumide ülekuhjamist, andis L. Mercklin ära muuseumi uue profiiliga sobimatud esemed (nt lapsemuumiad anatoomikumi). Pärast kipskujude paigaldamist avati 1862. a muuseum kindlaksmääratud külastusaegadel ka kõigile huvilistele väljastpoolt ülikooli.

1861./1862. õppeaastal luges Ludwig Mercklin ülikoolis rohkesti kunstiajaloolisi jt aineid: antiikmütoloogiat, muuseumiseletust, vana kunsti ajalugu, geo- ja etnograafiat, kreeka muististe ajalugu — kokku 5—8 nädalatundi (vt Verzeichniß... 1861, 1862). Filoloogid pidid muuseumiesemetega tutvuma ka väljaspool arheo-

⁵ Oigustatult on kirjutatud, et L. Mercklin oli Tartu ülikooli kipskoopiate muuseumi asutaja (vt Album Academicum... 1889: 244), kuigi muuseumi asutamisaastaks on 1803. Järgmisele direktorile — prof. Ludwig Schwabele — langes 1868. a muuseumi sisseseadmine juba varem peahoonele juurde ehitatud lõunatiiba. Samasse sisustati ka nn klassikaline auditoorium, mis kahjuks hävitati kümmeaastat tagasi.

loogia loenguid. Kogude tutvustamiseks, valvamiseks ja korraldamiseks võeti alates 1863. a märtsikuust ametisse filosoofiateaduskonna üliõpilane Eugen Mecklenburg.

Välisreisil kogutud uus materjal Noniuse, Augustinuse ja Varro kohta andis L. Mercklinile ainet tekstikriitilisteks uurimusteks. Varrot restitueerides sattus ta loomulikult Aulus Gelliusele. Järgnesid kirjutised «Die Citiermethode und Quellenbenutzung des A. Gellius in den *Noctes Atticae*» (Leipzig, 1860) ja «A. Gellii *Noctium Atticarum* capita quedam ad fontes revocata» (Dorpat, 1861). Tartu ülikoolis on L. Mercklin käsitlenud ka Rooma ajalugu: «De Osculana pugna» (1854), «De curiatorum, Comitiorum principio» (1856) jm. Eriti huvitas teda aga rooma sakraalõigus. Ulatuslikum tema sellealastest kirjutistest on «Die Cooptation der Römer» (Mitau-Leipzig, 1848) ja ülevaade «Über die Anordnung und Einteilung des römischen Priesterthums» Peterburi akadeemia büllետäänis (1852). L. Mercklini kui mitmekülgse uurija huvi keskendus eriti hellenistliku ajastu arheoloogiale. Teda on iseloomustatud mitmekülgse, põhjaliku ja teravapilgulise teadlasena, kes ei põlanud ka väsitavat detailiuurimist. Kaasaegsed hindasid L. Mercklini arvukaid kirjutisi, eriti aga Varro-käsitlusi. Tartu Ülikooli Raamatukogu vana *Estica*-kataloog sisaldab 23 tema trükist.

1862. aasta detsembris taotles L. Mercklin luba sõiduks välismaale, et minna kardetava vähilaadse kurgutõve operatsioonile. Teadmata põhjusel ta aga loobus sellest. 1863. a märtsis kavatses L. Mercklin sõita 28 päevaks oma sünnilinna Riiga, kuid tema enda sõnul takistasid seda kehalised kannatused. Luhtus ka L. Mercklini soov reisida Miitavisse (Jelgava) Berliini professori Langenbecki juurde operatsioonile.

23. märtsil 1863. a palus L. Mercklin end vabastada 21 aastat kestnud teenistusest ülikoolis oma parandamatu haiguse tõttu. 2. mail andis ta ülikooli sündikuse ja assistent K. Martinsoni juuresolekul muuseumi üle ajutiseks

Ludwig Mercklin

hooldajaks nimetatud prof. Carl H. J. Pauckerile. Teenistusest vabastati L. Mercklin 17. mail 1863. aastal.

Ludwig Mercklin suri 15. septembril 1863. a. Teda jäi leinama lesk kolme alaealise lapsega: poeg August Christoph (sünd. 24. XII 1855)⁶, tütar Agatha Friedericke (sünd. 1. IX 1859) ja poeg Ernst (sünd. 8. II 1861)⁷. L. Mercklini 1857. a 2500 hõberubla eest omandatud puumaja Jakobi ja Laia tänava nurgal (krunt nr 140, I linnaosa — vt EAA, f 2381, n 2, s 798) pakkus neile küllaldaselt peavarju. Tema väljateenitud palga täispensionist — 1429 rubla 60 kop. — määrati pool lesele, pool kolmele alaealisele lapsele, kellest noorim oli alles kahe ja poole aastane. Ernst jäi hiljemgi Tartu-maile, tütre kohta puuduvad andmed.

⁶ Öppis Tartu ülikoolis meditsiini aastail 1873—78, *dr. med.* (Album Academicum ... 1889: 678).

⁷ Öppis Tartu ülikoolis majandust aastail 1880—83, *grad. Stud.* 1888. Oli Tartu lähedal asuva Ropka mõisa valitseja (Album Academicum ... 1889: 782).

Kirjandus

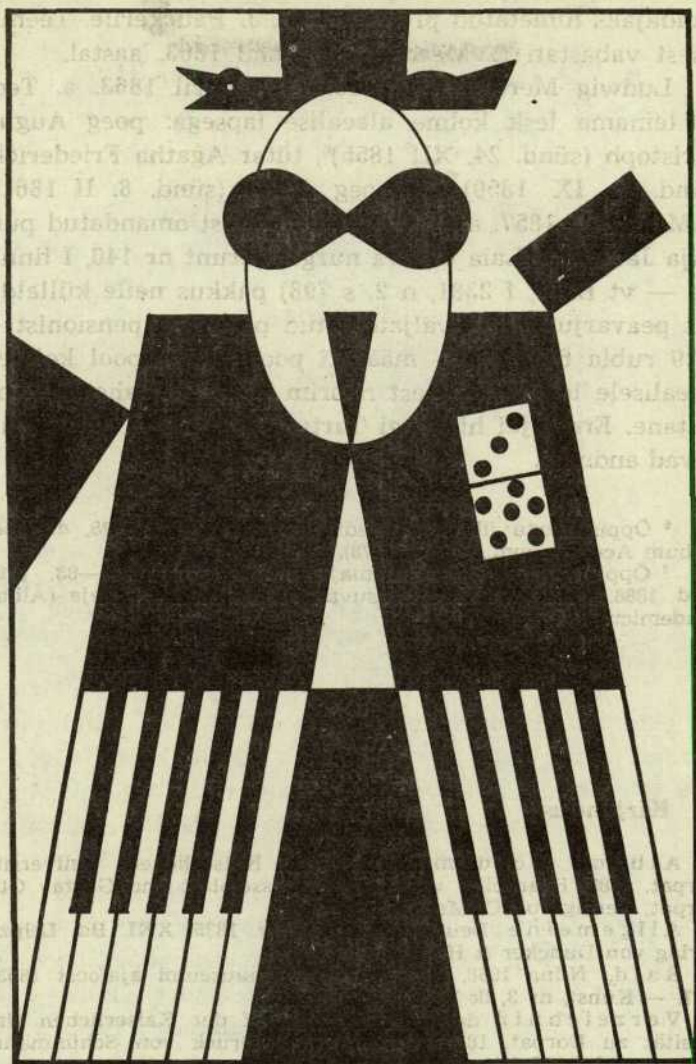
Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. 1889. Bearbeitet von Arnold Hasselblatt und Gustav Otto. Dorpat, Verlag von C. Mattiesen

Allgemeine Deutsche Biographie. 1885. XXI. Bd. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot

Raid, Niina 1968. Tartu ülikooli muuseumi ajaloost 1803—1917. — Kunst, nr 3, lk 31—39

Verzeichniß der Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. 1861, 1862. Dorpat, Druck von Schünmann's Wittve und C. Mattiesen

Leonhard Lapin. GREGERIIAD V
(Tušš, guašš)

MEREVÄEOPERATSIOONID

EESTI RANNIKUL

AASTAIL 1854—1855

Ian R. Stone

Tõlkinud Jaap Ora

*«Me oleme sundinud tsaari
otsima varju oma kindlustustes, ja
kui meie jõud on liiga tugevad tema
jaoks, on tema kaitse olnud liiga
tugev meie jaoks.» «The Times»,
13. IX 1854. a.*

Ülaltoodud tsitaat võtab kenasti kokku sündmused Krimmi sõja Läänemere teatris. Sellele aastail 1853—1856 toimunud sõjale on antud vale nimi. Ta ei olnud lokaalne konflikt — kaugel sellest —, vaid üle maailma ulatuv heitlus, milles liitlased (türklased, britid ja prantslased, kellega hiljem liitusid sardiinlased) üritasid rünnata venelasi kõikjal, kus neid võis tabada. Krimmis, Balkanil ja Kaukaasias toimusid maismaaoperatsioonid, samal ajal tegutsesid mereväed Läänemeres, Põhja-Jäämerel ja Vaiksel ookeanil. Sõda ulatas isegi Põhja-Ameerikasse, kui 1855. aastal Briti laevastiku üksused vaatlesid vene asulaid Alaskal (Nolan 1857; Stephan 1969; Stone 1983; Greenhill, Giffard 1988; Lambert 1990).

Tõlgitud käsikirjast «Naval Operations on the Estonian Coast, 1854—55».

Läänemerel viisid 1854. ja 1855. aastal operatsioone läbi Briti ja Prantsuse mereväed, kuid tähelepanuväärseid tulemusi oli vähe. Vene merevägi ei sõandanud Kroonlinnast või Helsingist välja tungida ja vahetuid kokkupõrkeid merel ei olnud. Liitlased hõivasid 1854. aastal Bomarsundi Ahvenamaa saarestikus ja pommitasid 1855. aastal Suomenlinna (Sveaborgi) Helsingi lähedal, kuid selle edu kõrval piirdus nende tegevus blokaadi hoidmisega ja käikudega rannaasulatusse, et hävitada laevu, riigi vara ning ehitisi, millest võiks venelastel sõjaliselt kasu olla. Sellised operatsioonid toimusid piirkondades, kus garnison polnud küllalt tugev, et vastast heidutada, ja nende sageduse järgi otsustades oli relvakkupõrkeid vaenujõudude vahel väga vähe.

Nendes operatsioonides tegutsesid liitlaste mereväed Eesti rannikul. Otsekohe 1854. aasta märtsi sõjakuulutuse järel, mis järgnes kauakestnud pinevusele, liikusid liitlaste tugevad eskaadrid Läänemerele.¹ Brittidel oli viitseadmiral sir Charles Napieri juhtimisel 40 laeva ja prantslastel viitseadmiral Parseval-Dechènes'i juhtimisel veel 25, millest mõni transportis üht Prantsuse armee üksust. Enamik neist laevadest olid aurikud. Arvuliselt ei ületanud ühendatud laevastik oluliselt venelaste oma Läänemerele; viimaste eeliseks oli lähedus baasidele ja nende võete tundmine, kus sõjategevus võiks aset leida. Aga seda ei juhtunudki ja venelased varjusid oma sadamates kogu sõja kestel. See tähendas, et nende sadamate läheduses pidi hoidma eskaadreid juhuks, kui venelased üldse välja peaksid ilmuma, kuid aja möödudes sai selgeks, et see on üha vähem tõenäoline, ja nende eskaadrite suurust vähendati.

Vene mereväe selline tegevusetus kutsus esile sarkastilisi kommentaare. «The Times» pilkas 15. aprillil 1854. aastal, et see ei ole muud kui tsaari «üks hobi», ja

¹ Autorile on olnud kättesaadavad vaid Briti allikad. Kui ei ole muud viidet, pärinevad tsitaadid kahest dokumentide kogust: Russian War... 1943; Russian War... 1944.

märkis, et «seniajani on nende ettevõtmised piirdunud avastusretkedega Riiga ja Tallinna...» Halvustati ka Vene laevameeskondi, kes «tunnevad sügavat hirmu mere ees» ja on «tarmuta, laisad ja kehalt nõrgad» (G. D. 1856: 161).

Oli sellega Läänemerel kuidas oli, õigluse nimel tuleb märkida, et Vaiksel ookeanil kujunes olukord otse vastupidiseks. Vene laevastik näitas head vaistu ja andis lahingutegevuses Petropavlovski pärast 1854. aastal liitlastele tugeva hoobi. (Stone, Crampton 1985: 629—641.)

Liitlaste laevastiku peajõudude eel tuli hulk väikesi laevu, ja need, kasutades ära venelaste ettevalmistamatust, ründasid mitu korda rannikut. Üks neist löökidest sooritati maikuus Tallinna lähedal, kui 6 suurtükiga ratasaurik HMS «Dragon» sisenes sadamasse ja hõivas kaks seal ankrus olnud kaubalaeva. Vaenlase patareide tugevast tulest hoolimata pukseeris «Dragon» mõlemad laevad laskeulatusest välja, saamata ühtegi tabamust. (G. D. 1856: 164).

Napieri peamised jõupingutused olid suunatud Bomarsundi alistamisele, kuid temale antud instruksioonides oli ka nõudmine «jälgida olukorda Tallinnas ja teistes kindlustatud punktides». Seda ta ka kohusetruult tegi, paigutades kaks fregatti sadama vahetusse lähedusse — kindlustamiseks, et kaubalaevad sisse ega välja ei pääseks. Nii Napier kui ka Prantsuse admiral olid üsna veendunud vastaste kaitse sellises tugevuses, et neid ei saaks rünnata «jõududega, mis meil praegu on». Siiski ei olnud kumbki admiral fortifikatsiooni alal asjatundja, seetõttu võttis linna lähema vaatluse ette brigaadikindral H. Jones kuninglikust pioneeriväest, kes oli sel eesmärgil laevastiku juurde määratud. Oma tähelepanekutest tegi Jones üksikasjalise ettekande. Linna geograafilise asendi kirjeldamise järel kommenteeris ta detailselt kaitseehitisi, mis koosnesid «ühest suurest ringikujulisest kivist rajatisest, mille taga võib näha kolme rida suurtükke ning mida läbistavad ambrasuurid 156 suurtüki

jaoks; peale selle mitmest patareist /---/ ilmselt määratud kaitsma lahe suuet ja muuli»; viimasest omakorda olid «kogu tema pikkuses ambrastarid suurtükide jaoks, ja vähestes tundusid suurtükid puuduvat». Kokku koosnes kaitses 356 eri suurtükist, millest oli võimalik lahte tulistada. Üllatuseks ei ole H. Jonesi järeldus:

«Kaaludes kõiki ettetulevaid asjaolusid, nimelt et Tallinn on kindlustatud linn, mille vallutamiseks on vaja regulaarseid piiramisoperatsioone mahukate eeltöödega, ja et lahe kaldad on üle külvatud võimsate patareidega, ja sellele lisaks on seal garnisonist ning kindlustustest sõltumatud tugevad jõud, ja et muuli taga ei ole laevu, mille hävitamine oleks soovitatav, ei tunne ma endal õigust olevat anda soovitus linna ründamiseks merelt. Mis puutub kombineeritud operatsiooni, siis meie käsutuses olev sõjameeste arv ei vasta sellele, mis oleks vajalik arvuka garnisoniga ja välivägede poolt toetatud kindluse vastu tegutsemiseks.»

Nii jäeti Tallinn puutumata. Mitte aga Naissaar (Nargen), mida hilissuvel kasutati liitlaste laevastiku baasina sellest hoolimata, et Napierile «ei meeldinud eriti see ankrupaik, sest see on avatud põhja- ja kagu- tuultele».

Talve lähenedes ja ilmade halvenedes otsustas Napier Läänemerelt lahkuda, jättes maha eskaadri, mille kohustuseks oli hoida blokaadi viimase võimaliku hetkeni enne mere külmumist. Seda see ka tegi ja viimased liitlaste alused lahkusid Eesti vetest novembri lõpul, «sest on alanud väga karm talv tugevate idatuulte ja kõva pakasega».

On selge, et liitlased ei pühendanud Eesti rannikule 1854. aastal erilist tähelepanu. Nad olid aktiivsemad Soome lahe põhjaosas ja Botnia lahes. Valitsus kritiseeris Napieri tema täieliku ebaedu pärast ja 1855. aastal määrati teda asendama kontradmiral, kõrgeauline R. S. Dundas, kellele ei jätud kahtlust, et oodatakse reaalsemaid tulemusi.

Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul

Tema käsutuses olevaid jõude täiendati ja sinna kuulus nüüd ligikaudu 80 eri tüüpi alust. 1854. aastaga võrreldes vähendati Prantsuse laevastiku suurust, kuid siiski koosnes see 16 laevast. Prantslased tegutsesid koos brittidega ja meid huvitavas piirkonnas liideti Prantsuse laevad lihtsalt Briti eskaadritele.

1854. aasta kampaaniast oli püütud õppust võtta ja R. S. Dundase käsutuses olevatest laevadest oli märkimisväärne osa väikese süvisega, mis võimaldas neil sõita kalda lähedusse ning siseneda madalasse vette ja sadamatesse. Venelased olid samuti olnud talvel aktiivsed ning muutnud Kroonlinna, Tallinna, Riia ja Helsingi kindlustused palju hirmuäratavamaks, mis vähendas veelgi tõenäosust, et liitlased võiksid mõne neist strateegilistest punktidest vallutada. Nad otsustasid pommitada Suomenlinna ja ülejäänud jõupingutused suunata igasuguse kaubanduse lõpetamisele Läänemere kirdeosas ning Vene riigi omanduse hävitamisele kõikjal, kus võimalik. Selleks oli vaja luua kindlustatud baas, ja R. S. Dundase üks esimesi samme oli võtta enda valdusse Naissaar, «meeldiv saar, mille admiral leidis mahajäetuna» (Nolan 1857, 2: 305). Üks eskaader oli seal ankrus kogu suve ja meeskonnad leevendasid igavust sportmänge, sealhulgas kriketit mängides.

Blokaad taastati 1855. aasta aprillis, ja kohe astuti samme kindlustamiseks, et kõik osapooled, eriti neutraalsed, oleksid teadlikud riskist, mille võiks kaasa tuua katse seda murda. 28. aprillil sõitis HMS «Imperieuse» valge lipu all Paldiski sadamasse. Üks ohvitser saadeti kaldale, «... kus mind võttis vastu tsiviilkuberner. /- - -/ Ma avaldasin /- - -/, et minu visiidi eesmärk on ametlikult teatada blokaadi taastamisest. Tema Ekstsellents saatis mind kohe mitmele laevale, millel lehvivad vastavate riikide lipud. Laevade omanikke informeerisin ma, et Soome lahesuudmes on täna kehtestatud blokaad; et neile antakse üks nädal laevade ballastimiseks ja klaarimiseks ning et kauba pealevõtmise korral kuulub alus konfiskeerimisele.»

Seejärel «avaldas kuberner mulle tänu kaitsetu linna säästmise eest» ja «Imperieuse» eemaldus, kuid jäi sadama lähedusse küllalt kauaks, et inspekteerida kõiki neutraalseid laevu, kui need lahkuvad.

Samal ajal võeti merel abordaaži mõned kaubalaevad ja need kas hõivati või hävitati, kuid kalurite alused jäeti puutumata. Vahel saadi kasulikke luureandmeid, näiteks siis, kui HMS «Vulture» võttis abordaaži ühe laeva Tallinna lähedal. Britid said teada, et garnisoni jõude oli hiljuti täiendatud 9000 mehega, mis tegi kokku selle tugevuseks 40 000 meest. See kohutas neid tagasi igasuguse rünnaku eest linnale.

Kõige tõsisem kokkupõrge Eesti ranniku lähedal kogu sõja jooksul toimus juunis Narva jõe suudmes. R. S. Dundas andis kontradmiral Seymourile korralduse võtta võimas eskaader ja see piirkond läbi uurida. Saabumisel sai aga selgeks, et Seymouri kergetel alustel ei ole võimalik jõge mööda üles sõita, põhjuseks suudme kitsus ja «madalik, mille ümber oli näha murdlainetust». Lisaks sellele «suur mürsukast või mingi muu puukonstruksioon oli täidetud veega ja uputatud jõe suudmes /- - -/; jõel, mille kaldad on liivased, tihedalt metsastunud ja sõjaväe poolt kaitseks hästi kohaldatud, oli näha ainult mõni puust alus ning jõelaevad, 12 suurtükist koosnev maismaapatarei asub jõesuudme idaküljel ja teine — 10 suurtükist koosnev — majaka lähedal. Masti tipust võis näha selle taga veel ühte, mis ilmselt peab kontrollima jõge, ja veel kaks suurtükki on asetatud positsioonidele majakapatarei paremas tipus.»

Seymour järeldas, et katsega liikuda jõele «võib kaasneda suur risk», eriti kuna madala vee tõttu tema rasked laevad ei saaks tulla lähemale kui 1000 meetrit, et rünnakut toetada. Siiski ei tahtnud ta lahkuda midagi saavutamata, ja nii käskis ta avada tule patareide pihta, mis vastasid jõuliselt. Seymouri laevade ja venelaste vahel toimus intensiivne suurtükiduell, mis kestis mõni tund. Briti suurtükipaadid astusid patareidega lahingusse väi-

Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul

kese maa tagant, samal ajal kui HMS «Exmouth» ja «Blenheim» pommitasid neid kaugelt. Operatsioon kujunes ohtlikumaks laevade jaoks. Venelased tulistasid ägedalt, laskmise poolest olid nad aga kehvemas olukorras, sest nende sihtmärgid liikusid. Vaatamata sellele tabati laevu mitu korda, kuid õnn oli brittide poolel, sest purustused olid väikesed ja oli vaid üks haavatu — mereväeohvitser, kes sai kergelt viga. Seymour ei püüdnud hinnata venelastele tehtud kahju suurust, kuid ta märkis irooniliselt, et oli õnnestunud kõita nende tähelepanu.

Ligikaudu samal ajal oli ka Tallinna kaitsjatel võimalus laskmist harjutada. Britid olid tähele pannud hulga väikeste luupide liikumist sadamas sisse ja välja, ja nii kästi HMS «Snapperil» mõne tee ära lõigata, mida ta ka tegi, noppides välja neist kolm. Seda tehes sattus «Snapper» 1700 meetri kaugusel sadamast vasakul asuva patarei tule alla. Laeva siiski ei tabatud, sest «nad tulistasid väga viletsalt ja mürsud lõhkesid poolel teel».

Sellised operatsioonid toimusid kogu suvi. Hõivati aluseid, peeti tulevahetust Vene kindlustustega ning maabuti kaitseta sadamates, kus põletati laevu ja riigi vara. Blokaadi karmusest hoolimata tehti jätkuvalt katset seda murda — eriti rootslaste, kuid ka eestlaste poolt, kes püüdsid rannikulähedastelt saartelt kaupa välja vedada. Ohvitserid, kes selliseid laevu hõivasid, tundsid hämmastust, nähes, kellega neil tegemist on. Üks neist märkis, et tema poolt hõivatud alus «tuli kagust, ja nagu meestest võis aru saada, olid nad Eestimaa teel Stockholmi soola järele. Ma võtsin venelased koos nende varaga pardale ja lasksin paadi põletada...» Lõpetuseks märkis ta, et suhtlemine oli raskendatud, sest tema tõlk «ei mõistnud nende Eestimaa elanike keelt».

Merevägi oli eriti aktiivne Riia lahes, maabudes Kuussaares (Arensburgis) ja teistes paikades Saare- ja Hiiumaal ning Pärnus ja Haapsalus. Briti allikate põhjal tundub, et suhted kohalike elanikega olid korrektseid ja isegi sõbralikud, vaatamata toimuvatele põhimõtteliselt

sõjakatele aktsioonidele. Kindlasti piirati kahju tekitamist rannas asuvale eraomandile niipalju kui võimalik, ja kaubandus uute toiduvarude soetamiseks käis mitmes piirkonnas, eriti saartel. Seda seisukohta toetab Vene päritolu allikas — kiri, mis leiti ühest kasarmust Läti rannikul. Selle autor märgib, et «inglased maabusid üheksa paadiga ja jäid kaldale kella viieni p. l., juues šampanjat (makstes kõige eest).»

Samal ajal oli blokaad väga karm ja merekaubandus nähtavasti samahästi kui lakkas. Selle mõju tundsid eriti kaitsetud saareelanikud. Üks ohvitser teatas maabumise puhul Hiiumaale, kus kohalik magnaat oli parun Sternberg: «Parun tuli mulle vastu ja teatas, et Hiiumaa on täiesti kaitsetu ning ta loodab, et me ei kahjusta rannal asuvat eraomandust, mida ma ka töötasin. Ta kirjeldas soolakaubandust Rootsiga. Sellega ei tegele kalurid ja teised nende suurte saarte rannikul elavad inimesed mitte kauplemise eesmärgil, vaid ainuüksi selleks, et hankida soola kala jaoks, millest paljud sõltuvad kui põhilisest talvisest toiduvarust. Sealjuures ületab kahe saare elanikkond 50 000 inimest, kellest eriti vaesed on palju kannatanud, sest neil on puudus soolast, ja haiguste läbi, mida toob kaasa halvasti soolatud kala tarvitamine...»

Oht kohalikele elanikele oli muidugi suurim seal, kus venelaste sõjaline kohalolek oli küllalt tugev, et ahvatleda britte neid ründama, kuid mitte nii tugev, et välistada võimalikku edu täielikult. Üheks selliseks sihtmärgiks usuti olevat Pärnu, mille purustamine oleks linna vaatlema saadetud aluse komandöri arvates olnud «äärmiselt ihaldusväärne eesmärk», sest see oli kaitstud linn. Ta pani ette «söösta ootamatult sellesse asulasse /- -/, enne kui vaenlane saab aimu meie kavatsusest...» R. S. Dundas siiski keeldus seda plaani ellu viimast, sest «ma ei ole valmis lubama Tema Majesteedi laevastiku jõudude maabumist vaenlase tähtsamates sõjalistes piirkondades». Teiste sõnadega, ta kartis lüüasaamist.

Ometi maabuti Pärnus 1855. aasta septembris pärast madala lahe rasket ületamist. Enne vaenutegevuse alustamist üks ohvitser «algatas julgelt suhtluse bürgermeistriga, teda minu kavatsusega tuttavaks tehes. Vastuseks teatas bürgermeister, et linn on meie käsutuses ja et seal pole ühtegi sõdurit.» Tänu sellele varmale allaandmisele ei tehtud ühtegi pauku, kuid linn okupeeriti. Selgus, et sadamas ei ole aluseid, mida oleks mõtet hävitada, ja ainsad valitsusasutustele kuuluvad hooned «olid kaks tühja maja ja tollihoone linna keskel, nende põlemapanek aga oleks põhjustanud linna hävimise». Sellest britid hoidusid humaansetel kaalutlustel ja lahkusid, jättes maha kõhedakstegeva meeldetuletuse, et nad külastavad linna veel, ja: «Kui te tahate säästa oma linna hävitamisest, ei tohi teil seal nüüd ja edaspidi olla ei sõjaväge ega sõjaotstarbelisi materjale.» Kuidas just bürgermeister peaks seda vältima, ei olnud pikemalt selgitatud. Linna külastati tõesti veel mitu korda ja bürgermeister pidi kindlasti olema üks õnnelik mees, kui talve hakul britid aegamööda Eesti vetest tagasi tõmbusid.

Nende viimane operatsioon oli HMS «Amphioni» ja «Magicienne'i» retk Tallinnast Narva. Nad uurisid kõiki lahtesid ja abajaid piki rannikut, kuid tõdesid, et «peale mõne kaldaletõmmatud kaluripaadi, vahimajakese ja telegraafipostide kindlate vahemaade järel» ei olnud midagi näha. Nad vaatlesid ka Narva jõe suuet, kus endised kindlustused olid ikka omal kohal.

Naissaarelt evakueeruti 17. novembril 1855. a, kuid Soome lahe suuet valvati veel ka detsembris, et hoida blokaadi niikaua kui võimalik. See lõpetati 10. detsembril ja laevastiku viimased üksused saabusid kodusadamaisse just enne jõule.

Sel ajal, kui Läänemere rannikualade elanikud toibusid nende operatsioonide tagajärgedest, koostasid liitlaste komandörid plaane järgmiseks aastaks. Mõistes üksnes mereväeoperatsioonide täielikku ebatõhusust

juhul, kui tahetakse vaenlasega rinnutsi kokku minna, nägi üks neist plaanidest ette kaalukate jõudude maabumist Soomes «ja kolmes Venemaa provintsis: Kuramaal, Eestimaal ja Liivimaal...» Ei ole muidugi kahtlust, et kui see oleks nii läinud, oleks purustused ja kannatused olnud palju suuremad kui 1854. ja 1855. aastal. Õnneks seda ei juhtunud, sest vaenutegevus lakkas 1856. aasta kevadel.

Milliseid järeldusi võib sellest lühikesest ülevaatest teha? Esiteks, mereväeoperatsioonidega Läänemeres 1854. ja 1855. aastal kaasnes märkimisväärselt vähe verevalamist. Tõsiseid kaotusi põhjustasid vaid rünnakud Bomarsundile ja Suomenlinnale. Mujal oli neid vähe ja tundub, et Eesti tsiviilelanikkonna hulgas ei olnud otse-seid kaotusi üldse. Vähe oli neid ka venelaste tegevuse läbi liitlaste merejõududes. On muidugi tõenäoline, et mõned Vene sõjaväelased said surma või haavata, kui avati tuli patareide ja teiste kaitsepositsioonide pihta, kuid osalenud sõjalaevade arvu silmas pidades juhtus seda suhteliselt harva. Ei ole kahtlust, et blokaad ja rannikuoperatsioonid olid liitlaste seisukohast tõhusad. Purustati mitu sõjaväeladu ja laeva ning seoti hulk Vene sõjaväge, mida oleks olnud parem kasutada kusagil mujal. Siiski põhjustas see kõik kindlasti palju paha-meelt rannikualade elanike hulgas. Kaubandus soikus ja majandus käis alla. Nagu alati sellistel puhkudel, kannatasid kõige enam vaesed. Ent mida kaugemale sismaale, seda vähemaks see mõju jäi, ja tundub väga tõenäoline, et sõja lõpuni jäi põhiosa Eesti elanikkonnast üldiselt puutumata neist laiaulatuslikest ja kulukatest mereväeoperatsioonidest, mis nende rannikul läbi viidi.

Kirjandus

- G. D. 1856. Pictorial History of the Russian War, 1854—56. London
- Greenhill, B., A. Giffard 1988. The British Assault on Finland, 1854—55. Conway Maritime Press
- Lambert, A. D. 1990. The Crimean War: British Grand Strategy, 1853—56. Manchester University Press
- Nolan, E. H. 1857. The Illustrated History of the War Against Russia. 2 vols. London, Virtue
- Russian War, 1854, Baltic and Black Sea: Official Correspondence. 1943. Eds D. Bonner-Smith, A. C. Dewar. London, The Navy Records Society
- Russian War, 1855: Baltic Official Correspondence. 1944. Ed D. Bonner-Smith. London, The Navy Records Society
- Stephan, J. J. 1969. The Crimean War in the Far East. — Modern Asian Studies 3 (3), pp 257—277
- Stone, Ian R. 1983. The Crimean War in the Arctic. — Polar Record 21 (135), pp 577—581
- Stone, Ian R., R. J. Crampton 1985. «A Disastrous Affair»: The Franco-British Attack on Petropavlovsk, 1854. — Polar Records 22 (141), pp 629—641

TEENIDES ISAMAAD

Riigikontrollor Karl Soonpää päevik

1939—1940

22. nov. Varss on Jukul küljekandidid eila sisse löönud. Tooni tõi Juku Tallinna. Riigivolikogu koosolekul kella 17—19.45. Küsin Hansenilt, kas saksa lehe teade maavanemate lahkumisest Riigivolikogust vastab tõele. Ta ütleb, et seda kuuldavasti olevat kusagil arutatud. Tema aga ei pea seda õigeks. Täheandan, et siseminister peaks seda nõudma, kuna kohal palju tööd. Selgub, et maakonnaseaduses maavanematele ettenähtud kontrolliõigust riigiasutuste üle pole keegi seni tarvitanud.

Köster ja Miljan teavad rääkida, et venelased pakkuvat Kehtnat tagasi. Roomet küsib, kuidas lugu Laanemäe asjaga. Ütlen, et revisjoni tegi seal «Ehituskivi». Kriminaalvastutust ei ole, aga iga edasimüüdud telliskivi pealt tuleb maksta lepingu järele trahvi üle 3 sendi. Roomet ütleb, et edasimüüdud kivide seas olnud ka teiste põllumeeste kive, kes sellest midagi polevat teadnud, vaid pikkisilmi kive oodanud.

23. nov. Vab. Val. koosolek kl. 17—1. Pikad vaidlused alustab võihinna tõstmise juures Laidoner. Elukalliduse probleem, palkade küsimus jne. Küll tähendatakse, et nende küsimuste kohta praegu ei saa otsusi teha, kuna pole päevakorras, ometi peetakse 2 tundi kulunud vaid-

lusi sel alal, mille tagajärg ette oli teada — kõrgendati või hinda 10 sendi võrra. Sakslaste küsimus venis kuni kella 1-ni. Delegatsioon ähvardavat ära sõita ja Piip oli ka öelnud, et kui volitustest puudus, eks siis kandku Berliinis oma asjad ette. Kalduti arvama, et tuleks teha järeleandmisi, kus võimalik, et vältida ärasõidu hädaohtu. Protokollist aga soovitati ka edaspidi kinni pidada ja transversioonis mitte ületada kandejõudu. Meie poolt esitatud teksti selles asjas on muudetud nii, et pole otsest sundust investeerimiseks.

24. nov. Cajander on eila öhtul pidanud kõne, kus väidab, et konkreetseks põhjuseks Vene aktsioonile Baltikumis oli Poola allveelaeva põgenemine. Kahjatseb, et Balti vana kultuuriga rahvad on rippuvusse sattunud N. Venest. Eriti kahjatseb, et see juhtus Soome ligema hõimuga — Eesti rahvaga.

26. nov. Nagu lehed kirjutavad, viivat Saksamaa omad väed Läänerindelt sügavamale maa sisse — miks, ei tea. Saksa komisjon on siiski sõitnud Berliini uute volituste saamiseks. «Kultases» kohtan Pennot, Mändi, Kuusekändu, Zimmermanni ja Armin Mattot. Penno kiidab, et sakstel ära lasti sõita. Kuusekänd nuriseb suise välispoliitika üle. Kui küsin, mida konkreetset oleks pidanud tegema, ei tea ta mingit nõu anda. Z. katsub seletada, et inglastega oleks pidanud looma ligema sideme. Tähendan, et tol ajal vist ükski ei soovitanud leppida sellega, et sõja puhul Venemaa saadaks omad väed Baltikumi. Kella 18—2.30 minu pool Teosed ja Leo (+53 × 15).

27. nov. Venelased nõudvat TASS-i teatel Soome vägede tagasitõmbumist piirilt 25 klm. ulatuses Karjala kannases, kuna Soome poolt olevat Vene territooriumil asuva Vene väe pihta tulistatud kahurist 7 lasku. Olevat olnud surnuid ja haavatuid. Kas tõesti mõni *poika* purjuspäi selle tükiga hakkama sai? Või on see «Metallisti» loo kordamine? TASS on pahane Cajanderi kõnele. Ta ütleb, et Balti riikide poliitika olevat olnud targem kui Soome oma. Kes elab, see näeb. Vab. Val. koosolek kl. 17—1.

Soome asjus arvab L., et soomlased vaevalt saavad Vene nõudmist vastu võtta, sest küsimus on, kas sõjaväed piirilt tagasitõmbumise käsku täidavad! Saksa delegatsiooni tagasisõidu asjus kannab Piip ette, et lahkumineked polnud sisuliselt enam suured: 1) *Treuh.* tähtaeg (meie — 5 a.); 2) võlgu müük (meie — 3 a.); 3) kõik varandused *Treuhänd.* valitsemisele (meie — õigeaegselt deklareeritud varand.); 4) kuld ja hõbe; 5) seltside asi (meie — seaduste kohaselt); 6) ca 70 uue *Reichdeutsche* siiajäamine; 7) põllum. baušaalsum. üleminek; 8) aktsiad (meie — realiseerida 2 a. jooksul, enne — valitsemine kokkuleppel mamin-iga); 9) kultuurvarad; 10) *Treuhänder* volinik protsessides. Tähtsad paistavad olevat pp. 3 ja 6 — teistes lahkumineked vähemad. Tupits küsib, kas lubada loomi välja viia, kuna saksa personaal ootab siin. Vaidlen vastu ja val. ühineb. Kogerman kannab ette Teaduste Akadeemia Mathieseni aktsiate ostu vajadust. Akadeemias olevat 6 häält vastu olnud, kuna ainult 4 h. poolt. Assor küsib, kas mina tean tagapõhja. Eitan. Ta ütleb, et Kogerman kui «Looduse» juhatuse liige olevat oma *giro*'sid annud, ja kuna Männiku olukord praegu raske, olevat tarvis uut raha saada, sellep. ka see aktsioon. Piip räägib kuuldustest korrupsiooni kohta, mis Tartus liikuvad. Kuid pooldab ostmist paraja hinnaga. Tähendan, et peahuviline ja algataja selles asjas on Männik. Ülikooliseadus hästi ei võimaldaks nagu ülikoolil osta. Teaduste Akadeemia seadus laiem. Kumbki aga neist asutustest ei peaks hakkama töösturiks, kuna selleks puudub neil kvalifikatsioon. Kui ometi riigi summad mängu pandaks, siis peaks enne bilanssi analüüeerima. President pooldab ostmist, kuid seda võiks vahest teha Riigitrükikoda. Nii ka jääb. Oma-valitsuse seaduste kiire muutmise vastu on president, õiguskantsler ja ülemjuhataja.

28. nov. Nõupidamine Terrase kabinetis, kus Palvadre, Terras, Tambek, Tuulse, Kleesment ja mina. Maavalitsuste revisjoni asi. Õiguskantsler, Kleesment ja Tambek selle vastu, et president eriõigusel käsiks riigikontrollil

neid revideerida. Tähendan, et põhiseaduse-pärane on ainult niisugune kord, kus rk. revideerib ainult riigisummade kasutamise alal. Muidugi, tehniliselt ei saa seda muidu teha, kui mõnes osas tuleks kokkupuutumist ka maavalitsuste oma summadega, näit. kassa kindlakstege-misel. Aga maaval. oma summade jaoks ei oleks see küllaldane — neid peaks keegi teine revideerima. Prae-guste aruannetega saaks vahest nii, et siseminister laseks neid ise õige pealiskaudselt revideerida ja kinnitaks aru-anded. Nii ka jääb. Majanduskomitee koos 17—21. Mamin. ja vämin. soovivad metsa ülestöötamise plaani vähen-damist. Mulle paistab, et kui kümned miljonid mehi on produtseerimisest kõrvaldatud Euroopas, peab kaupade puudus varsi ilmnema. Kellel siis kaupa, see saab elada. Peab asuma füsiokraatide seisukohale — produkti! Kella 21— $\frac{1}{2}$ 2 «Centumis». Anderkopp, Talts, Kodres, Braun ja mina (+37 × 30).

29. nov. Vene on Soomele üles öelnud mittekallale-tungi pakti. Asi kipub minema tõsiseks. Küsimus on, kas Soome on võimeline järele andma, arvestades mobilisat-siooni ja meeleolude kütmist Vene vastu mitme nädala kestes, kui ka vana vaenu «ryssade» vastu. Vene rutta-mise põhjusi võib otsida Balkanil. Ta tahab vahest käsa enne põhjas vabaks saada, kui Balkanil kerkivad tõsised probleemid. Itaalias olevat arvamisi (Pätsu teade), et nemad sõtta satuvad tuleval kevadel, ja nimelt Saksa vastasleeri. Seega vaen Euroopas süveneb järjest.

30. nov. Kelder teatas kell 12, et Vene-Soome sõda olevat alanud. Hommikustes lehtedes oli, et diplomaatilised suhted nende riikide vahel on katkestatud eile õhtu Vene algatusel. Kelderi ja Mei jutu järele on Vene pom-mitanud Helsingi, Viiburi ja Ensot. Meie olukord on seega keerulisemaks muutunud: sõda on otseses ligiduses ja käimas meie liitlase ja meie vennasrahva vahel. Kalas-tajasaared olevat Vene poolt okupeeritud ja Vene väed liikuvat sealt Tornio suunas. Vähe on jäänud šansse, et siiski leitaks rahulik lahendus.

70 Kella 17—22 V. Val. koosolek. Helsingis, Enšos ja Viiburis olevat tulekahje. Moskva ütlevat, et ta ei tea midagi sündmustest Soomes. Rootsist olevat teateid, et seal kaalutakse Soome abistamist. Sündmuste kujunemisele tähtis, kuidas Inglismaa hoiak. Viimane ei peaks soovima konflikti Venega. Viimasel ajal aga teateid, et Vene on mobiliseerinud Turkestanis, Kaukasuses ja Ukrainas. Kohad, mis hädaohtlikud Inglise huvidele. Balkanil võib oodata sündmusi. Rumeenias äsja Prantsus-sõbralik valitsus. Rumeenia oli minevat praegu mööda Vahemerde Prantsusmaale. Saksa aga olevat oma vägesid saatnud suurel arvul Viini. Meil Soome-Vene sõda hädaohtlik, kuna ta teeb ebakindlaks ka liikumise Balti merel, eriti kui Rootsi sekka lööb. Ka otsest hädaohtu Tallinnale peavad sõjamehed võimalikuks: kuna sadamas seisavad Vene laevad, võib Soome lennuvägi katset teha neid pommitada. Paldiski kaitsemine on meie poolt jäetud terves ulatuses Vene kätte. Isiklikult minul raske ette kujutada, et Soome Tallinnale kallale tungiks. Kinnitust on leidnud arvamine, et ülekolijad sakslased püüavad tüsata varanduste suhtes nii Saksat kui meid. Poola laastatud: taludes puuduvat loomad. Varssavis olevat tüüfus.

1. dets. Soomel valitsuste vahetus. Peaministriks nüüd Tanner, välis- — Kivimäki. On kuuldusi ka uutest pommitamistest, aga ka vaherahust. Öhtul selgub, et peaministriks on Ryti, välisministriks — Tanner. Eilsel val. koosolekul president märkis, et sakslased on korjanud allkirjad ja esitanud Hitlerile palve võtta Eestimaa oma «kaitse» alla. Sakslased on pärast allakirjutanud hirmutanud, et kui Eesti teada saab, siis puuakse allakirjutajad üles! Ströhm olevatki ütelnud, et kui poleks tema allkirja annud, poleks ka lahkunud. Nii ka palju teisi.

2. dets. Selgub, et Terijoel olevat tekkinud «demokraatline Soome valitsus» Otto Kuusineni juhtimisel. See on moodustanud Esimese Soome korpuse, kelle austavaks ülesandeks olevat heisata demokraatia lipp Helsingis

presidendilossil. Venega abistamise pakt. Seatavat sisse demokraatline riigikord, mitte küll Nõukogude eeskujul. Valitsusse kutsutavat Helsingisse jõudmisel ka teised rahvarindesse passivad tegelased. Valitavat uus esinduskogu demokraatlistel alustel jne. Punaväelt loodab iga-sugust abi, Venelt — Karjala ühendamist Soomega. See uue valitsuse asutamise fakt näitab, et Vene sihid ja meetodid on jäänud endisteks. Kahtlemata raskendab see kokkuleppe leidmist Vene ja Soome vahel — nähtavasti tuleb nüüd sõda võidelda lõpuni. Ka meie olukord on halvenenud, kuna kuuldavasti (pr. Meritsa järele) on Kuusikult tehtud lend Soome. Kelder ütleb, et ka «Kirov», kes ajalehtede teatel pommitas Soome kindlust, olevat toodud kahe laeva vahel Tallinna sadamasse. Muidugi — niisuguste juhtumite tõttu on meie neutraliteet illusoorne.

Kella 17—7 minu pool Sikkar, Derrik, Tuul (—94×20).

3. dets. Vene on sõlminud vastastikku abistamise pakti Terijoe valitsusega. Annab viimasele Karjala 70 000 ruutklm. Saab vastu: 1) saared Balti meres, 2) Karjala kannaksest 3900 □-klm., 3) Hango, 4) Kalastajasaare. See leping näitab Vene nõudmiste minimumi Soome vastu.

4. dets. Nagu selgub, pole «Kirov» Tallinna tulnud. Ka Kuusikult aeroplaanide lend pole tõenäoline. Olukord on niisugune, et ei Soome ega Vene tunnista ennast sõjas olevaks. Käimas on juriidiliselt «repressaalid». Inglasi on huvitanud, kas meie Kuusineni valitsust tunnustame. Sama küsimuse on esitanud Hynninen. Meie vastus: pole senini see valitsus enesest meile teatanud. Kui teatab, võtame seisukoha. Kui tal territoorium, siis vahest võiks teda faktilise võimuna tunnistada legaalselt saadud territooriumil. Ka on huvitanud neid küsimus, kuidas suhtutakse Vene tegevusele, mis Soome vastu ette võetakse baasidest. Meie vastus: Paldiski on baas, Selle kaitse — Vene ülesanne. Tallinn pole baas — seda kait-

seme meie ükskõik kelle vastu, kes vägivallaga siia püüab tulla. Ülemjuhataja sõidab homme Moskva külla. Val. koosolekul küsimus sotsmin-ile maja ostmisest Pensionikapitali arvel Tõnismäele. Maja aktsiate enamus kuuluvat Boris Lindele. President olevat ministrile soovitanud osta. Vastu oleme Jürima ja mina. Palutakse mind küsimust kaaluda, et seisukoht võtta järgmiseks koosolekuks. «Centumis» Assor, A. Matto, Teas ja mina kl. 9—12 (+21×50).

5. dets. Lisaeelarve Riigivolikogus. Rääkimised üldiselt asjalikkuse piirides. Kuluuaris Gustavson heidab Soomanile ette, et politsei pole näinud sakslaste allkirjade kogumist Hitleri siiakutsumiseks. Sooman kinnitab, et niisugust allkirjade kogumist polevatki olnud. Küll olevat Hitlerile sünnipäevaõnnesooviks allkirju kogutud. Politsei teadvat kõik, mis sakslased siin teinud. Suvel näit. selgunud, et nad Eestis ellu kutsunud natside parteile analoogilise organisatsiooni kõigi Gau- ja muude Leiter'itega. Politsei kannud asja Laidonerile ette, soovitatades seda värki likvideerida. Viimane pole nõustunud, põhjendades oma seisukohta keeruliku ja äreva ajaga, mis tööpoolest rahvusvahelises elus möödunud suvel valitses. Öhtul «Centumis» ölleöhtul. Dailide, Lill, Lorenz (—12×20).

6. dets. Eilsetel rääkimistel Riigivolikogus puudutati propagandaministeeriumi (r.-s. Jalakas, Kokk). Viimane soovitas öieti asutada iseseisev ministeerium vastutava isikuga eesotsas — huvitavalt sama mõte, mida mina hommikul omavahel soovitasin minister Oidermaale. Ka teine mõte Kokka kõnes ühtus täpselt minu omaga — nimelt radikaalselt loobuda akadeemiliste organisats. «oma meeste» poliitikast. Minister O. paistab puuduvat tarvilikud ideoloogilised otsingud propaganda- ja isamaalise organiseerimise tööks. Ta võis olla omal kohal kitsarinnalise partei peasekretäri tööks, kus ka juhtivad mõtted tulid mujalt. Uue ideoloogia loomiseks ei ole sealtpoolt palju loota. Ka peetakse kinni kramplikult

vanust sõprustest, mis tekkinud parteide ajajärgul — laiema kandepinna loomiseks puuduks nagu usaldus. Arvan, et peaks tulema uus mees, kes vaba vanade vae-nude kompleksist ja seepärast usaldaks ise ja looks ka usaldust väljaspool suletud ringi, pärandust endistest kogudest. Näiteks võiks katsetada Rvl. Kokkaga. Kuigi katsetamises ei puudu ohud, oleks see siiski parem kui igavene paigaltammumine.

7. dets. Vab. Val. koosolek kl. 16—19.15. Rohkem rääkimisi riigitöölise pühadetasude asjus. Huvitavalt «agraarlased» — Jürima, Tupits ja mina — soovitame rohkem vastu tulla: maksta kõigile 10—15 krooni pühade- raha ja peale selle lasteabiraha, missugune seisukoht ka vastu võetakse. Piip teatas (eile), et Saksa saadik on avaldanud soovi, et mamin. sõidaks varandusküsimuste lahenduse kiirustamiseks Berliini, enne kui Saksa delegatsioon uuesti Tallinna tuleb. Mamin. vabandab aja- puudusega. Berliinis aga tahetavat kõne alla võtta meie kaubavahetuse katkestamist Inglismaaga — muidugi ei või siis sõita.

8. dets. Venelased rõhuvad kõvasti Soomele peale. Olevat tegevuses 1,2 milj. meest, 1000 tanki ja 500 aero- plaani (küll «Сегодня» teade). Soomlased ütlevad endil mobiliseeritud olevat 500 000. Ülekaal Vene pool mää- ratu. Ometi on kuuldusi, et Mannerheimi liini Karjala kannaksel otse ei rünnata, vaid katsutakse põhja pool Laadogat sellest mööda minna. Skandinaavia kõhkleb. Rootsil on väge koos ainult 150 000. Ka Genfi ei minevat Skandinaavia riikide välisministrid. Nad kardavad vist piinlikkust oma kahe otsaga mängu tõttu. Ameerikast ja Inglismaalt saavat Soome sõjariistu, eestkätt lennukeid. Siiski paistab Soome seisukord olevat raske. Kuuldused on lehtedes, et Vene pakkuvat Rumeeniale vastastiku abistamise pakti. Rumeenia renommeerib 2,5 milj. mehega, mida ta olevat suuteline välja panema oma neutraliteedi kaitseks. Sakslased mainivad Vene mobil. Kaukasuses ja Kesk-Aasias, lootes sellest inglastele pea-

valu. Vene ajakirjandus tungib kallale Türgile. Nagu sellest nähtub, konflikt kippub laienema ja sirutuma üle Euroopa piiride. Mis siit ükskord välja tuleb, ei tea keegi ennustada. Suured rahvad jäävad muidugi püsima, kuigi kurnatuna ja vaesustununa, võib-olla ka sotsiaalse struktuuri purunenuna; kes aga väikerahvastest tervena välja tuleb, see on õnne küsimus. Loodan, et Eesti väikerahval seekordki oleks õnne!

9. dets. Sõdades pole suuri sündmusi. Meie inimesi häirib Laidoneri sõit Moskvasse. Kardetakse uusi nõudmisi. Vaevalt usutav, et need kartused oleks põhjendatud, sest Vene on seotud juba Soomes, aga ka lõuna pool hädaohte tal Kaukasuses, Balkanitel. Öhtul olime Teaste pool. Koos üle 30 võera. Sihver nurises, et «Päevalehte» kiusatakse rohkem taga kui teisi lehti. Mängisime Assor, A. Matto ja Moksiga (+64×50).

10. dets. Lastekaitseühingu kella-5-teel. Pr. Tupitsa lauas. Mängisin pr. Tanner (Tammer?), Sternbeck, Junkur (+26×20) ja Dailide, Raud, Imelik (+54×15).

11. dets. Vab. Val. koosolek 17—1.30. President asub seisukohale, et meie peame oma suveräänsust julgelt rõhutama ja mitte araks jääma. Seepärast ei või ka rahvalt nõuda, et ta seda armastama hakkaks, mis tegelikult pole armas, küll aga peab praegusel ajal käima mõistuse, mitte tunnete järele. «Kassari» kohta arvatakse, et selle põhjalaskmine on tõenäoliselt sakslaste töö. Nad on hoianud, et meie ei kaubitseks vabalt teiste maadega ja kutsunud meie mamin-it Berliini läbi rääkima, palju võiksime kaupu viia Inglismaale näiteks. Et meie loobusime, hakatakse nähtavasti repressaaliatega. Otsustataksegi, et Sepp võtab kutse vastu Berliini sõiduks. Enne tegelikku väljasõitu aga oodatakse ära Laidoneri tagasi jõudmine. Venelased nõuavad luba tuua Tallinna seniitpatareisid 200 mehega Soome sõja kestvuseks. Samuti tahavad omi laevu — ka sõjas vigastatuid — remontima hakata Tallinnas. Mõlemile suhtutakse eitavalt, kuna see

võiks meile kaela tuua õhukallaletunge Soomelt. Tallinna ülemlinnapeaks nimetab president kindr. A. Tõnissoni. Ta on Sootsi vastu, kuna viimane olevat liialt kaitsenud linna huvisid riigi huvide vastu. Tartu linnapäaks Luiki soovitavad keskerakondlased — 15 nõunikku. Sotsid — 10 nõun., kes valimistel olid koalitsioonis keskerakonnaga, on teatanud, et nemad ei võtta nimetatava linnapea asjus seisukohta (sic!), kuna «majandusrühm» tahab kindr. Tõnissoni. Jürima paneb ette dr. Sinka ja see nimetatakse. Tallinna ülemlinnapea asjus on sotsid käinud Uluotsa juures ja ütlenud, et neil Sootsi vastu midagi ei ole. Nad oleksid aga praeguste või eelmise valitsuse liigete nimetamise vastu sellele kohale (Viitak, Kask või Veermaa!).

12. dets. Maj.-komisjoni koosolekul 16.30—19. Minult rääkimisi 7500 kr. määramisest peaministri käsutusse. Loodusvara instituudi juhataja dr. chem. Hüssest arvanud Sepp ja Viitak, et ta omale kohale ebasünnis — olevat vähe praktilist initsiatiivi. Lubavad vahetada. Kindr. Sternbeck komisjoni kutsutud, et luua muljet ka tema mittekõlvulisusest oma kohale. Kuidas asi jääb, ei tea, sest mul jääb halb mulje kindrali pinnimisest, ja kuna teisi asju ees, lahkun koosolekult. «Centumis» Käärrik, Sooman ja ins. Kask (+26×30).

14. dets. Kell 13 oli ART liidu juhatuse koosolek. Liit loobub «U. Talu» väljaandmisest, kuna ähvardab puudujääk 3000—4000 kr. suuruses. Tiraas on langenud 3000—3500 peale. Seega jälle üks matusekoosolek, kus osa minevikku likvideerub. Köster räägib, et saarlased arvad «Kassari» uputamise asjus, et see võib olla ka vene-laste kättemaksuakt. Nimelt ei usu saarlased, et «Kassari» tuli tühjalt tagasi Rootsist, vaid võib-olla sõitis vahepeal Rootsist Soome mõne laadungiga ja oli teel Soomest Eestisse, kui ta uputati. Sinnapoole viipab asjaolu, et vana Sergo oli ise tüüril ja õieti kõik juhtiv koosseis kuulus Sergode perekonda. Ka ütleb Köster, et nad teatanud Uluotsale, et nad temaga enam otserääkimisi ei

pea, vaid ainult prof. Piibu kaudu, kuna linnapeade asjus sündinud midagi muud, kui U. varem rääkinud.

V. V. koosolek kl. 17—1/2 1. Laidoner informeerib Moskva sõidust. Molotov tark, Vorošilov — tark, Stalin aga kahe pea võrra targem. Asjade kursis ja suure mõistusega. Kindel mulje, et Moskva tahab pidada lepingut, kuni püsivad praegused juhid. Stalin ise pidanud laua-kõnesid mitmel korral, kus toonitanud meie sõprust. Ühe klaasi tõstnud ka iseseisva rahvav. Soome terviseks, ise enne Laid. tähendades, et tõstab toosti, mis paljudele ei meeldi. Ka Molotov rääkinud otsekoheselt sõprusest. Varustuse ja teistes asjades nõustatud vastu tulema otsekohe. Meie soovidest arusaamine olnud kiire ja täielik. Et Stalin Laid. vastu võttis, sellele vaadatud kui haruldusele. Ka Leningradis tagasisõidul nagu sulatud. Läbikäimine lihtis ja südamlük — Jossif Vissarionovitš ja Ivan Ivanovitš. Öeldud, et meiega hää asju ajada, kuna meie saame Vene oludest aru. Kutsutud meie val. liikmeid Krimmi suvitama. Ülesehitamine olevat Venes kõvasti käimas. Tööd tehtavat palju, intensiivselt. Soomega vist ei taheta lõppida prestiiži pärast juba. Siin aga Втюрин on saatnud kirja, kus nõuab 2700 tuba punaarmee komandöride naiste ja laste paigutamiseks! Seda täita võimatu. Söögitoas kokkupõrge Reegi ja Palvadre vahel. Viimane ütleb, et «Kirovi» jutud lähevad staabist välja. Reek: «Kellelt? Palun nime!» Palvadre ütleb, et Arras seletanud nii.

15. dets. Majand.-komitees otsustati põlevkivitööstuse asjus võtta karmem abinõu tarvitusele, kuna ta ei täitnud valitsuse soovi palku mitte tõsta. Öhtul Riigikogu esimeeste poolt vastuvõtt — rohkearvuline.

16. dets. Mei teatab, et Eenpalu olevat rahasid sisse kannud Krediidipanka ca 40 000 kr. Tema valitsuse lahkumise puhul kõik välja võtnud. Kas need polnud rahad, mida tööstused kandsid peaministri käsutusse? Öhtul Põllupid. ühispanga jõulupuu. Köster, Lehtmann jt. — kuidas on nad vananenud ja vaikseks jää-

nud! Noorsugu tantsib, aga ilma erilise elavusetä, nagu sordiini all. Mängime ka — Reinart, Keskküla, Raudma /Randma?/, pärast Sepp (—17×10).

17. dets. Öhtul Meritsate pool. Meritsad, Tooni ja Kasper (+92×10).

18. dets. Vab. Val. koos 17—1/4 1. Varustust otsustatakse osta Venemaalt, kuhu saadetakse kol. Tomberg koos 3 eksperdi ja riigik. esindaja A. Terrasega. Huvitav, et Jürima ja Uluots soovivad veel rohkem osta, kui sõjamehed kavatsesid. Kust raha saab, see ei tule arvesse: mamin-i kt. Jürima ütleb, et kui võlgu saab, siis võtta rohkem. Uluots tahab ka tanke. Mina tähendan, et pooldan sõjameeste poolt soovitatud kiiret talitamist. Seepärast julgen soovitada valitsusele volitused anda Tombergile otsekohe osta, kuigi seadustega võib tulla kahtlasi konflikte: pärast võib val. teha tarvilikud otsused, mis seisukorra täiesti legaliseerib. Olen pidanud nõuu kontrollis laupäeval, kui asjast sain teada, ja arvan, et sõjameeste poolt soovitud ulatuses, s. o. 14 milj. kr. eest, seadused võimaldavad tellimisi anda. Seepärast peaks jääma selle summa piiridesse. Muidugi võiks komisjon vaadata kohapeal ka teisi siin soovitatud relvi, ja kui tõesti hästi saab, peaks juba edaspidi otsima teid ostu finantseerimiseks. Kirjand.-ühis. «Loodusele» tahetakse «A»-liigist laenu anda 60 000 kr. Vaidlen vastu, kuna «Looduse» kontsernil võlgu 1 217 000 kr., aktiva aga ca 1 350 000 kr. Et aga viimases ka raamatuladu, siis paistab, et on «unterbilanss» ja päris tuntav. Seepärast peaks olema ime, kui kontsern, kuhu peale «Looduse» kuuluvad «Ilutrukk», Mathiesen ja «Nool», pankrotist pääseb. Kas aga riigil mõtet minna ka üheks oksjonaatoriks? Kas pankrott mõni kuu varem või hiljem, sellel vähe tähtsust. Masendatuna tundub hamin., kuna tema polevat teadnud, et asjad nii pahad. Piip räägib sinna-tänna ja näib olevat mures pankade pärast, kes «Loodust» finantseerinud. Ütleb, et mõne panga pankrott võib järgneda. Kiidetakse häaks NSVL täiendava konventsiooni kava põhilauseid.

Soomest pole rohkem teada, kui ajaleheski lugeda. Tanneri ja Kallio raadiopöördumised aga näitavad, et häda on suur.

19. dets. Minu juures kindr. Rotberg, kol. Tomberg, kol. Leithammel, kapt. Tiivel, Kelder, Terras ja Eek. Uurime koos läbi Vab. Val. esitatava otsuse kava. Leiame, et seadused võimaldavad niisugust otsust teha, et lubatakse sõmin-il osta Venest sõjariistu, ja volitatakse lepingut sõlmima ja tingimusi määrama kol. Tomberg. Öhtul «Centumis» Käärik /Kaasik?/, Braun, Assor, pärast Sooman ja mina (—16×30).

20. dets. Lehed käsitavad veel «taskulahinglaeva» eneseuputamist Montevideo reidil. Kõigile paistab see samm ebaloogilisena. Üht on sellest näha — inglaste üleolu meredel mitte ainult materjaalselt, vaid ka moraalt. Saksa prestiihile oli see hoop valus, eriti L.-Ameerikas. Selgub, et Eenpalu on tõepoolest avanud Krediidipangas arve «Peaministri erikäsutussummad», mis kestnud 31. aug. — 5. okt. 1939. a. Selle aja jooksul on riigi aktiiaseltsid ja Eesti ning Pikal. pank sinna sisse maksnud 50 000 kr., mis ka sama aja jooksul välja võetud — viimase summana 5. okt. 16 537 kr., s. o. ajal, kui Eenpalu valitsus oli lahkumas. Terras seletab telefoni teel, et tema neist summadest pole midagi teadnud ja nende kasutamise kohta pole riigikantseleis mingit jälge. Ükskord peaministrile saadetud kirju avades leidnud ta sealt dokumendi, et üks tööstus on kandnud summa Kred.-panka peaministri jooksva arvele. Ta viinud selle Eenpalu kätte ja küsinud, mida see tähendab. E. seletanud, et need on seltskondlikud summad ja kulutatakse ka seltskondlikuks otstarbeks ja riigikantseleil pole sellega midagi tegemist. Ka täna hommiku kõlistanud Eenp. Terrasele ja seletanud, et ka riigikontrollil ei peaks olema tegemist nende summadega. Terras soovib minul rääkida selle asja kohta Eenpaluga. Ütlen, et minul esialgu pole E-ga midagi rääkida — enne tarvis selgitada juriidiliselt, kuidas esinevale nähtele suhtuda: kontrollile oleks võib-olla

tarvis dokumente, neid aga vaevalt E-l on. Tema suuliste seletustega pole midagi peale hakata, kuna peaministrile käsutusse antud summad on ikkagi riigisummad ja peaks riigikants. arvel olema.

21. dets. V. V. koosolek. Sõjamehed ja Viitak seletavad, et Balti meres tegevuses tundmatuid jõude. Uputakse Saksa laevu ja seda ka Skandinaavia rannikul. Kes need on, ei tea. Käisin EÜS-is. Assor, K. Matto, Küttis (+19×30).

24. dets. Soome teatete järele olevat neil olnud edu. Karjala kannaksel olevat tagasi löödud Vene pealetung, millest 1000 tanki osa võtnud. 250 tanki olevat hävitatud. Ka põhjapool olevat edu olnud. Lennutegevus olevat elav, ca 300 Vene lennukit Soome kohal.

Tegime jõulupuud omavahel koos lastega.

25. dets. Meil võersil Käärikud, Meritsad, pr. Ruus ja Derrik. Söögilauas pr. Käärik räägib, et Leo olevat naitunud pr. Niina Murrik-Polonski-Kukkega. Kuna asi koomiline, siis minul natuke piinlik venna pärast. Nähtavasti on abiellumine fakt, sest teateid tuleb mitmelt poolt. Mängime Meritsad, Derrik, mina (+12×10), pärast Merits, Käärik /Kaasik?/, Derrik, mina (—38×20).

26. dets. Helgi ja Heldur Alnikid meil. Noortega raske leida ühiseid huvitavaid teemasid. Kui nad tõsisemates ainetes liiga riskivad, leiad selle kohe üles ja kaob kõik vestluse mõnu. Külas Raudmade /Randmade?/ pool. Mängime Raudmad /Randmad?/, Massod ja meie (+48×5).

27. dets. «Kultases» Tarmetid, paar daami ja meie. Jutt laialivalgus. Pärast meil Derrik ja Valentin (+131×15).

29. dets. Vab. Val. koosolek 17—24. Piip informeerib, et esimesel jõulupühal on saadud Soomelt noot, kus ta seletab, et Eesti rikub neutraliteeti, kuna lubab NSVL laevadel seista Tallinna sadamas. Ähvardab tarvitusele võtta abinõusid. Piip on vastanud, et nii Vene kui Soome on teatanud, et nad pole sõjas ja seepärast ei tule nende

kohta neutraliteediseadus rakendamisele. Nende riikide laevadele tuleb vaadata kui külas olevatele. Soome on vastanud, et ka Poola ja Saksa pole olnud sõjas, kui «Orzel» interneeriti. Tugenedes rahvusvahelisele õigusele, loodab Piip ka sellele noodile leida rahuldava vastuse. Viitak ütleb, et tuleks venelastega kõnelda, et nad lepingust üle ei astuks — nimelt laadivat nad Tallinnas mürske sõjalaevadele, mida salaprotokoll ette ei näe. Eesti on omalt poolt saatnud noodi Soomele, kus protesteerib Vaindlo saare pommitamise pärast. Juurdlus on näidanud, et Soome lennukid on püüdnud tabada inimesi. Soome on vastanud, et juurdleb juhtumist. Ka lubab jätta Lahti jaama eestikeelse propaganda. Kõik see näitab, missuguses õrnas olukorras oleme. Reek ja Viitak seletavad, et Vene administratsioon logiseb. Oleks vaja konventsioon. Piip ütleb, et Rei selles asjas on saanud kokku Molotoviga. Viimane on lubanud konventsiooni asja kaaluda. Rei arvab, et selles asjas vahest tuleb veel esineda, sest Venes pole olnud juba hulk aega õiguslist korda, vaid elu on juhitud revolutsiooni südametunnistuse seisukohalt, sellep. pole nendele hästi arusaadav meie ruttamine konventsiooniga. Sepp on Saksas suure pommiga vastu võetud, aga nõudmised olnud kategoorilised. Ei sallita, et viiksime kaupu neutraalmaadesse, kust nad võiksid edasi liikuda Inglismaale. Siiski saadavat aru meie ekspordi vaba valuuta neutraalmaadesse ca 15 milj. kr. ulatuses. Ümberasujate asjus on Frohwein mitmel korral jäänud santi olukorda. Saksa olevat närviline — inglaste vastu viha suur. Nii Hitler kui Ribbentrop kukkunud ärritusse Möllersoni vastu võttes, kui jutt sattunud Inglismaale. Usk võidusse ei näivat väga kõigutamatu. Olevat omavahel öeldud, et katsugu meie hoida vahekorra NSVL-ga, kuni nende käed vabad on — siis loota nendelt abi. Venest nad suurt midagi ei saavat. Algatanud isegi mõtet, kas meie ei saaks Venest tooraineid, nendele siis edasimüügiks, mille vastu nad annaks valmiskaupu, mida meie ei valmista. Selter on saatnud

telegrammi Stalini 60. a. sünnipäevaks lahus Laidonerist, Uluotsast ja Piibust, kellel olnud ühine telegramm. Nad tahtnud ka Selterilt allkirja, kuid viimane alguses annud, viimati lasknud maha tõmmata. Piibu pärimisele vastanud, et tema telegrafeerinud presidendi teadmisel üksinda Stalini. Sepp küsinud Berliinis, kas nad Balkani pool sündmusi ootavad. Sakslased öelnud, et inglased on leiutanud pommi, mis õliallikasse visatuna lõhkeb kõige kitsamas kohas. Kitsam koht olevat aga seal, kus õlišaht läbib mõne veesoone, ja kui see puruneb, ei saa enam šahti töötama. Maailmasõja päevil kulunud neil 6 kuud, enne kui saanud Rumeenia allikad jälle töötama, nüüd aga oleks rikkumine nii põhjalik, et allikaid enam töösse ei saaks. Sellepärast pidavat nad leppima sellega, mida praegu saavad Rumeeniast, ja igasugustest vallutuskavadest loobuma selles raioonis.

31. dets. Sternbecki pool kell 20¹/₂—3. Kindral on Soome sõber. Ütleb, et venelane kaotanud Soome sõjas 1 kuu jooksul 100 000 meest. Soomlaste suusaosad olevat 3 kohas Muurmani raudteeni jõudnud ja seda põhjalikult lõhkunud. Nüüd saatvat Venemaa 150 000 GPU väeosa-dest, et katsetada Soome vastupanu murda. Kehra vabriku sisseseade muretsemise asjus väidab, et seal polevat korruptsiooni olnud ja Selter polevat midagi saanud.

1. jaan. 1940. a. Kirjutasin nime presidendi külalisraamatusse, kuna vastuvõttu ei olnud. Üheks põhjuseks olevat asjaolu, et sõja tõttu diplomaate, kes esitavad vaenulikke riike, raske koos vastu võtta, ja sellep. ka omi inimesi ei saanud vastu võtta. Käärikute juures kl. 14—20. Käärik ja pr. Jansen näevad ühemeelselt olevat uue ülemlinnapea vastu nii, et selles asjas võib veel sekeldusi tulla. Mängisime *bridge*'i Pullerits, Müller, mina ja Kodres, pärast Käärik (+39×20).

2. jaan. Müller käis minu juures kabinetis. Ütleb, et uus valitsus küll, kuid deklaratsioonist pole midagi ellu viidud, vaid tegelik poliitika vanas vaimus. Koostööst ei saa asja ilma usalduseta. On vaimustuses soomlaste sõdi-

misest. Öhtul «Centumis». Tohver filosoferib klubile oma maja ehitamisest. Mängime Müller, F. Kask, mina ja R. Kask, pärast Sooman (+11×20).

3. jaan. V. V. koosolekuruumis Majand.-komitee koosolek. Oidermaa esitab kava, kus piiriäärsetele venelastele nähtud ette soodustusi nende ülekolimiseks sismaale. Arvan, et probleem, kuidas saaks eesti elementi rohkem piirimaadele. Kavas see aga puudub täiesti. See on üks kõvendatud hoolekandekava vene elemendi eest — muud midagi. Uluots soovitab kas kava täiendada või erietsus teha piirimaade eestistamise asjus. Lõpuks tõstan üles käsutussummade asja — kontroll on selle vastu, et niisuguseid summe lastakse A/s. määrata. Kui aga seda tehakse, siis oli ka vab. presidendi arvamine, et tuleks määrata peaministri juurde ja sealt siis käsutada nii nagu siis, kui eelarves olid säärased summad. Muidugi peab olema arvepidamine ja tõestamine. Nii ka jääb.

4. I. Vab. Val. koosolek 17—1. Kindral Laidoner ütleb, et sõda võib kesta 8—10 aastat — nii tasakaalus on vastaste jõud. Ei usu! Laidoner seletab ka, et baaside väed olevat arvatud peale 25 000, keda Vene sisse võib tuua. See tõlgitsus on väär, kuna paktist ja salaprotokollist arusaadav, et kokku võib 25 000. Nad on jõude juure toonud ca 600 meest. Meie poolt on öeldud, et pole ruumi. Vastus: paneme telkidesse! (Praegu külma 10—15° C!) Venelaste poolt maju üüritud tähtsates kohtades: postkontori kõrval, õhukaitsepatareide angaaride kõrval, seal, kust näha Tallinna reid jne. Jürima ütleb, et nad olevat akendele ette pannud mattklaasid ja kõigiti hoidnud, et majasse sisse ei näeks. Viidavat mingeid kaste majadesse jne. Tuleb meelde kuulnud jutt, et elektrimontööri pole tahetud sisse lasta ühte majasse enne kui määratud kellaajal jne. Igatahes tundub salapäratsemist, ei tea aga, kas siin teatavaid sihte viimati ei taotleda. Piirsalus 3 Vene lennukit kokku lennanud ja hukkunud — 1 200 000 krooni kahju. Meie sõjamehed ütlevad, et sagedased õnnetused tingitud noortest juhtidest.

Otsustatakse Tõnismäe maja sots.-minist. ostmata jätta. Vastu Tupits, Assor, Jürima, mina, poolt Kask, Sepp, Kogerman, osalt Viitak. Aktsiad kuuluvat kuri-kuulsa Boris Lindele. Laidoner kutsub mind kõrvale ja küsib, kas on teateid korrupsioonist sõjaväe ostudemüükide juures. Ütlen, et pole meie midagi märganud. Ta ütleb, et Berliinist tulnud teated, kus ka tema nime segatud asjasse; ta lasknud aga dipl. teel seletada, et temal asjaga pole midagi tegu! Huvitav ja tarvis selgitada, kas meie või Saksa «sahkerid» platsis.

5. I. Perekonnaõhtu EÜS-is aastapäeva puhul. Elva vallast on kohal 6 ksv.: Koitmets, Ruus, Urm, Viirsoo, Kotkas ja mina. Istume Vadide ja Mülleritega koos kuni kella 5-ni.

7. I. Meil Sossi ja Derrik kuni kl. 2-ni. (+24×10.)

8. I. Vab. Val. koosolek kl. 17—1. Laidoner on saanud teateid Soomest. Soomlased on hävitanud veel teise diviisi Suomussalmi ümbruses, võttes 102 srk., üle 40 tanki jne. Nii oleks nad seal hävitanud terve korpuse venelasi. Vene korpuses on ca 30 000 meest. Soomlaste meeoleolu olevat hea. Lootvat kindlasti vastu panna kevadeni, kuigi nende arvates Vene koondavat Soome frondile uusi vägesid Siberist ja mujalt. Loodetavat läbi saada ka sõjavarustusega. Toitainetega varustatud kuni uue lõikuseni. Nad olevat senni väljastpoolt vähe abi saanud: Inglismaalt 30 lennukit, Ameerikast — 10. Kas need juba tegevuses, ei tea. Olevat tellitud olnud enne sõda. «Boforsilt» olevat kahureid suuremal arvul. Rootsist 1500 vabat. ja 60 000 000 R. krooni Rootsi töösturilt. Rootslased kavatsevat saata 35 000 vabatahtlikku, üles annud senini ainult 15 000. Rootsi ja Norra põhjaosades olevat kommunistlist meelsust palju töölisringkonnis. Soomes eneses aga kõik rahvakihid ühinenud. Venelased polevat õhust suurt pommitanud, kuna esimestel sõjapäevadel ettevõetud pommirünnakud Helsingile olevat tekitanud viha Vene vastu. Ka kardetavat, et

Soome võib pommitada Leningradi. Ka olevat Helsingis varjendeid tarvilikul määral, sest senni olevat venelased visanud õhupomme — kergemaid, 20—50 kg. raskusega, mille eest varju saab ka 4—5-kordsete majade keldrites. Kevadel oodatavat Läänes pöördelisi sündmusi ja seni suudetavat vastu panna. Soomlased on üles näidanud suurt organiseerimise võimet. Vene sõjaplaan — kõigist külgedest pääle marssida Soomele, nagu tegi Saksa Poolaga — näib äpardunud olevat.

Eelarve puhul Sepp palub seisukohta, kas suurendada eelarvet tuntuvalt üle käesoleva aasta ulatuse. Nõudmisi oli 165 milj., komisjon kärpis 111 milj. peale. Proteste 22 milj. President tungib ägedalt kallale eelarve arutamise viisile — mitte ministrid pole peremehed, vaid eelarvekomisjon! Ministrid ei saa omi kavatsusi täide viia. Näit. Vana-Võidu kool, Friedenthali maatükk jne. Peaks peale seaduslikkude nõuete rahuldamist andma ministriumidele algatuste tarvis teatavad summad — nii palju kui jätkub, millega siis ka midagi plaanikindlalt läbi viia saaks. Tähendan, et puudusi on tõesti meie eelarve läbivaatamise korras. Ministriumis iga direktor tahaks küsida nii palju, kui meelde tuleb, et tal oleks pärast enese pealt vastutuse veeretamiseks öelda: näed, nõudsin, aga ei antud. Niiviisi kujunesidki lausa täitmatud nõudmised — 165 milj. Ometi peaks igale ressoorile selge olema, et 60% võrra meie oma eelarvet suurendada ei või — seda ei kannaks meie rahaturg välja, sest välislaenu peale lootust vist ei ole. Mida aga eelarvesse küll peaks võtma, on ehituskrediite: kui see tegevus kokku kuivab, tekkib raskusi, mis mõjutavad ehitus- kui ka ehitusmaterjalide alal tegelevate meeelolusi — see oleks ebasoovitav. Või saab avalikku ehitustegevust edustada asutiste kaudu, kellel selleks osa raha olemas, nii et see eelarvet ei koormakski? Laidoner arvab, et võiksime eelarvet suurendada: kui mitte 165 milj. peale, siis 130 milj. peale, rahuldades kõik protestid. Ükski riik ei tule sõjaoludes välja endiste kulu-

dega — ime, kui meie seda võiksime. Jürima pooldab ka suurendamist produkt.-krediitide alal. Sellel aga piir — ei tohi inflatsiooni tekitada. Uluots arvab, et peab tulude ja katte võimalust enne kaaluma kui eelarvet suurendada.

9. jaan. «Centumis» 20.45—24.45. Mängisime ka *bridge*'i — Assor, Talts, Teas ja mina (+12×30).

15. jaan. Kolisime uute korterisse. Kell 12 p. kuni öösi kl. 1.15 Vab. Val. koosolek. Eelarve. Valitsus lisas 200 000 kr. mamin-i ettepanekule. Kas täitub eelarve? Selle kohta ei või midagi kindlat öelda. Laidoner nuriseb Riigikaitsefondi kohta. Ütleb, et mamin. on selle asja ära rikkunud. Ta teinud keeruliseks, et saavutada mõju mamin-ile. Ta tahtnud asjade otsustamisest osa võtta, et ise teenida! Sepp protesteerib. Ütleb, et niisuguseid väljendusi peaks kuidagi põhjendama. Ei ole ilus selja taga süüdistada niisugustes asjades. Rahvasteliidu võla konversiooni asjus räägib Laidoner, et Ingl. panga direktor 1937. a. võtnud tema vastu ja pannud ette konverteerida 4½%. Sama kinnitanud ka Montague Norman. Tema rääkind sellest Pätsile. Ka Jürimale, kes käis Inglises eraisikuna, soovitatud konversiooni asi üles võtta. Asi jäi siiski tookord teostamata — Päts mingipärast kartis, et rahvaesindus võib pärast etteheiteid teha, eriti kui pärastpoole võimalik konvers. läbi viia veel parematel tingimustel. Soovis oodata parlamenti. Kaotas huvi eriti, kui selgus, et kergendus tuleb pääasjalikult laenu kestvuse lõpus (lõpp kiirenes). Toetasin tookord Selteri, avaldades arvamist, et kui rahvaesindus aasta pärast kokku tuleb, võivad ajad olla niisugused, et konverteerida ei saa (nagu ka pärast tõeks osutus). Huvitav, et Laidoner, kes nüüd paistab konvers. toetajana, tookord Pätsu seisukohavõtu tõttu Selteri ja mind sugugi ei toetanud. Üheks takistuseks oli ka välisvaluuta kokkuhoid, sest Ameerika osa oleks tasuda tulnud (kuigi arvati, et valuutat läheb kõigest 1,75—2 milj. krooni). Nii jäigi asi teostamata.

On koerailm. 20—25 kraadi külma ja suur tuisk.

16. jaan. Korjan andmeid oma ametnikkude tasude asjus. Üldiselt pole neid palju. Kelderile tegin ülesandeks jälgida paremini sõjam. varustuse tellimise tehinguid: kas on vaheltkauplejaid? Kuidas alustatakse hankimist? Kas tekkib kahtlust altkäemaksu asjus jne.

18. jaan. V. V. koosolek kl. 17—1.20. Venemaalt sõjavarustuse tellimise puhul kukkub hasarti Jürima. Soovitab tellida rohkemgi, kui sõjamehed kavatsevad (6—8 milj. krooni eest). Täheandan, et kroonides maksimumine on muidugi kasulikum kui Saksast tellimise puhul, kus nõutakse 15% valuutat. Aga mitte ka rohkem, sest *clearing*-marku on meil külluses. Arvuline vastuvõtmine peaks sündima seal, kus kaup meie valduses. Kõige raskem minul isiklikult pooldada lennukite ostmist. Kallis relv. Kui muretseme, jääb 10 aastaks. Nüüd aga sunnitud ostma Vene 4 a. vana tüüpi. «Hart'id» olid moodsad, kui ostsime — nüüd aga «noaaegsed». Kas on katset olnud «Messerschmidte» saada? Kas Vene hävitaja oma 470 klm. kiirusega jõuab järele moodsale pommilennukile? (Saksa omad teevad vist 500 klm.) Laidoner ütleb, et «Messerschmidte» ei saa. Oleks saanud, kui oleks sõitnud komisjon Berliini ja ostnud, aga kas ollakse sellega nõus. Täheandan, et muidugi oleksime nõus. Laidoner ütleb, et Reek käis omal ajal ja rääkis Milchiga /?/, aga siis öeldi parlamendis, et mis teete, ostate lennukeid Saksast. Täheandan, et kui kusagilt saada ei ole, peab vahest Vene omad muretsema. Jürima arvab, et väikeriigil pole suurt pääle hakata lennukitega, sest iga suurriik võib teha need momentaanselt võitlusvõimetuks või rikkuda aerodroomid.

Eelarve puhul otsustatakse samme astuda, et parlament ei laskuks laialdastesse vaidlustesse, mis võiksid kõigutada usaldust E. krooni vastu. Selgub, et N. Ruus liigutab jälle. Võib tekkida kahtlus, kas ta pole saanud väljastpoolt julgustust. «Torgpredstvo» poolt üüritud majades olevat kasarmutaolisi sisseseadeid, näit. Narva mnt. kahekordsed narid. Nähtavasti on jõude, kes pakti

ausasse täitmisse ei usu, vaid valmis on ka teisteks võimalusteks. Жданов'i kohta tähendab Laidoner, et see näib olevat kadunud — vist kõrvaldatud. Nähtavasti on ta siis patuoinaks Soome sõja ebaõnnestumise pärast. Kask räägib, et Kingissepas rohkem Vene vägesid. Lennuvägi võtvat tihti retkeid Soome Eesti territ. (Sinalepast). Piip ütleb, et tema selles asjas ei saa protesteerida, sest venelased võiksid öelda, et meie ei käi Soomes, aga võib-olla protesti tõttu meile vaenulisteks muutuda. Ütleb, et oleme poliitiliselt Vene käpa all ja sellest peaks meie rahvas aru saama.

21. jaan. Minu pool Sossi, Derrick, Tuul (+73×20). (+30.60.)

22. jaan. V. V. koosolek kl. 17—1. Käsitamisel sakslaste ja venelaste asjad. Meri teatab Berliinist, et Saksa väga visa kauplema ja valmis vist ka rääkimisi katkestama. Väidetavat, et Eesti ei hinda õieti rahvusvahelist olukorda. Venelased soovivad sisse tuua sõjavägede juhtiva koosseisu perekonnaliikmeid ja ka töölisi baaside ehitamiseks. Leedu olevat teatanud, et ta perekonnaliikmetega nõus, kui need loetakse sisse tuua lubatud vägede hulka. Tõuseb küsimus, palju võib venelane Eestisse tuua. Reek väidab, et neid on juba üle 25 000. Uluots arvab, et baasidega kokku võib olla 25 000. Otsustatakse vastata Leeduga analoogiliselt. Huvitav, et tõstsin arvu ja selle kontrollimise küsimuse üles juba paar kuud tagasi, kuid sõjaväelased siis olid selle vastu. Olen aga arvamisel, et parem on sissesõidu vastu vaielda pakti alusel kui pärast ülemäära sissetoodute väljaviimist nõuda. Laidoner ütleb, et venelased ei usalda hästi meid, sest seoses Soome sõjaga seltskonnas igasuguseid arvamisi, mis pole meie riigi huvides. Neid aga avaldatakse nii vabalt, et igaüks, kes soovib, võib seda kuulda. Piip loeb katke Kaunase saadiku Lattiku kirjast, kes ütleb, et Leedus vaadatakse meie parlamendi kõnede peale kui häälte peale muinasjutuvalda kaugenenud aegadest ja ollakse imestunud vabaduste üle, mida võime enestele

lubada (kui võime?!). Moskva komisjonile venelased on nõus andma õhutõrjekahureid rendile 3 kuuks, á 2% kuus renti! Peale selle kohaleveo ja remondi kulud meie kanda! Soolased «льготныя условия» /soodustatud tingimused/! Kohtasin tänaval Strandmanni. Ütlen, et ta nüüd üle hulga aja kodumaal. Vastab, et jah, olen nüüd siin «iseseisvas» riigis ja avaldab lootust, et saame vahest juttu puhuda ligemal ajal. Tõesti — Saksa ja Vene asju arutades tihti jääb maik, et iseseisvusest pole palju järele jäänud. Pakri saarte evakueerimise puhul on Rootsi saadik palunud, et evakueeritavaid ei pulveriseeritaks, vaid asustataks kompaktselt, võimalikult teiste rootslaste naabrusse. Jürima ütleb, et muurahvaste eest hoolitsetakse nagu paremini kui oma rahva eest, missugune olukord on väär, s. o. kordab mõtteid, mida tõin paar nädalat tagasi ette piirimaade korraldamiseks esitatud Oidermaa kavade suhtes (seda märgib ka Tupits kohalt).

23. jaan. Kell 17—18 eelarvekomisjoni koosolekul andis informatsiooni mamin. Sepp. Kõne oli pealiskaudsem ja kahvatum kui harilikult tema poolt nähtud. Kella 21—³/₄ «Centumis». Sooman, Braun, Vellner, mina — (+10×30); Raud, Puusepp, Imelik, m. — (+12×20).

24. jaan. Läbirääkimised mamin-i informatsiooni puhul. Jalakas nõuab: 1) juhtiva koosseisu noorendamist, 2) eeskuju kulude kokkuhoiuks ka kõige kõrgemal pool, 3) sõjaväe juhtkonna puhastamist (tuletab meelde Maasingu jne. lahkumist), samuti arvab, et «Orzeli» põgenemise puhul oleks kõrgemad juhid ka eneste kohta pidanud järeldusi tõmbama, 4) propaganda muutugu rahvalikuks ja 5) raudtee muutugu vastutulelikumaks kodanikule. Metslang nõuab suuremat kontrolli riigi ettevõtete üle. Johanson räägib, et eelarve on ülepingutatud ja ületab nii meie rahva materiaalse kui ka hingelise kandejõu. Kas peab sõjaväele just kulutama? Need, kes seda nõuavad, on oma hinnangutes väga eksinud. Kui truu raadiokuulaja on ta juhtivalt mehelt möödunud aastal kuulnud järgmisi hindamisi üldise olukorra kohta

(mõtleb nähtavasti Laidoneri): 1) sõda ei tule, 2) oma vabadust kaitseb vaid see rahvas, kes selle võitnud vere hinnaga (Tšehhi hävit. puhul), 3) meie astume sõjariistus välja igäühe vastu, kes meie iseseisvust ähvardab, 4) meie oleme sõlminud pakti, et rahvas võiks rahu maitsta, ja lõpuks 5) ei nõutagi meilt, et peaksime oma kaitsejõude vähendama, vaid ümberpöörduvalt, loodetakse, et neid suurendame. Oleme kunstlikult loonud suurusi, kelle ees rahvas peaks käed risti panema ja harduses kummardama, aga kui nii rängasti eksitakse, kaua siis rahvas valmis kummardama? Tõnisson kõneleb vabaduste ja üksmeele tarvidusest. Võrdleb Vabadussõja ajaga: kuna terve rahvas oli üks rinne, võis julgelt kõnelda nii venelaste kui ka Versailles' konverentsi viienõukoguga. Ta on kuulnud, et isegi R-kogu liigete seas olevat inimesi, kes Eesti rippumatust üle kõige kalliks ei pea: kui on niisuguseid äraandjaid, tulevad nad armutult välja rookida. (N. Ruus kuulab päris rahulikult, kuigi Rkl. silmad temale suunduvad.) Sellega ka lõppesid läbirääkimised. Uluots lubab V. V. seletusi, kui eelarve tuleb al.-komisjonidest tagasi.

(Järgneb)

Kor ütleb kätte, et nad teinud. Klustal, et need
 lemmik, enam otsesõnaga. Siis pea, vaad a muud
 prot. Piibu kaudu; kuni hirmu peade. esju. Muud-
 mid üldis; muud, kui U. Vareu. Väga, mid.
 N. v. Kooler kl. 12-21. Laidone informants. Me-
 kua sõnd. Moletoov tar. Vovosilav. tar. Sta-
 lin. aaga kalu pea võre, targeu. Argute kuu-
 ü muud mõistuse. Kuidel muuji, et. Monnetabul
 pidaole leppingul, kuni jäi, vad pöördusid jilud.
 Stalin. de pidaand. Looa kuu. et. mitull katal, kus
 toomtaand. me. e. sapsand. Ulu klavri töötand. ka
 de. se. va. rahva. Saome teovrem, de. kuni. Lad.
 föhendades, et. tõttab. to. arti, mis. järgidele. 8. med.
 di. ka. Moletoov. väga, mid. et. e. koheselt. sapsu-
 reol. Vastutun. ja. teiste. argute. na. e. t. h. i. d. v. a. t.
 tuleus. et. erone. Meie. sa. v. i. d. e. a. t. a. u. s. a. a. u. u. e.
 olud. kiire. ja. Tä. e. l. i. x. Et. Stalin. Lad. vastutand.
 sellele. va. o. v. a. t. u. d. e. d. k. u. i. h. o. m. u. l. d. u. s. i. l. i. K. o. l. d. e. u. r. g. a.
 di. k. a. g. n. i. s. a. n. d. u. l. n. a. a. g. a. m. l. a. t. u. l. L. a. h. t. o. o. r. u. m. e.
 lihtis. ja. m. u. d. a. m. l. i. k. - f. o. r. t. V. i. d. a. i. m. o. l. e. t. i. j. t. r. a. n.
 k. a. a. s. o. o. r. t. e. O. e. l. o. l. e. u. t. et. m. e. i. e. g. k. a. n. a. r. g. u. e. j.
 da, k. u. n. e. m. e. i. e. s. a. d. u. e. v. e. i. e. a. l. e. u. d. r. e. t. a. r. u. k. i. t. t. a.
 t. u. n. e. v. a. l. k. i. z. u. e. e. d. k. r. o. m. i. m. o. v. i. t. o. m. a.
 t. i. l. e. s. h. i. t. a. m. u. e. o. l. e. v. a. t. U. e. s. k. o. v. a. r. t. i. k. o. r. n. a. s.
 T. o. o. t. k. e. l. t. a. v. a. t. p. a. l. j. i. i. n. t. e. n. s. i. i. v. s. e. l. l. S. o. o. m. e. g. a.
 v. i. d. i. t. a. l. e. t. a. l. e. p. p. e. l. e. p. r. e. t. i. i. n. j. a. c. a. t. j. u. l. i. S. i. r. a. g.
 p. m. o. n. o. p. r. u. n. v. a. s. a. c. h. u. n. t. k. o. r. j. k. u. s. n. i. v. a. l. d. i. r. o. o. t. u. s.
 p. u. n. a. a. r. m. e. k. o. m. a. n. d. o. o. r. d. e. n. a. r. t. e. j. a. t. e. i. t. e. p. a. r. j. u. t. a. m. i. n. i.

ARVUSTUS

ARHEOLOOGILE AITAB LUUKERESTKI

Harri Moora. Personaalnimestik. Koostaja S. Jakobson. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1989. XXXVIII + 82 lk. (Nõukogude Eesti teadlased.)

Nagu personaalpension, nii on nõukogude akadeemilise elu juurde kuulunud ka väikesetiraažiline personaalbibliograafia, mis loetleb ühe või teise akadeemiku töid ja tema kohta kirjutatud. Need ENSV TA Teadusliku Raamatukogu poolt paljude aastate jooksul sarjas «Nõukogude Eesti teadlased» välja antud nimestikud on ennekõike mõeldud akadeemiku lähedastele — sugulastele ja kolleegidele —, ent üllitiste levikut pole piiratud ja nõnda võivad need raamatukogudes või mujal sattuda ka mitteakadeemilise inimese kätte. Praegustes oludes võib näiteks Eduard Pälli personaalnimestikust (1980) saada mõne stalinismiurgitseja laua-raamat. Midagi head ei ole oodata ka sellest, kui keegi Harald Habermani personaalnimestiku (1981) abil otsib üles akadeemiku mõne vana artikli või koguni taasavaldatakse tema luuletusi. Vahel avab akadeemiline bibliograafia mõne varjunime või krüptonüümi, lahendades ootamatult mingi muu valdkonna pisimõistatuse. Näiteks majandusmehe Arnold Veimeri personaalbibliograafia (1981) tuginedes tehti teatavaks, et see mees oli ühe «Tarapitas» (nr 5, 1922) nimetähtede A. V. all ilmunud kirjutise autor (vt «Keel ja Kirjandus», nr 6, 1983, lk 336). Muidugi ei ole oht tegelikult suur, sest kellelgi pole õieti ettekujutust, mis bibliograafiad sarjas «Nõukogude Eesti teadlased» üldse on ilmunud. Mõnel maal avaldatakse analoogilise sarja iga ande sise- või tagakaanel või mujal vabal lehel kõigi varem samas sarjas ilmunud nimestike loetelu, kuid ENSV TATR pole targu seda tava ahvinud, sest nõukogude eestlaste seas tekitaks see ju ainult paksu verd, kui oleks kohe näha, kes on personaalbibliograafia juba saanud, kes veel mitte. Igal juhul on selge: mida vähem bibliograafias kirjas, seda parem. Kahjuks eksib selle nõude vastu sarja eelviimane (vist — nagu öeldud, pole kerge selgust saada,

mis seal üldse ilmunud on ja mis järjekorras), juba *perestroika* ajal avaldatud Hans Kruusi personaalnimestik (1988), mille on koostanud A. Klaassen ja mis sisaldab 1066 kirjet (!), kajastades ka Hans Kruusi poliitilist tegevust sotsialisti-revolutsionäärina ja palju muud ebasoovitavat. Ei saa heaks kiita ka nimetatud raamatu trükiarvu — 400. Kindlasti väärrib Hans Kruusi personaalbibliograafia eraldi karmi arvustust ja loodetavasti ei jää see tulemata, kuid meeldiv on tõdeda, et akadeemilised personaalbibliograafid on selletagi oma veast juba aru saanud ega ole järgmises nimestikus neid eksimusi korranud.

Ümberrivistamine ja ümbernimetamine pole puutumata jätnud isegi traditsiooniliselt konservatiivset akadeemilist elu. Harri Moora personaalbibliograafia tiitelleht näitab, et juba on kaotanud neiupõlvenime ENSV TATR, mis nüüd on Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu. Veel on alles sarja nimetus «Nõukogude Eesti teadlased», kuid võib olla kindel, et õige pea saab ka sellest «Vaba Eesti teadlased» vms. Sellised järeleandmised on paratamatud ja isegi vajalikud, et olla vormilt võimalikult rahvuslik ja sisult võimalikult sotsialistlik. Sisu ja vormi ühtsust peegeldavad need vormistuselemendid, mis personaalnimestiku sisuga lähemalt seotud, näiteks tiitlipöörde andmed: «Toimetuskollegium: J. Kahk (peatoim.), D. Pitkäaho (vast. toim.), A. Klaassen (bibliogr. toim.)». Traditsiooniline nõukogude kantseliit eeldaks küll sellisel nimekirjutamisel inversiooni (Kahk, J.; Pitkäaho, D.; jne), samuti oleks *toim. koll.* vms nägusam kui pikalt väljakirjutatud sõna, ent ometi häirib selline vabameelsus palju vähem kui näiteks nn Eesti Rahvusraamatukogu komme oma bibliograafiate ilmumisandmetes ametid ja isegi eesnimed välja kirjutada; eriti viimane viis annab kõigele jultunult familiaarse ja ühtlasi natsionalistliku kõrvalmaigu. *Peatoim.*, *vast. toim.* ja *bibliogr. toim.* pole siiski olnud lõpuni järjekindlad, sest personaalnimestik sisaldab ka J. Seliranna kirjutatud ülevaate H. Moora elust ja tegevusest, mille lõpus vaatab vastu matslik *Jüri* (lk XXVI). Lepitab alles ülevaate tõlge vene keelde, mille all seisab korrektset: Ю. Селиранд. Lepitab muidugi ka venekeelne tekst ise, sest liberaliseerimist kasutades on mõnel pool juba hakatud traditsioonilisele rahvastevahelise suhtlemise keelele eelistama saksa, inglise jm kohaliku tähtsusega keeli. Bibliograafia-osas on H. Moora artiklite pealkirjad tõlgitud vene keelde, seda ka saksa, soome jt keeltes ilmunud tööde puhul. Võõrkeeltes, sealhulgas vene keeles ilmunud H. Moora tööde pealkirju eesti keelde tõlgitud ei ole. Siin pidanuksid bibliograafia tegijad olema ettevaatlikumad, et vältida võimalikku süüdistust venelaste alavääristamises — justkui saaksid eestlased kõikidest teistest keeltest aru, venelased

ERR

aga mitte.

H. Moora personaalnimestiku trükiarv on 250, seega 150 vähem kui H. Kruusi omal. Kirjeid on H. Moora personaalnimestikus 334 (kui võtta arvesse ka vahelekiilutud 7a), seega üle kolme korra vähem kui H. Kruusi omas. Niisiis on H. Kruus keskestlābi kaks korda olulisem teadlane kui H. Moora. Tegelikult tehakse selline kalkulatsioon juba varem ja mujal ning personaalnimestiku koostaja põhimureks jääb väljajätmine, et vähem oluline akadeemik ei osutuks bibliograafia järgi viljakamaks või suuremat tähelepanu pälvinuks kui rohkem oluline akadeemik. H. Moora personaalnimestiku tegijad on raske väljajätmistõega hästi toime tulnud.

Vastakajd tundeid tekitab siiski nimestiku esimene kirje, mis registreerib 1918. aastal Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu kirjas-tusel ja M. Amjärve varjunime all avaldatud brošüüri «Rahvus-küsimusest». Asi pole muidugi selles, et meie sõbraliku naaber-riigi GOST 7.1—84, mis koostajal kirjeldamise aluseks on olnud, tahab ka sarja märkimist, siin aga pole kirjas, et nii nagu H. Moora personaalnimestik ise ilmus sarjas «Nõukogude Eesti teadlased», nii ilmus M. Amjärve brošüür sarja «Rahvusliku ja ühiskondlike kultuuri küsimused» 1. andena. See on selge juhus-lik näpuviga, ilmselt taheti kirjest välja jätta hoopis brošüüri kirjastanud ühingu nimetust, mis praegu tekitabki liigseid küsi-musi. Puuduseks ei saa pidada sedagi, et märkimata on jäänud V. Ernitsa arvustus «Postimehes» (nr 41, 19. IV 1918, lk 1—2). Kui hakata bibliograafiates märkima kõike seda, mis Ernits on kirjutanud või öelnud, siis... Igatahes midagi head sellest ei tule.

Esimesel pilgul tundub hoopis, et võib-olla oleks olnud aru-kam kogu «Rahvusküsimuse» kirje nimestikust välja jätta. Arheo-loogiaga see töö ei ole seotud, ilmunud on see varjunime all ja üleüldse diskrediteerib kuidagi nõukogude teadlase nime. Samas võib mõista ka koostaja kaalutlusi. Natsionalist heidab pilgu nimestikku, näeb esikohal sellist kirjet, jääb rahule ega süve-negi edasisse. Nõukogude Eesti bibliograafid on alati pidanud maksma väikest lõivu valitsevatele oludele. Ja milline oleks olnud alternatiiv? Akadeemiku personaalnimestik ei saa ju alata kirjega

1. [Tlk.:] Hoffmann, E. T. A. Liivamees / Saksa keelest tõl-kind H. Mora ja J. Aavik. — Trt.: Istandik, 1917 [teg. 1918]. — 48 lk. — (Hirmu ja õuduse jutud; X; Keelelise uuenduse kirjas-tik; Nr. 21); või koguni

1. [Tlk.:] Busse, C. Üks püha õhtusöömaaeg / Saksa keelest tõlkind H. Mora // Hirmu ja õuduse jutud. VII. — Trt.: Reform, 1917. — Lk. 41—52.

Nõukogude Eesti akadeemik debüteerib õudusjututõlkijana!

Koosmaar! Koostaja on valinud kahest halvast parema, astudes ühtlasi sammu edasi H. Kruusi personaalbibliograafiast, mille koostaja oma väärpõhjalikkuses on (sub 3) registreerinud koguni 1910. a trükitud H. Kruusi tõlgitud propagandaraamatukese, mis Tallinna ringkonnakohtu otsusel hävitati, s. t raamatu, mida justkui ei olegi olemas.

Täiesti õigustatult on välja jäetud ka kirje

39a. Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu paarist esimesest aastast // Noorusjõud. IV / Toim. A. Küng. — Trt.: Eesti Noorsoo Karskusliit, 1929. — Lk. 35—43.

Vastasel juhul võinuks bibliograafia kasutaja iseseisvalt avastada H. Moora kompromiteeriva sideme J. Aavikuga ja võib-olla koguni jõuda õudsete tõlgete jälile, sest H. Moora on nimetatud artiklis tunnistanud: «Noil aastail, mil käesoleva kirjutaja viimaseid aegu koolipinki kulutas (1915—1916), kujunesid Tartus kitsamale ringile eesti keskkooliõpilastele tähtsaks ja ainsaks rahvusliku äratuse allikaks keeleteadlase Joh. Aaviku eesti keele kursused, mida peeti pool salaja (kuna ametlikku luba venelased ei andnud). Neile koguti mõnede ärksamate õpilaste poolt osavõtjaid mitmest koolist. Kursustel ei kõneldud ainult keelest, vaid sekka ka kirjanduslikest ja poliitilisist küsimusist, kirjuteti koguni mõni sellekohane kirjatöö ning puuduteti ka eesti noorsoo venestumise hädaohtu tolle aja koolides. Siin kuulis käesoleva kirjutaja ka esimest korda lausutatavat m[uu] s[eas] Eesti iseseisvaksaamise nõuet. See oli meile kõik uudiseks ja ealt protestivaimu-aastaise jõudnud noortele mõjus see otse sütitusena.»

Täiesti ülearune oleks olnud märkida nimestikus Ilmar Raamoti «Mälestuste» I osa (Stockholm, 1975), kus autor seoses õppeaastaga 1916/1917 Tartu Reaalkoolis meenutab: «Kunagi jõulude paiku seletasid mulle vanema klassi õpilased Harri Moora (pärasine Tartu Ülikooli professor) ja Karl Reitav usalduslikult, et meie Reaalkooli kahe viimase klassi õpilaste keskel tegutseb salajane eestimeelne ring, mis annab välja ka mingit salajast ajakirja. See ring tegutsevat Tartu Reaalkoolis juba rida aastaid. Nemad mõlemad kuuluvad ka selle liikmete koosseisu. /--/ Varsti kutsuti mind ühe koolivenna korterisse, kust eest leidsin kuus kuni seitse vanemat kaasõpilast ja ka Erni Hiire, /--/ Sellel koosolekul arutati peamiselt järgmise «Helbed» numbri sisu ja väljaandmist. Kõneldi eesti kirjandusest, hõimuküsimusest jne. Viimase kohta esitas Moora isegi väikese ettekande. Et meie ringi ajakiri nime «Helbed» kannab, seda kuulsin koosolekul esmakordselt.» (Lk 18—19.) Muide, Eesti Riigiarhiivis (f 4633, n 1, s 9) talletatavas ENRL asutamislöös mainib A. Roosileht: «13-al märtsil /1917/ oli Moora pool nõupidamine reaalkoolis väljaantava, nii

kui seda kavatseti, kuukirja «Helgid'e» pärast. Osa võtsid: Moora, Raamot, Roosileht ja Hiir.» (Lk 12.) Kuid tegelikult pole mingit tähtsust, kas ajakiri kandis nime «Helbed» või «Helgid». See veel puudub, et mõni eesti nõukogude akadeemiline inimene hakkaks huvi tundma Moora lapsiku kaastöö vastu käsikirjalises õpilasväljaandes!

Arusaadavalt on akadeemiku personaalnimestikus täiesti liigsed sellised ajaleheteated nagu näiteks «Maaliidus» (nr 179, 29. XI 1918, lk 3) avaldatu: «Eesti kooliõpilaste koosolek oli eila õhtul kommertskooli ruumides. Koosolek oli selleks kokku kutsutud, et praegust tähtsat ajajärku kooliõpilastele selgitada. Kõnelejatena astusid üles hrad Bachmann, Moora, Kangro-Pool ja Järve. Kõnelejad tõid ülevaate vabadusemõtte tekkimisest, praeguse silmapilgu tähtsusest ja rõhutasid iseäranis noore Eesti Vabariigi kaitsemise vajadust. Kõnelejad tegid etteheiteid isamaakaitsemises ilmsiks tuleva leiguse üle ja soovitasid tungivalt, et vanemate klasside õpilased suuremal hulgal Kaitse-Liidu tegevusest osa võtaksid. Osavõtmine oli väga elav ja nähtavasti avaldasid kõned soovitud mõju.»

Sõnumi all on küll nimetähed *hm*, kuid kes tõestab, et need kuuluvad just H. Moorale? Samahästi võib sõnumi autor olla mõni H. Martna, H. Mets või H. Mutra. Ei ole õigustatud ka sellise sõnumi registreerimine jaotuses «Kirjandust H. Moora kohta». See, et siin H. Moora esinemist mainitakse, ei tähenda midagi. H. Moora kuulus koos J. Aaviku, A. Anni[sti], A. Kivika, A. Matteuse ja J. Öunapuuga Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu keskjuhatusse, ja siis tuleks juba registreerida suur hulk ühingu tegevust kajastavaid sõnumeid, milles H. Moora nime on mainitud. Aga kes kõik need sõnumid erinevatest ajalehtedest üles otsib? Selle palga eest?! Ka sisulisel, kontseptuaalsel kaalutlusel tuleb eelistada teistsuguseid ajaleheteateid. H. Moora oli eelkõige arheoloog. Oleks väärt luua personaalnimestikus mulje, nagu oleks tema muinasteaduslik tegevus välja kasvanud rahvuslusest. Vastupidi. Nõukogude Eestis lasti H. Moorale tegutseda arheoloogina hoolimata sellest, et ta kunagi oli olnud rahvuslane. Seepärast on igasugustest mittenõukogude sõnumitest olulisem kas või personaalnimestiku praegune viimane kirje (333), mis registreerib ajaleheteate 20 aastat pärast H. Moora surma Etnograafiamuuseumis korraldatud Harri Moora päeva kohta. Sisuliselt on selline postuumne teade H. Moora teadustööga lähemalt seotud kui paljud tema elu ajal ilmunud sõnumid. Õnnetuseks on kirjes 333 jäänud märkimata, milline väljaanne teate avaldas, ja pahatahtlik inimene võib nüüd irvitada, et nimestik on algusest lõpuni, esimesest kirjest viimaseni, vigane ja puudulik.

See muidugi ei ole tõsi. Ükski bibliograafia ei ole ammendav ja enamasti ei ole vajagi täiust taotleda. Akadeemiline personaalbibliograafia peab ennekõike sisaldama andmeid nende põhiliste teadustööde kohta, mida kõik juba nii teavad ja mille loetelusid on siin-seal varemgi avaldatud, H. Moora puhul näiteks «Acta Baltico-Slavica» (nr 6, 1969, lk 15—22) ja kogumikus «Studia archaeologica in memoriam Harri Moora» (Tallinn, Valgus, 1970, lk 35—44).

Matemaatilises statistikas, mille meetodeid on Nõukogude Eesti ajalooteaduses edukalt rakendatud ENSV TA Ajaloo Instituudis, tõestati juba ammu, et teatavatel tingimustel ja teatavates piirides ei mõjuta lähteandmete hulk märkimisväärselt andmeanalüüsi tulemusi. 1000 inimese küsitlemisel saab sotsioloog enam-vähem sama tulemuse, mis 10 000 inimese küsitlemisel, ainult et teisel juhul läheb rohkem aega ja raha.

Üldjoontes kehtib see ka bibliograafias. Vaadeldavas nimestikus on registreeritud 206 H. Moora enda kirjutist (lisaks nende arvustused), 20 kirjet kajastavad tema toimetajatööd ja veel 108 peegeldavad tema kohta kirjutatut. On ilmselge, et meie arvamus H. Moorast ei muutu oluliselt paremaks või halvemaks ei siis, kui nimestik registreeriks ainult 150 tema tööd, ega siis, kui neid oleks kirjas 300. Kvalitatiivset hinnangut mõjutaks alles muutus suurusjärgus või arvu suhetes. Näiteks 10 000 kirjet paneks imes-tama erakordse viljakuse üle. Või kui nimestikust nähtuks, et H. Moora on avaldanud ainult 10 tööd, aga tema kohta on kirjutatud 1000, oleks kirjete hulk samuti sisuliselt tähtis. Praegu aga on kümmekond kirjet sinna või tänna nagu ilujõhvikad, ehk küll neidki tuleb osata paigutada.

Kõik me oleme olnud noored ja noorpõlves rumalusi teinud, sellepärast ei pea veel personaaltoimikut või personaalnimestikku ära rikkuma. Üsna sobimatu oleks H. Moora bibliograafias näiteks 7a. Meie rahvusliku kultuuri küsimusist ja teaduskonna valikust ülikoolis // Uudismaa. — 1922/1923. — V ak., nr. 4. — Lk. 49—51. — Allk.: H. M.

Ei ole personaalbibliograafia ka koht, kus H. Moora enda kaastoimetusel ilmunud «Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaate» (V—VI, Tartu, 1923, lk 203) alusel omistada H. Moorale «Uudismaas» anonüümselt avaldatud Mihkel Leksteini nekroloogi autor-sust. Lõpuks on ju «Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaate» kõited TA raamatukogus avariilul ja ka H. Moora arheoloogilist tegevust kajastavate personaalnimestikus registreerimata kirjutiste ilmumisandmed võib igaüks sealt ise välja otsida.

Kui Hans Kruusi personaalnimestikus olid registreeritud ka «Üliõpilaslehes» avaldatud tööd, siis H. Moora puhul on seda viga

väljitud ja kindlal käel välja jäetud sellised tema kirjutised nagu

5a. Soome—Eesti Üliõpilasklubi Tartus // Üliõpilasleht. — 1922. — Nr. 2/3. — Lk. 30—32.

5b. Soome «Ylioppilaslehti» Eesti—Soome Üliõpilasklubi number // Üliõpilasleht. — 1922. — Nr. 2/3. — Lk. 34—35. — Allk.: H. M.

5c. Hõimutööst soome yliõpilaskonnas // Üliõpilasleht. — 1923. — Nr. 9. — Lk. 124—126. — Allk.: H. M.

8a. Mõtteid karskusest ja isamaalusest // Üliõpilasleht. — 1923. — Nr. 5. — Lk. 72—74. — Allk.: H. M.

8c. Rahvapärane kultuurtöö ja meie // Üliõpilasleht. — 1923. — Nr. 2. — Lk. 17—21. — Allk.: H. M.

8d. [Rets.:] Baltische Akademische Blätter, Organ der deutsch-baltischen Studentenschaft in Dorpat, Riga und Deutschland // Üliõpilasleht. — 1923. — Nr. 1. — Lk. 8—9. — Allk.: H. M.

10a. Soome hõimud ja Moskva // Üliõpilasleht. — 1923. — Nr. 6. — Lk. 84—88.

14a. Meie hõimutöö tegelikust sisust ja pyydeist // Üliõpilasleht. — 1925. — Nr. 6. — Lk. 121—124.

46a. Eesti Kristliku Üliõpilasühingu üldise suuna kujunemine // Üliõpilasleht. — 1930. — Nr. 11. — Lk. 260.

47a. Meie üliõpilaspere liigse killustuse vastu // Üliõpilasleht. — 1930. — Nr. 1/2. — Lk. 13—16.

Niisama järjekindlalt on eiratud «Üliõpilaslehe» kroonikasõnumeid, mis kajastavad H. Moora ENSV TA eelset akadeemilist elu ja tegevust. Et seni oli nimestikust välja jäetud kõik, mis võiks osutada H. Moora sidemetele A. Anni ja «annikunnaga», siis on loogiline ka lünk «Veljesto» albumi kohal:

8b. Mõtteid valmivast intelligentsist. — Trt.: Odamees / Carl Sarap. — 1923.

Eesti praegusest rahvuslusest. — Lk. 61—67.

Meie rahvuskultuuri kysimusist. — Lk. 68—75.

Liiga pehme on aga koostaja või toimetuskolleegium olnud Eesti Rahvuslaste Klubi ajakirja «ERK» suhtes. Mõistagi ei tule personaalnimestikus registreerida selliseid H. Moora kirjutisi nagu

59a. Valiku teostamisest meie hariduse alal // ERK / Eesti Rahvuslaste Klubi. — 1933. — Nr. 5. — Lk. 111—117.

59b. Ülesanded meie kultuuripõllul: ERK-ide kultuurpoliitiliste sihtide arutamise puhul // ERK / Eesti Rahvuslaste Klubi. — 1933. — Nr. 9/10. — Lk. 224—227.

62a. Riigihariduskogu tuleb elustada ja uuendada // ERK / Eesti Rahvuslaste Klubi. — 1934. — Nr. 7/8. — Lk. 116—119.

66a. Kas on rahuldatud tarve üldise kultuurnõukogu järgi? // ERK / Eesti Rahvuslaste Klubi. — 1935. — Nr. 3. — Lk. 51—53.

Kuid milleks üldse märkida kirjetes 74 ja 75 kaht «ERKis»

ilmunud artiklit ja nõnda juhtida tähelepanu asjaolule, et H. Moora on nimetatud ajakirjale kaastööd teinud? See on kõnealuse bibliograafia üks tõsisemaid möödalaskmisi.

Arukalt on sisustatud jaotus «Kirjandust H. Moora kohta». Kirjed 226 ja 229 märgivad temale pühendatud artikleid «Eesti biograafilises leksikonis» ja selle täiendusköites. See välistab vajaduse registreerida veel H. Moora elulugu «Eesti avalikes tegelastes» (Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1932) ja mõnes muus teatmikus — personaalnimestiku kasutaja ei leia sealt niikuinii suurt midagi peale selle, mis EBLis kirjas. Märksa olulisem on näidata kirjega 327, et artikkel «Moora, Harri» leidub ka lastentsüklopeedias ENEKE. Mingis mõttes on ju akadeemikud nagu suured lapsed ...

Iga bibliograaf näeb alati kurja vaeva ajalehekirjutistega, eriti klikaegsetega, mis enamasti on anonüümsed. Reegel ütleb, et intervjuu mingi isikuga tuleb paigutada selle isiku teoste loetelusse, muud ajalehelood aga kuuluvad lahtrisse «Kirjandust ... kohta». Paljudel juhtudel on raske otsustada, kumma liigiga tegemist. Kui näiteks reporter on käinud väljakaevamistel, kirjutab oma muljetest ja samas tsiteerib, mis H. Moora talle on seletanud, — kas see on intervjuu H. Mooraga? Teinekord jälle ei saa aru, kas reporter jutustab oma sõnadega kellegi kõnet ümber (siis läheb jaotusse «tema kohta») või on ajalehel õnnestunud kõnepidajalt tekst hankida (siis läheb kõnepidaja teoste hulka). Jne. Kahtluse tekkimisel on kõige mõistlikum küsitav kirjatükk kõrvale heita. H. Moora personaalnimestiku tegijad on talitanud veel otsustavamalt ja peaaegu kogu ajalehematerjali välja jätnud. See on igati tark. Kujutlegem hetkeks, et personaalnimestikus (pole tähtis, mis jaotuses ja millisel kirjekohal) oleksid registreeritud järgmised lood:

Tallinna Opetajate Seltsi kõnekoosolek: [H. Moora kõnest «Eestlaste asumine Läänemere rannale»] // Päevaleht. — 1926. — 10. veebr., nr. 40.

Mida kõnelevad muinasaja mälestused: [H. Moora] Loeng Eesti arkeoloogiast // Päevaleht. — 1926. — 21. nov., nr. 317.

Pilte Eestist esimestel sajanditel p. Kr.: [Mag. H. Moora ettekanne Akadeemilise Ajaloo Seltsi koosolekul] // Postimees. — 1929. — 30. apr., nr. 115.

Kodumaa kultuurelu vanem ajajärk: [Mag. H. Moora ettekanne Akadeemilise Ajaloo Seltsi koosolekul] // Päevaleht. — 1929. — 30. apr., nr. 115.

Vanaeestlaste majanduselu ligi 1000 a. eest // Sakala. — 1929. — 7. mai, nr. 54.

Lembitu haua asupaik pole teada: Dr. J. Luiga arvamine

ekslik: Prof. Moora viimaseid uurimusi // Päevaleht. — 1930. — 26. okt., nr. 292.

Mida arvata Kadrina kalmest: Prof. H. Moora retk vanasse matusepaika // Päevaleht. — 1931. — 29. aug., nr. 234.

Muiste oli Soome Eesti mõju all: Prof. Moora huvitav loeng muistsete eestlaste kaubandus- ja kultuurisidemeist // Päevaleht. — 1932. — 5. veebr., nr. 35.

Jooni Tartu ülikooli arengust eesti kõrgema õppeasutusena 1919—1932 // Päevaleht. — 1932. — 1. ja 2. juuli, nr. 176—177.

Kas on tarvis Vabadusristi kavaleridele tagant järgi eesõigusi? // Päevaleht. — 1933. — 22. veebr., nr. 52.

Balti-Instituudi tööst Rootsis: Teadusliku töö kaudu riikide lähendamine // Päevaleht. — 1934. — 19. apr., nr. 106.

Iru oli muinas-Eesti suuremaid keskusi? // Päevaleht. — 1936. — 25. juuli, nr. 198.

Haruldane maru Lembitu linnusel // Päevaleht. — 1937. — 20. juuli, nr. 193.

Õpetatud E. Seltsi juubelikapitalis 23 500 krooni // Päevaleht. — 1938. — 6. mai, nr. 122.

Leiud, mis kõnelevad muistsest vabadusvõitlusest: Prof. H. Moora seletusi... // Päevaleht. — 1938. — 15. sept., nr. 250.

Loetelu pole mõtet jätkata, sest niigi on juba näha, kui palju ruumi võtaks kõigi selliste kirjete esitamine personaalnimestikus. Kasutegur on aga väga väike. Kui kellelgi tõesti peaks vaja minema andmeid lehematerjali kohta (ei tea kellel ja milleks?), siis leiab ta need kerge vaevaga Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi bibliograafiaosakonna ja Tallinnas nn Eesti Rahvusraamatukogu rahvusbibliograafia osakonna kartoteegist. Personaalbibliograafiat aga ei ole otstarbekas liiate andmetega koormata.

Kui aga kaunistuseks mõni lehelugu siiski sisse võtta, siis on hea vältida kordust, üht ja sama sündmust kajastavaid kirjutisi erinevates ajalehtedes, mis teistega võrreldes midagi uut ei ütle. Kui näiteks kirjed 241, 244 ja 245 juba märgivad H. Moora 1957. aasta Rootsis-käigu kajastusi «Õhtulehes», «Sirbis ja Vasaras» ning suurepärasest ajalehest «Kodumaale tagasipöördumise eest» (või peaksid siingi olema suurtähed «... Tagasipöördumise Eest?»), siis on igati ülearune registreerida veel Stockholmi «Teatajas» (nr 22, 23. XI 1957, lk 1) avaldatud sõnumit «Prof. H. Moora Rootsis» ja muid Rootsi ning väliseesti väljaannete materjale.

On omamoodi sümbolne, et Nõukogude Eesti arheoloogi H. Moora elu ja tegevust ei kajasta ammendav personaalbibliograafia, vaid personaalnimestiku luukere.

Rein Kruus

EDITORIAL NOTE

On the opening pages of this issue André-Louis Sanguin claims that ethnic minorities are an example of the lack of territorial coincidence between the nation and the state. From this point of view the French scholar observes the spatial and political relations between European ethnic minorities and their dominating societies. He uses the notions adapted living-space, narrowing living-space, living-space with dispersed and sparse migratory habitation; centre and periphery; internal colonialism, etc.

In the next article, *On diversity in nature and society*, Walter Rand applies the notion of diversity, which is used mainly in natural sciences, to the analysis of social structures. He warns that the big (and even small) nations' endeavours at technological and ideological unitarianism have a destructive influence on themselves as well.

Relying on the collection *Psychology of Love*, Aleksander Pulver continues the introduction to the concepts of love of the last twenty years. The author surveys here the second part of the book dealing with romantic love, and the third part, which treats love in the context of human relations. «*Psychology of Love* is an excellent source of information, which would be most useful for people engaged in humanization of the social environment and searching for an answer about their place among other people.»

Hermann Hesse's (1877—1962) worshippers can enjoy two of his philosophical poems — *Village graveyard* and *Steps* — in Ain Kaalep's translation. We also publish the German writer's essay *On reading books* where he distinguishes between three types of readers.

Editorial note

The first of them, the naive reader, can see only the sequence of events — he follows the writer like the horse the coachman. The second type sees the writer in thrall to the subject — he follows the writer as a hunter the trail. The third type plays with his reading matter, for him even a newspaper advertisement can become a revelation. For every experienced reader all three types are essential. But without the last type we read literature as a schoolboy reads his grammar. As the heading *Reading. A phenomenological approach* shows, Wolfgang Iser treats the same theme from a much more theoretical viewpoint.

The first part of Aniela Jaffé's article *Symbolism in visual arts* gives a historical survey about the development of the stone, the animal, the circle and the cross as symbols. The interpretation of the stone and the animal as symbols is based on animist beliefs, the motif of the circle is explained first and foremost by oriental meditation, the cross is based on Christianity.

Niina Raid writes about Ludwig Mercklin (1816—1863), professor of rhetoric, classical philology, aesthetics and art history at Tartu University in 1851—1863.

The Crimean War was more than a local conflict. Mainland operations took place in the Crimea, the Balkans and the Caucasus, at the same time navies were active in the Baltic Sea, the Arctic and the Pacific Oceans. The English author Ian R. Stone writes about the activities of the British and the French navies off the Estonian coast in 1854 and 1855.

We also publish the fourth part of State Controller Karl Soonpää's diary of 1939—1940.

In the section of reviews Rein Kruus criticizes Harri Moora's personal bibliography compiled by S. Jakobson.

In the present issue Ilmar Tammelo's *Survival and Surpassing* comes to an end. As a complement we publish I. Tammelo's biography written by the lawyer Peeter Järvelaid and a bibliography of I. Tammelo's writings.

The ethnic minorities in Europe: Some spatial problematics

André-Louis Sanguin

Ethnic minorities by classifying: national minorities and ethnies without a state. Ethnic minorities evolve within three spatial categories: owned, shrunk and diffuse ones. They generate two linked effects: centre/periphery paradigm and internal colonialism. The Seymour Fisher theory about body image is a chief focus for ethnism. Irredentism, separatism, political autonomy, assimilation and alienation identify themselves as spatial consequences of ethnic phenomenon.

Ludwig Mercklin

Näina Raid

The lecturers at Tartu University after its re-inauguration in 1802 were professors invited from abroad (Germany in the main). The same is to be said about the department of rhetoric, classical philology, aesthetics and art history where Karl Morgenstern (the founder of the museum of the University) was the first to hold the chair. Later on an appointment was given to L. Mercklin, the first professor of Livonian origin and a subject of Russia.

L. Mercklin was born in Riga on July, 1816 (acc. to

the O. S.). During the years 1830—1834 he studied at Riga Gymnasium where he was given especially high marks for his knowledge of old languages, the study of which he continued at Tartu University. As an outstanding student he was awarded the golden medal for his prize essay Über die Gracchischen Unruhen in 1836 already. (The additional examinations in the Latin and Greek languages passed in 1838 gave him the opportunity to get the appointment of a senior master at Tartu Gymnasium in 1842—1845.) For the examinations and the research work De Junio Gracchano commentatio he was awarded the degree of cand. phil. in 1838; from the year 1840 on he worked as an ordinary reader in classical philology at the University. In 1844 he took his Doctor's degree, the thesis titled as De Corneliae, P. F. Gracchorum matris vita, moribus et epistolis commentatio. Subsequently he became etatmäßiger privat-docent (in accordance with the estimates).

On his first journey abroad in 1846 — in Italy and Germany — he visited libraries and museums to acquaint himself with critical-philological and real antiquarian studies. In the year 1851 L. Mercklin was nominated for professor of the department of rhetoric, classical

Summaries

philology, aesthetics and art history, the chair he held until 1863. The following treatises were published: *De Junio...* (I—II; Dorpat, 1840—1841), *De Corneliae...* (Dorpat, 1844), *Le Fenestella historico et poeta* (Dorpat, 1844), *Die Cooptation der Römer...* (Mitau—Leipzig, 1849), as well as articles on Roman monuments, history of literature, and epigraphy. A longer essay on the legend of Talos and the sardonic laughter was included in the book *Memorien der Kaisel. Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg* (1851). The appointment of L. Mercklin as professor extraordinary (1851) was soon followed by the nomination of him as ordinarius in 1852. Thereafter L. Mercklin's activities at the museum of the University began. From 1858 on plaster casts of ancient statues were procured for the museum. In the year 1860 L. Mercklin was sent on a duty tour; his mission was to choose plaster casts of Greek and Roman pieces of art from those to be found in the big European collections of art. (There were collections of art in the possession of Bonn, Giessen, Göttingen, Leipzig, Würzburg and other universities in Germany at that

time.) L. Mercklin participated in the 19th assembly of philologists in Braunschweig and worked in libraries. He stayed longer in London and Paris. The plaster casts were conveyed to Tartu by sea and by carters in 1860—1862 that the museum was opened up to the visits of everybody interested, including those outside University. During his foreign travel L. Mercklin collected material on *Nomius, Augustinus and Varro*. As a result of his textually critical studies he wrote «*Die Citiermethode und Quellenbenutzung des A. Gellius in den Noctes Atticae*» (Leipzig, 1860) and «*A. Gellii Noctium Atticarum capita quedam ad fontes revocata*» (Dorpat, 1861) and treatises on Roman history.

L. Mercklin has been characterized as a versatile, profound and keen-minded scientist, his researches on *Varro* having been of special regard. In 1852 he married *Fanny Carus*, Professor of surgery of the University, Dr *A. Carus's* daughter. They had three children: *August* (born in 1855), *Agatha* (born in 1859) and *Ernst* (born in 1861). L. Mercklin died on Sept. 15, 1863 (acc. to the O. S.).

ОТ РЕДАКЦИИ

На первых страницах номера Андре-Луи Санген утверждает, что этнические меньшинства связаны с плотностью заселения национальной и государственной территории. Исходя из этого французский ученый рассматривает пространственно-политические отношения в Европе между меньшинствами и доминирующими популяциями. Он пользуется понятиями приспособленное жизненное пространство, суженное жизненное пространство, рассеянное жизненное пространство со слабой миграцией, центр и периферия, внутренний колониализм.

В следующей статье «Дивергенция в природе и обществе» Вальтер Ранд применяет основную идею используемого преимущественно в естествознании термина дивергенция для анализа общественных структур и предостерегает, что стремление больших (и малых) народов к технологическому и идеологическому унитаризму действует губительно и на них самих.

Опираясь на сборник *Psychology of Love*, Александер Пульвер продолжает ознакомление с концепциями любви последних 20 лет. Здесь автор рассматривает вторую часть книги, где говорится о романтической любви, и третью часть, посвященную рассмотрению любви в контексте человеческих отношений. «Психология любви» — добротный источник информации, который был бы полезен прежде всего людям, занимающимся гуманизацией социальной среды и ищущим ответа на вопрос о своем месте среди других людей.»

Поклонники Германа Хессе (1877—1962) могут насладиться двумя философскими стихотворениями «Сельское кладбище» и «Ступени», которые переведены

Айном Каалепом. Немецкому писателю принадлежит и эссе «О чтении книг», где он выделяет три типа читателей. Первый из них — наивный читатель, видящий лишь последовательность событий, он подчиняется писателю как лошадь кучеру. Второй тип следит, как писатель устанавливает тематические связи и идет за ними как охотник по следу. Третий тип играет с текстом, для него даже некоторые газетные объявления могут стать откровением. В каждом опытном читателе уживаются все три типа. Но если нет последнего типа, то мы превращаемся в школьника, читающего грамматику. Как видно из заглавия «Чтение. Феноменологический подход», Вольфганг Изер рассматривает ту же проблему более теоретически.

Первая часть «Символики в изобразительном искусстве» Ангелы Яффе дает исторический обзор развития символов камня, животного, круга и креста. За основу объяснения символики камня и животного берется анимизм, мотивы круга понимаются прежде всего через восточного медитативного образа мандола, крест — через христианство.

Нийна Райд пишет о Людвиге Мерклине (1816—1863), который был в 1851—1863 годах профессором кафедры реторики, классической филологии, эстетики и истории искусств Тартуского университета.

Крымская война не была только локальным конфликтом. В Крыму, на Балканах и на Кавказе проходили сухопутные операции, в то же время морские силы действовали в Балтийском море, в Северном Ледовитом и Тихом океанах. О том, что смогли сделать морские силы Британии и Франции на эстонском побережье в 1854 и 1855 годах, пишет английский автор Ян Р. Стоун.

Публикуется и четвертая часть дневника 1939—1940 годов государственного контролера Карла Соонпяэ.

В разделе критики Рейн Круус анализирует составленную С. Якобсоном персоналию Харри Моора.

В настоящем сборнике заканчивается публикация произведения Илмара Таммело *Survival and Surpassing*. В дополнение даются оставленные юристом Пеэтером Ярвелейдом биография Таммело и библиография его работ.

Этнические меньшинства в Европе: Некоторые пространственные проблемы
 Андре-Луи Санген

Этнические меньшинства классифицируются на национальные меньшинства и этносы без государственности. Этнические меньшинства подразделяются на три пространственные категории — приспособленные, сжатые и диффузные. Они являются объектами двойного влияния — парадигма «центр — периферия» и внутренний колониализм. Теория Сеймура Фишера о физическом восприятии имеет центральное место в этничности. Ирредентизм, сепаратизм, автономия, ассимиляция и отчуждение идентифицируются как пространственные следствия этнического феномена.

Людвиг Мерклин
 Нийна Райд

Во вновь открытом в 1802 году Тартуском университете преподавателями были приглашенные из-за границы (в основном немецкие) профессора. В том числе и на кафедре реторики, классической филологии, эстетики и

истории искусства, где вначале работал профессор Карл Моргенштерн, основатель музея университета. Позднее там же работал Л. Мерклин, первый профессор родом из Лифляндии и подданный России.

Л. Мерклин родился в Риге 11 июля 1816 года и учился в местной гимназии в 1830—1834 гг. Особенно хорошими были его оценки по древним языкам, которые он стал глубже изучать с 1835 года в Тартуском университете. Уже в 1836 г. он получил как видный филолог золотую медаль за работу «Über die Gracchischen Unruhen». (Сданные в 1838 г. дополнительные экзамены по латыни и греческому языку дали ему возможность быть старшим преподавателем в Тартуской гимназии в 1842—1845 гг.). За экзамены и работу «De Junio Gracchano commutatio» Л. Мерклину в 1838 г. присвоили кандидатскую степень по философии, в 1840 г. он занял место ординарного преподавателя университета по классической филологии. В 1844 г. ему было присвоено звание доктора за работу «De Corne-

Резюме

lae, P. F. Gracchorum matris vita, moribus et epistolis commentatio». После того стал штатным приват-доцентом. Во время своего первого заграничного путешествия он побывал в Италии и Германии, где посещал библиотеки и музеи, чтобы познакомиться с критико-филологическим и реальным изучением древности. В 1851 г. Л. Мерклин был выдвинут на должность профессора кафедры ораторского искусства, классической филологии, эстетики и истории искусства, где он и проработал до 1863 г. Из печати вышли его научные труды «De Junio...» (I—II; Дерпт 1840—1841), «De Corneliae...» (Дерпт, 1844), «Le Fenestella historio et poeta» (Дерпт, 1844), «Die Cooptation der Römer...» (Митава — Лейпциг, 1849) и короткие статьи о римских мифах, истории литературы и ваяния. Более основательное исследование о Легенде о Талосе и сардонической иронии появилось в произведении «Memoiren der Kaisel. Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg» (1851).

Экстраординарный профессор (1851 г.) Л. Мерклин стал в 1852 г. ординарным. После этого началась деятельность Л. Мерклина и в университетском музее, который с 1858 года начал приобретать гипсовые копии античных скульптур. В 1860 г. Л. Мерклин был командиро-

ван за границу, чтобы вывезти в крупнейших собраниях скульптур Европы гипсовые оттиски греческих и римских произведений. (Собрания копий имелись тогда уже в университетах Германии в Бонне, Гессене, Гёттингене, Лейпциге, Вюрцбурге и др.) Л. Мерклин участвовал в собраниях филологов Брауншвейг XIX и работал в библиотеках. Долго пробыл он в Лондоне и Париже. Гипсовые скульптуры прибывали в Тарту морем и обозами в 1860—1862 годах, когда музей был открыт для всех желающих. Во время своей поездки Л. Мерклин собрал материалы о Нониусе, Августине и Варро. Результатом критико-текстологических исследований явились его работы о А. Геллиусе «Die Citiermethode und Quellenbenutzung des A. Gellias in den Noctes Atticae» (Лейпциг, 1860) и «A Gellii Noctium Atticarum capita quedam ad fontes revocata» (Дерпт, 1861), а также труды по римской истории. Л. Мерклин характеризуется как разносторонний, глубокий, проникательный исследователь, особенно ценились его работы о Варро. В 1852 г. он женился на дочери университетского профессора хирургии д-ра Эрнста А. Каруса — Фанни. У них было трое детей: Август (род. 1855), Агата (род. 1859), Эрнст (род. 1861). Л. Мерклин умер 15 сентября 1863 года.

ELLU JÄÄDA JA EDASI MINNA

Ilmar Tammelo

*Sydney Ulikooli õigusteaduse ja rahvusvahelise
õiguse lektor*

Tõlkinud Ilmar Anvelt

V

Meie teaduse ja tehnika ajastul ei saa riigid jätta kasutamata olemasolevat teaduslikku informatsiooni kui valitsuse projektide ja tegevuse alust. Seepärast pöörduvad valitsused järjest rohkem teaduseksperptide poole konsultatsiooni ja nõuande saamiseks. Et teada, kelle poole pöörduda, ja et olla võimeline seda informatsiooni kasutama, ei piisa, kui riigimees on ainult häälestunud teaduse vaimule, — ta peab olema ka teaduslikult kompetentne. Nii leidub kõrgarenenud maade valitsusametites üha rohkem neid, kel on soliidne teaduslik haridus. Siiski ületab riigimehe kutsumus õpetlase kutsumuse. Riigijuhtimine on alati olnud suurel määral kunst, nagu seda on olnud ka meditsiinipraktika. Ideaalses riigimehes peaksid ühinema õpetlase, mänedžeri, mõttetarga ja pühaku omadused. Kui otsida mõistet, mis ühendaks kõik vaimsed ja moraalsed omadused, mis tänapäeva riigimehel peaksid olema, siis valigem selleks «humanism» tema omakasupüüdmatuse, kõikehõlmavas, ürgses tähenduses. Kahjuks võib «humanism» (tema kasutamise ja väärkasutamise tõttu mitmesugustel poliitilistel eesmärkidel) nagu «demokraatia» ja «vabaduski» tõenäoliselt esile kutsuda väärarvamusi. Ikkagi on ta tuletusaluseks «transhumanismile», mille prefiks vihjab tänapäeva inimese vajadusele üle olla oma institutsioonide ideedest ja isegi iseendast.

Transhumanism rajaneb teadmistel, mis teadus on omandanud inimesest ja tema põhilistest vajadustest; siiski pole ta lihtsalt teadus, vaid teda võiks ehk nimetada «ultrateaduseks», mis on kujutletav õpetatud peade tegevusena, suunatud terviknägemusele kõigist tähtsamatest üksikisiku ja ühiskondliku elu väärtustest. Transhumanismi ülim ülesanne on meie ühiskondade aluste põhjalik ümbermõtlemine ja ümberkavandamine, selleks et meie poliitilised süsteemid ja institutsioonid humaansel viisil transformeerida. Aeg niisuguse ümberkujunduse saavutamiseks *sellel* või ükskõik millisel teisel viisil võib olla väga piiratud ja resoluutsed abinõud võivad olla

vältimatud, kui me peame teostama vajalikke muudatusi. Ilmselt ei leia kõik need meetmed heakskiitu, eriti sentimentaalse mentaliteediga idealistidelt. Kuid kas saavad nad sellest hoolimata olla humaansed? Oma loomult on inimene potentsiaalselt paheline olend. Ta on varustatud kiskjalike instinktidega, mida pole kerge vaos hoida, ning tal on kalduvus mängida ohtlikke mängu. Tema kõrgelt arenenud ajul on kogu aeg risk vääralt funktsioneerida, mis sünnitab tõsiste ühiskondlike tagajärgedega hullust. Julmus võitluses julmuse ja teiste, tõeliste ja väidetavate pahede vastu on saanud peaaegu üleüldiseks tavaks.

Ometi on teadus sageli töötanud alaväärtuslike ainetega ja suutnud neid rafineerida. Ta on mõnikord suutnud saavutada seda, mida on võimalikuks pidanud ainult need, keda on tituleeritud lollideks. Seega — võib-olla enne, kui on liiga hilja — õpib teadus, töötades eelkõige välja meie ajale sobivate poliitiliste institutsioonide alused, vägivallata allutama ka inimloomuse selle osa, mis ei vääri imetlust ega austust — selle, mis teeb inimesest iseenda vaenlase ja timuka. Kui tahes närune olend inimene ka võib olla olnud, pole vaja tema pärast meelt heita ega arvata, et ta on lõplikult loovutatud pahelistele infrahumaansetele jõududele tema sees ja suprahumaansetele jõududele tema ümber. Kui tahes põlastusväärne olend on inimene ka olnud, on temas siiski midagi, mis meid lohutab — väärtus, mida võib ikka veel kutsuda «inimväärikuseks», «sisemine» väärtus, mis valdavalt põhineb tema enese-transtsendentsusel, tema jumalustumisel, mis seisneb tema võimes end vaadelda ja ennast ületada.

FINAAL

Õiglus, kommunikatsioon ja maailmakord

Tuul oli vaibunud ja ilm muutunud mahedaks-päikeseliseks. Ma läksin mere äärde parki ja istusin üksikule pingile, kus olin siiani seda raamatut kirjutanud. Silmitsesin vetevälja ja tundsin enda ümber sügise-elevust. Sõnajalgade ja sambla lõhn mässis mind endasse ning ma lasksin oma mõtetel uidata. Siis äkki märkasin, et keegi istub minu kõrval — üks väga vana mees, keda ma ei mäletanud varem näinud olevat, kuid kes ei tundunud ka võõrana.

Ta pöördus minu poole ja lausus: «Sa paistad olevat üllatunud mind nähes, kuid sa peaksid mind tundma. Ma olin sul sageli mõttes, kui olid koolipoiss. Seejärel tõmbas su tähelepanu endale relvade tärin ning ma olen jäänud eemale, ise üsna õnnelik, et sain tagasi tõmbuda Maailmavaimu olemusse, millest sündisin iidsetel aegadel. Kuid osa minust on ikka olnud sinuga — mõnede su mõtete tagapõhjal.» Märganud kannelt tema süles, tundsin ära muistse lauliku.

Ma küsisin, mida tema, kes sündinud vana mehena ja kelle aeg ammu ümber, ikka veel hoolib meie kiirustavast maailmast ja kuidas see juhtus, et ta oma kaugest Kalevalast siia on tulnud. Ta ütles, et tema ajal — ammu enne Homeroose teoste ja Vedade loomist — ei olnud riike, oli vaid üks maailm ühe rahvaga. Nii elas ta kõikjal ja ilmus eri paigus eri nimede all, vahel üldse ilma nimeta. Isegi tollal olid kurjad jõud tegevuses — looduse tujude ja inimeste meeletuse tõttu. Kurje vaime oli vaja ohjeldada ja *Sampo*, veski, mis ei tootnud mitte küllust, vaid vajalikke asju inimeste elu tarvis ja mille kurjad vaimud olid oma valdusse võtnud, tuli tagasi saada. Kuid võitlus, mida ta pidas, ei toimunud mitte mõõga ja tapatalgutega, vaid sõna ja tööga, see hoidis kurje vaime vaos ja oleks

viinud tolle veski tagasisaamiseni. Siis aga ilmusid vägivalla ja hävituse jõud: Šiva, Moolok, Kronos (oma järeltulijatega) ja Wotan, nagu ka kogu nende kari ja karjamaa: Bhagavadgita, Iliase ja Nibelungide kangelased, hilisematel aegadel rüütlid, samuraid, palga- ja muud sõdurid, sissid, kutselised mõrtsukad...

«Nende teod,» ütles ta, «vallutasid inimeste meeled ega jätnud sinna ruumi minu jaoks. Ehnaton, Jesaja, Buddha ja Kristus ütlesid sedasama, mida mina püüdsin edasi anda oma lauludes, kuid nendegi sõnum pole päralt jõudnud. Väga vähesed on elanud nende sõnade ja tegude järgi ning mõju avaldanud on nad veel vähematele. Seega pole mul ikka kohta teie maailmas. Seda, mille eest ma seisin, on põlatud, moonutatud ja siis naeruvääristatud; ent miski tõmbab mind ikka teie poole ja ma nutan teie kõigi pärast.»

Et ta oli mu juures, püüdsin talt juhatust saada, kuid ta keeldus. «Minu aeg,» ütles ta, «on ammu möödas ja minu tõelist tagasitulekut pole veel olnud. Sa peaksid teadma või suutma välja mõelda, mis on olnud minu sõnum, ja kui sa selle omal viisil kirja paned, siis aidad sa mulle selles maailmas jälle kohta valmistada.» Kui ta oli need sõnad öelnud, tundsin ma külma tuuleiili ja avasin silmad. See kohtumine ei olnud tõeline — jälle olin ma und näinud. Ma vaatasin ookeani poole ja nägin hiigelsuurt läikivat laiku liikuvat ranna poole; pruunikas sudu hõljus linna kohal ja varjas vaate mägedele. Ma tundsin või kujutlesin halba lõhna enda ümber. Lumm oli hajunud ja mul oli aeg minna.

See uni üha meeles mõlkumas, püüan ma nüüd koguda mõtteid, et lõpetada oma arutlused õiglusest, kommunikatsioonist ja mõistusest selles raamatus. Ma ei kavatsenud leida lahendust mitmesugustele suurtele inimelu nüüdisprobleemidele, vaid hakata sillutama teed nende uurimiseks ja lahendamiseks. Käesoleva töö lõppjärgus ei kavatse ma muud kui mõtiskleda selle üle, mida

olen juba öelnud, ja seostada see maailmaorganisatsiooni probleemiga.

Inimelu suured nüüdisprobleemid, mis tulevad nähtavale mitmesuguste spetsiifiliste üksikilmingutena, on kõik tagasi viidavad ühele põhilisele või kõikehõlmavale probleemile — see on inimelu kvaliteedi ja kvantiteedi vastuolu. Inimelu kvantiteedi pidev suurenemine selle paljundamise või eluea pikendamise varal on juba jõudnud piirideni, mille ületamist me vaevalt saame endale lubada. Võideldes võimalikult paljude ja pikaealiste inimelude eest, jääme lõplikult alla loodusjõududele, mis keeldudes andmast inimeste ülalpidamiseks vajalikku, tulevad meie peale oma rüüsteretkedega epideemiatega ja teiste looduskatastroofide, samuti inimeste endi verejanulise hulluse näol.

Kui inimelu kvantiteeti peetakse mõistusega vaos, peab määravaks kriteeriumiks saama tema kvaliteet. Ent kui selle kriteeriumina võetakse appi kvaliteedi mõiste, kerkib küsimus tema täpsest sisust. Toimivad mitmesugused väärtused, mis võiksid konkretiseerida inimelu kvaliteedi mõistet, kuid need väärtused pole sisemiselt kooskõlas — nende vahel on mitmesuguseid konflikte, mis võivad olla lausa traagilised. Selleks et neid konflikte lahendada, peaksime välja arendama palju suurema arutlusvõime, kui meil tavaliselt on, palju suurema erapooletuse situatsioonide suhtes, millesse oleme sattunud; me peame suutma hüljata suure osa ajaloolisest mõttepärandist ning eelkõige olema valmis loobuma paljust, mida oleme kalliks pidanud. Kõik see tähendab, et peame lakkama olemast inimeselikud [human], nagu seda tavaliselt mõistetakse, ja peame kuidagi saama üleinimeselikuks [transhuman].

Enamikul inimelu suurtest nüüdisprobleemidest ei saa ilmselt olla mingit lokaliseeritud lahendust, neid saab lahendada ainult tõelise maailmaorganisatsiooni raames. Seega püüded likvideerida õhu või vee reostust ühel maal on edukad ainult siis, kui naabermaad, tegelikult kogu

maailm, võtab tarvitusele samad abinõud. Sündimuse kontroll annab soovitud tulemusi, kui ta baseerub ühtsetel printsiipidel, millest üle maailma rangelt kinni peetakse. Loodusressursside amمندamine on probleem, millega kõik maailma maad peavad koordineeritult tegelema.

Mõnel suurel inimelu nüüdisprobleemil, eriti sõja vältimisel, näib olevat ratsionaalne lahendus. See, mida tuleb teha nende probleemide lahendamiseks, on juba kas hästi teada või siis on seda võimalik üksikasjalisemalt välja töötada. Et nende probleemide lahendused ellu viia, on tarvis, et riigid kokku lepiksid. Ent probleem, kuidas saavutada riikide vahel kokkuleppeid inimelu põhiküsimustes, mis tavaliselt on ühtaegu tähtsad ka poliitiliselt, on ikka jäänud lahendamata — silmas pidades poliitilisi jaotusi maailmas ja teisi faktoreid, mis kutsuvad esile kindlaid ideoloogilisi või muid kohustusi ja vastavat leppimatust.

Millal iganes on inimesed suunanud oma tähelepanu maailma organisatsioonilisele ülesehitusele, pole nad olnud rahul selle juriidiliste ja poliitiliste institutsioonidega. Kui lõhe selle vahel, millistena inimesed on tahtnud neid näha ja millised nad tegelikult on olnud, eriti suureks kujuneb, räägitakse maailmakriisidest. Et meil praegu on sellise kriisi aeg, on üldiselt ja teravalt tunda.

Vajadust maailmakorra järele, mis kindlustaks rahu ja julgeoleku, õigluse ja — eelkõige — tagaks inimkonna ellujäämise, tunnetatakse kõikjal. Vahest ongi talendid, oskused ja teadmised sellise maailmakorra projektide väljatöötamiseks juba käepärast. Tegelikult võiks nii mõnigi alternatiivne kavand olla sobiv, kuid need on siiski kõigest kavandid. On raske ette kujutada, et ükski neist leiaks heakskiitu nende poolt, kelle käes on võim muuta maailma praegust juriidilist ja poliitilist struktuuri, või et ükski selline kavand võiks saada aluseks kokkuleppele, mis kehtestaks tõhusa ja tegusa maailma-

korra. See, mida ühes maailma osas võidakse pidada vähemalt sellise maailmakorra alternatiiviks, tundub teisel tõenäoliselt hirmuäratava väljavaatena.

Iga inimese valgustatud omahuvides on kindlasti teha maailm inimkonnale ohutuks, sest iga inimene on tõesti mures, kuidas pääseda suurest maailmakatastroofist või isegi ainult selle ähvardusest. Kuid riigimehed, nagu inimesed ikka, tegutsevad harva mingites valgustatud huvides; tavaliselt taotlevad nad kõige lähemaid eesmärke, mis esindavad tänase või homse vahetutel, ent seejuures kontrollimata vajadustel põhinevaid väärtusi. Et inimeste valgustatud omahuvid ja inimkonna ühishuvid saavutaksid ülekaalu, on nende avastamiseks ja äratundmiseks vaja järgida arutluse kõrgeid standardeid. Selle kindlustamine üleüldse, kas või seal, kus hädasti vaja, on osutunud masendavaks, seni lahendamata ülesandeks. Selles, et rahvusvahelistel juriidilistel ja poliitilistel kohtumistel tõelist arutlust sageli põlatakse, ei ole alati süüdi üksikisikud, kes tegutsevad läbirääkijate või otsusetegijatena. Pahatihti juhtub, et nad *peavad* arutlema asemikena, esindades igaüks oma riigiorganisatsiooni «tahet» — olemi tahet, millel tegelikkuses ei ole tahet ega mõistust, mis on ühiskondliku võimu protsesside tahet ja mõtet määrav kompleks: isegi kui ta tuleneb üksteist vastastikku mõjutavaist tahteist ja intellektidest, tekitab ta tahtmatut ja kavatsematut.

Faktorid, mis kõigis poliitilistes suhetes produtseerivad tahtmatut ja kavatsematut, ühinevad tervikuks rahvusvahelistes poliitilistes sündmustes. Seega on loomulik tunda, et nõuetele vastav arutlus ei sobi sillaks üle rahvusvahelise mädasoo ning mitmesugused riukad ja eristilised sõjakavalused on siin ainuke vahend, et kuhugi jõuda. Pole siis ime, et sellel arutluslalal toimuv näib katsena arutluspartnereile aru pähe panna kasvõi peale põrutades või tempe tehes. Ja pole ime, et seistes vastakuti eluliselt tähtsate rahvusvaheliste poliitiliste küsimustega, ei näi läbirääkijad ja otsustajad käituvat mitte

kui arutlevad subjektid, vaid kui vaimse manipulatsiooni objektid.

Erinevad eesmärgid, mille eest inimesed poliitikaelus seisavad ja võitlevad, osutavad ka sellele, kui äärmiselt ebatõenäoline on, et arutlusprotseduuride kaudu hakkaks maailma asju valitsema mõistus. Sellise maailmakorra kehtestamiseks, mis muudaks maailma inimkonnale ohutuks, näib järelikult vaevalt olevat teist võimalust kui halastamatu ja resoluutne korra kehtestamine mingi Suurvõimu poolt otsustava tehnilise üleoleku või reetmise varal. Pole tõenäoline, et isehakanud Maailmavallutaja suudaks end otsekohe ja üleüldiselt populaarseks teha, kuid tänapäeva tehnika võib anda meetodeid ja vahendeid ohjeldamiseks võidetute ja teiste vaenulike elementide rahutust. Tegelikult on vaja, et need meetodid oleksid vaid mõõdukalt hirmuäratavad. Poliitilised ja moraalsed tingimused, mida võib kujutleda prevaleerimas sellise Maailmavallutaja valitsuse all, ei pea ületama inimkannatuse piire. Pole sugugi võimatu, et pärast mõningat algset kaotusekibeduse ja teiste ebamugavuste talumist võiks lõpuks tekkida tavaline poliitiline mentaliteet, mis võimaldaks maailmarežiimil tegutseda ilma liigsete surveabinõudeta. On üsna tõenäoline, et masside õpetamise ja ümberpööramise kaudu võiks võidukas Võim vastavalt oma poliitilistele kavatsustele edukalt teha tõrksad rahvamassid kogu maailmas «maailma-meelseks».

Kui maailmavallutuse idee hakkab vastu, võiksid lohutuseks olla järgmised mõtted. Inimajalugu kuni praeguseni paneb meid uskuma, et evolutsioon poliitikas ei lakka kunagi. Ükski režiim ei ole jäänud püsima ja ükski rõhumine ega ebaõiglus kestma. Asjaolud muutuvad ja võib loota, et pikapeale muutuvad nad paremaks inimese «loomupärase» rahulolematuse tõttu sellega, mis tema on ja mis temal on, ning tema pideva püüdluse tõttu üle saada teda igavesti jälitavast varjust — õnnetu-olemisest. Ja asjaolud võivad muutuda paremaks,

hoolimata muutustest ja tagasilöökidest, sest need, kes on võimul, ei jää võimule igavesti, neile võivad järgneda paremad mehed. Veelgi enam, valitsejad, kes on tegelikult alatud, võivad tülgestuda, väsida ja hakata kartma omaenda alatust. Aja jooksul kõik see õonestab rõhumist ja toob kaasa valitsusvahendite paranemise ja peenenemise.

Kuid isegi siis, kui see kõik nõnda on, ei ole võimatus kehtestada maailmakorda, mis muudaks maailma inimkonnale ohutuks, ikkagi kuigi kütkestavaks inimkonna tulevikulootuse variandiks. Esiteks ei ole kaugeltki kindel, kas otsustav püüe maailma vallutada ei vii inimsoo hukule, tema kohutavale hävitamisele. Edasi — näib, et maailmavallutamist saab ja võib ette võtta vaid mingeid saatanlikke vahendeid kasutades, mis võtaksid oponentidelt igasuguse rüütelliku võimaluse alustada võitlust ja ausalt lüüa saada, nii et kaotust võiks vastu võtta alistumise ja meelerahuga. Ning lõpuks — mõte alandusele, mida vähemalt osa inimkonnast peaks taluma, kui seda töödeldakse uuele maailmakorrale sobivateks subjektideks, on tülgestav. Sest on mõeldamatu, et kindel ja teostatav maailmakord oleks lihtsalt õigluse «küsimus». Kuigi objektiivselt võib ta seda olla, võtaks suur hulk inimesi igasugust maailmakorraldust, mis muudaks maailma inimestele ohutuks, subjektiivselt ebaõiglasena.

Ei ole raske veenda ennast ja paljusid teisi, et välja-vaated adekvaatse maailmaorganisatsiooni loomiseks on masendavad. Selline suhtumine on laialdaselt omane inimestele, kes on saavutanud lugupeetavate mõtlejate kuulsuse ja ennast või üksteist vastastikku kiites osutavad oma vaadetele sõnadega nagu «kaine», «küps» ja «terve». Sellist suhtumist tõrjuda on raske niihästi sellepärast, et see tugineb üsna kindlatele alustele, kui ka sellepärast, et intellektuaalsed ja moraalsed jõud, kes sellele vastu astuksid, on veel üsna nõrgad. Siiski näib see kahetsusväärne, ja kui ei ole pakkuda mõjukaid põhjusi, et kinnitada vastupidist, võib reaktsioon seisneda

lihtsalt imestuse väljendamises, kas sellist «realismi» maailma asjade suhtes ei pea ülal «asjastatud» inimese kontseptsioon, see kontseptsioon, mis on loodud arvesse võtmata inimese eneseületamisvõimalusi. Võib ka küsida, kas sellise suhtumise väidetav «küpsus» pole tegelikult mitte mõistuse üleküpsus, mis ei suuda adekvaatselt vastata reaalsele vastuväidetele, üleküpsus, mis eelneb tsivilisatsioonide langusele. Ja võib küsida, kas see on tõesti nii, et tõelised õpetatuse standardid nõuavad mõtlejatelt mõistlikkust hoiduda resoluutselt uurimast ja mõõtmast inimest ja tema institutsioone, järgida ainult tallatud mõtteradu ning piirata oma «sondeerimist» peamiselt silmanähtava, vastuvaidlematu ja konventsionaalsega.

Ei näi olevat mingit teed demonstreerida, et liigkainete realistide suhtumine ja lähenemine maailma asjadele on vale. Kõik, mida võib öelda, on see, et neil realistidel on võimatu näidata, et neil on õigus. Tõestused, mida nad võivad püüda oma vaadete toetuseks tuua (neid iseloomustab kahtlus sotsiaalsete uuenduste suhtes ja tendents pidada väljakujunenud poliitiliste institutsioonide reformimise ettepanekuid avantüürideks), ei ole täpsed tõestused, mis põhineksid kindlasti õigetel eeldustel, vaid paraduktiivse või muu juurdleva arutluse juhud, andes ainult retoorilisi või dialektilisi «tõestusi», millele on alati võimalik ja lubatud esitada vastuargumente, nii et see, mida nad tahavad «tõestada», võib lõpuks osutuda paikapidamatuks. Et kõne all olevate seisukohtade veenev ümberlukkamine pole võimalik, siis inimesed, keda sageli on häbimärgistatud ebakaineiks romantikuiks, klammerduvad idee külge, et inimene on kujunemata ja maailmale avatud olend, kes mitte pelgalt ei ela, vaid ka juhib oma elu. Sellisena on tal võimalik niihästi ületada raskusi, mis tulevad ette tema võitluses ellujäämise eest, kui ka ületada iseennast. Inimene pole suutnud jätta proovimata seda, mis näib teostamatu. Just võimatuna näivale vastu astudes on inimene siiani kindlustanud oma

ellujäämise ja nii toimides loonud oma tsivilisatsiooni. Mitte taip, vaid laiskus maksab oma ülesannete näivale teostamatusele enneaegset andamit.

Töö isegi katseliste projektide kallal teostatava ja kindla maailmakorra saavutamiseks ei või loota soodsa-tele tingimustele, sest need projektid mõjutavad sügavalt paljusid poliitilisi ja teisi printsiipe, mida peetakse puutumatul pühadeks ning kaitstakse fanaatiliselt ja raevukalt. Kui need projektid nõuavad meie põliste poliitiliste institutsioonide põhjalikku uuendamist, peetakse neid tõenäoliselt õonestavaks; kui nad postuleerivad, et inimesoo ellujäämise tagamiseks peaks ka inimene end ületama, peetakse neid tõenäoliselt pentsikuks. Üleskutsel inimese eneseületamisele on kalduvus äratada assotsiatsioonid üliinimesest, nagu seda vulgaarselt kujutletakse, või «heast uuest ilmast»^{*}; see näib trotsivat inimese pühaduse ja väärikuse kontseptsioone. Tööle kestva ja tüüna rahu projektide kallal heidetakse sageli ette, et see on vaid ajaraiskamine; seda halvustatakse, sest ta baseerub illusioonil, et inimkonda — toda inertset massi, keda ju vaid saatus suudab liigutada ja liigitada — võiks mingi mõistusepärase taotlusega teele juhatada.

Neile «kainetele» avaldustele ei saa anda mingit veenvat vastust paljad sõnad, vaid üksnes tegu ja saavutus. Tegijad ja potentsiaalsed teostajad võivad leida tuge järgmistest mõtetest: praegu valitsevatel poliitika- ja moraali-ideedel on olnud võimalus maailma juhtida, kuid nad on viinud meid ummikusse või hukatuse äärele. Nende pooldajail pole midagi konstruktiivset ega heaendelist pakkuda, nende argumente toetavad «müütidest näritud» ideed või võimud, kes pole olnud inimkonna praeguse täbara olukorra tunnistajaks. Pole hoopiski usutav, et inimkonda ei saaks liikuma panna mõistusliku

^{*} Viidatakse A. Huxley romaanile «The brave new world», mis eesti keeles hiljuti ilmus pealkirja all «Hea uus ilm». Toim.

püüdlusega. Masside «kollektiivset taganttõukamist» on üritatud ja need üritused pole läbini luhtunud. Etteheitetud «aja raiskamisele» on frivoolsed, sest etteheitjatel pole muud pakkuda kui sümptomaatilist ravi ja garanteerimata lootusi. Tavaliselt lähenevad nad poliitilistele ja sotsiaalsetele küsimustele «järkjärguliselt». Niisugused «gradualistid» kipuvad ülistama kuidagiviisi-edenemist ning tarkuse ja sündsuse saavutamist juhuslikult. Gradualismi ülemvalitsuse tagajärjel on kulunud isegi praeguse tsiviliseerituse taseme saavutamiseks hulga rohkem aega, kui läinuks vaja inimese vaimseid ressursse silmas pidades.

Kui ellujäämine on positiivne väärtus, siis peab inimene enda vabastama oma harjumuslike veendumuste köidikuist ja petlike unistuste lummast, kus aga iganes on juhust anda mõistusele võimalus end maksma panna üksikisiku või ühiskonna elus. Tänapäeval on inimene — enam kui kunagi varem — äärmiselt ohtlik olend. Võrreldes oma kaasloomadega, nagu näiteks huntidega, on inimene äärmiselt komplitseeritud olevus: segadused, korratused ja avariid ähvardavad teda kaugelt rohkem. Inimolendile on omane teha vigu, mis on kõige tõsisemate tagajärgedega talle endale ja tema inim- või mitteinimkeskkonnale; ta allub ohtudele, mis tõusevad temast enesest, ning seetõttu on pidevalt vaja, et tema vennad hoiaksid teda ja tema hoiaks oma vendi ning looks enda ümber ja enda sees tingimusi, mis võimaldaksid tal elada ja suunata oma elu. Inimene ei saa enam loota jõududele, mis temasuguste eest kunagi hoolitsesid. Ta on muutunud tagasipöördumatult prometheuslikuks; olles üles ehitanud oma tsivilisatsiooni, on ta riskinud jääda täielikult iseenda hooleks, määratuna võitlema jõudude vastu alt, ülalt ja iseendas — jõudude vastu, mis täna näivad ühinevat, et puhastada maailm evolutsiooni lõpp-produktidest. Inimese esmane prometheuslik ülesanne on avastada, kuidas saaks teada, mis on tema prometheusliku eksistentsi jaoks hädavajalik.

Rahvusvahelised või kohalikud moraalsed, juriidilised ja poliitilised ülesanded, mida tuleb täide viia, et muuta teostatav ja kindel maailmakord kõigist vastuoludest hoolimata realsuseks, on tohutud. Pole mingit õigustust lõimitada nende vastuolude ees, vaid nende vastu tuleb astuda kindlameelselt otsekui raskeks lahinguks valmis don Quijote. Mis võib siis olla paljudel olulistel inimtegevuse aladel iseendast ebakindla inimkommunikatsiooni funktsioon, et muuta see lahing võimalikult soodsaks? Üks funktsioon võib olla uurida selle keerukusi, ja kus iganes võimalik, luua paremaid tingimusi, et saaks otsida ja leida võimalusi *modus vivendi*'le, mis annaks vaenulikele rahvastele, parteidele või fraktsioonidele armuaega, ja kui vajalik, seda korduvalt pikendaks, et inimene õpiks ära selle, mida ta peab õppima, unustaks ära selle, mida ta võiks unustada, ja püüaks teha seda, mida ta peaks tegema mõistuse juhtimisel. Kuid mida tuleb selle valitsuse all teha? Me elame ja korraldame oma elu, ise õieti teadmata, kes me oleme, mida me võime teada ja mida me peaksime tegema. Et me eksime inimeste asjatoimetuste üle otsustamisel, siis on meie esmaseid ülesandeid vähendada miinimumini riske, mida see ekslikkus kaasa toob, kasutades teadlikult distsiplineeritud arutluse kujunenud reegleid ja seejuures unustamata hoidmast neid pideva vaatluse all, et teha neist meie mõtlemisele veel paremad abinõud. Neid abinõusid kasutades peaksime saama järjest suutlikumaks avama mõistatusi, mis tänapäeval inimelu kuratlikku segadusse ajavad, ning looma turvalisuse, et korraldada inimeste elu humaanselt.

(Lõpp)

ILMAR TAMMELO (1917—1982)

Eessõna asemel

Tartu ülikooli õigusteaduskonna kasvandik, Bologna ülikooli audoktor, Soome Teaduste Akadeemia välisliige Ilmar Tammelo kuulub kahtlemata meie rahva nende meeste hulka, kes vaata-mata väliste tingimuste raskusele — aga mine tea, võib-olla just nende kiuste vastu tuult loovides — on saanud maailmas tuntud teadlaseks. Ilmar Tammelo loomingu retseptatsioon Eestis (või õige-mini selle puudumine) ja kõik sellega seotu on nii iseloomulik meie lähemale minevikule, et ehk aitab ka see konkreetne näide järgnevatele põlvedele taastada praegust ajastut paremini kui mingi hilisem ülevaate-teos. Ajalool on paraku üks ühine joon maailm-kunstiga: aeg pehmedab värvitoone. Juba täna, kirjutades neid ridu, ei tahaks enam endalegi tunnustada, et veel 1980. aastate keskel oli võimalik läbida Tartu ülikooli juurastudium, kuulmata kordagi sellisest õigusfilosoofist nagu Ilmar Tammelo. Esimene raamat, mis hakkas murdma mahavaikimise barjääri ja teadvustama meie põlvkonnale sellise teadlase olemasolu, oli Arthur Kaufmanni ja Winfried Hassemeri koostatud «Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart» (Heidel-berg-Karlsruhe, 1977), mille ülikooli raamatukogu sai 1980. aastate alguses vahetuse korras Helsingist. Selle raamatuga tutvumine oli meie jaoks nii rõõmus avastus kui ka paras šokk, mis pilt-oli meie jaoks nii rõõmus avastus kui ka paras šokk — oma põhiolemuselt võrreldav millegi niisugusega nagu väikese pois-i-kellavalaja meeleheide Andrei Tarkovski filmis «Andrei Rubl-jov», ehkki polnud nii intensiivne. Väikemehe eest oli isa hauda viinud kellavalu saladuse; meie olime vanema põlvkonna poolt ilma jäetud sellest mälust, sellest tarkusest, mida ühelt põlvkon-nalt teisele ikka edasi antud. Filmis jõudis väikemees läbi valu ja hirmu oma saladuse jälile, meie mõistsime seda valusamalt, et meil seisab otsing veel ees...

Ilmar Tammelo pole kunagi kuulunud nende hulka, keda ühel või teisel põhjusel oleks Eestis põhjatud, esialgu oli tema saatuseks mahavaikimine. Nüüd võime liialdamata öelda, et Ilmar Tammelole kuulub Eesti õiguskultuuris ainuline positsioon, sest just tema suutis rajada oma teadusliku koolkonna alal, mis kõigist õigusteaduse harudest internatsionaalseim — õigusfilosoofias — ja kus sellise koolkonna loomine on ehk kõige raskem. Ilmar Tammelo kolleeg, Salzburgi ülikooli prof. Helmut Schreiner, püüdes leida ühte kujundit, mis iseloomustaks teda kõige täpse-malt, on selleks valinud kujundi rändur, kes pidevalt

Ellu jääda ja edasi minna

teel. See on väga tabav iseloomustus I. Tammelo kohta, sest ta polnud mitte ainult kõiki kontinente külastanud ja tundma õppinud, vaid teinud neil ka teadustööd. Need igavesed rännakud nii otseses kui ülekantud tähenduses tegid I. Tammelo umbusklikuks kõigi süsteemide suhtes nii filosoofias kui õiguses (Schreiner 1984: 5). Ta otsis pidevalt oma teed.

Lapsepõlv ja kooliaastad ehk Narvast Tartuni

25. veebruaril 1917. a oli tähtis päev Narva koolmeistrite Richard-Friedrich Eichelmanni¹ ja tema naise Johanna Eichelmanni (sünd. Treufeldt) elus. Peresse sündis teine poeg, kellele pandi nimeks Ilmar. Lähedaste mälestuste järgi juhtus see kodus. Koolimaja — nüüdseks hävinud — asus Aleksandri kiriku lähedal ning selle aknad avanesid sillale, mis viib Narvast Jaanilinna.

Ilmar Tammelo hea sõber ja kolleeg Salzburgi ülikoolis prof. Heinrich Strakosch nimetas teda meie sajandi lapseks nii loomuselt kui saatuselt (Strakosch 1984: 3). Kuigi H. Strakosch ei põhjenda oma väidet, võime sellega nõustuda ja lisada juurdegi, et kui see oli nõnda, siis polnud sümboolne ainult sünniaasta, vaid ka sünnikoht. 20. sajandi suured murrangud mõjutasid kõige otsemalt ja sageli väga valusalt nii Ilmar Tammelo kui ka tema sünnilinna saatust.

Tema isal oli täielik alus lootä, et poegade elu tuleb kergem, kui oli olnud tal endal. Endine Kreenholmi vabriku tööline oli enda üles töötanud hariduslikult (saades koolmeistriks) ning tänu oma ettevõtlikkusele suutnud noorema poja sünni ajaks tagada perele küllalt hea materiaalse järje. Poegade vaimset arengut sai edukalt suunata ka ema, kes Vaimastvere koolmeistri Ado Treufeldti tütreana oli juba teise põlve kooliõpetaja. Paraku viis isa traagiline surm 1919. aastal elu rööpaist välja. Pärast abikaasa surma lahkus Johanna Eichelmann Narvast ja kolis koos kahe väikese pojaga Tartumaale, jätkates tööd nii kasvatajana-õpetajana lastekodus kui ka kooliõpetajana. Ema juhatuse all algas Ilmari koolitee Mäksa valla Kaagvere algkoolis (1923—1927), õpingud jätkusid Puhja 6-klassilises algkoolis (1928—1930) ja seejärel juba Tartu Poeglaste Gümnaasiumis (1930—1934). Väga eduka õpitee katkestas kaheks aastaks kopsutuberkuloos. Et koolitee oli alanud nii vara, siis isegi haigusaastatega kaotatu ei jät-

¹ Alles 21. veebruaril 1935. a. — perekonnanime eestistamise ajal — võttis Johanna Eichelmann koos poegadega uueks perekonnanimeks Tammelo.

nud I. Tammelot eakaaslastest maha. Enamgi veel, ka haigena jätkas ta iseseisvalt õpinguid, eelkõige keelte omandamist. 1936—1937. a viis ta gümnaasiumiõpingud Tartu Öhtuses Ühisgümnaasiumis lõpule. Vanema venna mälestuste järgi olnud soov ülikoolis õpinguid jätkata kindel juba enne haigestumist. Noor gümnaasiast oli sügavalt humanitaarsete huvidega ning vaieldamatult suure keeleandega. Nagu mäletavad lähedased ja nagu I. Tammelo kirjutab ka oma käsikirjalises filosoofilises autoportrees, soovinud ta poisikesepõlves saada luuletajaks. Mõned luulekatsetused ka ilmusid. Kuid pingutused poeesias olevat ta viinud vormi sellise kultiveerimiseni, et sellel olnud hävitav toime noormehe poeetilisele kujutlusvõimele. Kriis olnud nii tugev, et ta otsustanud luuletamisest täiesti loobuda. Esimeseks avaldatud teaduslikuks tööks on ometi uurimus irdrilmist (1937). Valikul õigusteaduskonna kasuks oli otsustav sõna öelda ilmselt onul Jaan Treufeldtil (1888—1979). J. Treufeldt oli lõpetanud Tartu ülikooli õigusteaduskonna ning oma laialdaste huvide tõttu õpejale ilmseks autoriteediks. Tugev argument õigusteaduskonna kasuks oli asjaolu, et juba ammust aega olid noored mehed lootnud oma vajmseid huvisid rahuldada juristi heale sissetulekule toetudes. 11. septembril 1937. aastal Ilmar Tammelo immatrikuleeriti (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 48). Ilmselt samuti onu soovitusel astus ta üliõpilaskorporatsiooni «Rotalia» (28. 03. 1939).

Tartu Ülikoolis: 1937—1943

Ilmar Tammelo üliõpilasajal oli Tartu Ülikooli õigusteaduskond saavutanud oma kõrgpunkti Teise maailmasõja eel. Teaduskonnas oli veel alles mehi, kes olid rajanud eestikeelse õigusteaduskonna (N. Maim, A. Piip, J. Uluots). Pärast doktoritööde kaitsmist olid täite jõuga tööle asunud ka nende õpilased, kellel oli õnnestunud oma väitekirjade kirjutamise ajal töötada paljudes tolle aja Euroopa juhtivates õigusteaduskeskustes (N. Kaasik, A.-T. Kliimann, L. Leesment, E. Ein, J. Vaabel, E. Ilus jt). Kõige tähtsam seejuures oli asjaolu, et esmakordselt ajaloos oli olnud võimalik koondada rahvuslik õigusintelligents ühte keskusesse, luua väga head tingimused selle potentsiaali kasutamiseks, ja tänu õpilaste kasvatamisele jõuda teaduskoolkonna loomiseni.

Arhiivandmetele toetudes võib väita, et Ilmar Tammelo tahtis kiiresti omandada juristi diplomit, kuid nagu tõendavad eksami-hinded ning ka iseseisev teadustöö juba üliõpilasena, mitte mingil juhul teadmiste kvaliteedi arvel.

Sooritanud 1938. a jaanuaris ladina keele eksami, jätkas ta kohe eksamite andmist õigusteaduslikes distsipliinides. Esimesteks õigusteaduslikeks õppeaineteks olid enamikule tulevastest praktikalistest juristidest vaid propedeutilised ained: õiguse filosoofia (eksamineeris prof. Nikolai Maim), õiguse üldõpetus, rooma õiguse ajalugu ning Eestimaa õiguse ajalugu, mida õpetas ja eksamineeris prof. Jüri Uluots (1890—1945). Samal aastal jõudis ta sooritada eksami loogikast prof. Konstantin Ramulile (1879—1975). On selge, et juba esimesel stuudiumiaastal leidis I. Tammelo oma tõelise kutsumuse. Hiljem on ta meenutanud, et juba spetsialiseerununa õigusfilosoofiale koges ta oma mõtteid üles tähendades aeg-ajalt poeetilist inspiratsiooni; arvatavasti on tema varasem kalduvus luule vormilisuse poole seotud sellega, miks ärkas huvi just loogika vastu. Õpingukaaslane, praegu Rootsis elav *dr. jur.* Ilmar Arens on meenutanud, et 1938. a kevadel üllatas I. Tammelo mõni aasta endast vanemaid loengukaaslasi üleöö valminud autoriseeritud konspekt-õpperaamatuga õigusteaduse üldõpetusest ja metodoloogiast, mis olnud isegi selgem ning loogilisem kui prof. J. Uluotsa enese loengud (Arens 1982: 2). Konspekt õiguse metodoloogiast oli Ilmar Tammelo esimene juriidiline kirjatöö, mis levis ka laiemalt. Meie õiguskultuuri seisukohalt on sellel oma tähtsus: veel 1920. aastatel polnud õigusteaduse metodoloogia kui õppeaine tavaline nähtus ka paljudes Lääne-Euroopa ülikoolides. Eestikeelsesse kirjalikku õiguskultuuri tõi selle niisiis just I. Tammelo J. Uluotsa loengute ümbertöötamise ja paljundamise kaudu. I. Tammelo on hiljem tunnistanud, et õpingud õigusteaduskonnas olevat teda peatselt tüütama hakanud ning just filosoofiliste õpetuste uurimine toonud vaheldust rutiini.

1940. aastaks hakkasid I. Tammelo õpingud õigusteaduskonnas lõpule jõudma, kuid juunisündmustega toimunud muutused õppeplaanis pikendasid neid, sest tuli ju sooritada veel lisaeksameid. On teada, et 1940. a esitas ta komisjonile hindamiseks auhinnatöö rooma õigusest («Stimuleeritud toimingud ja toimingud *in fraudem creditorum*»), kuid kahjuks pole õnnestunud selle kirjatöö saatust seni kindlaks teha. 5. veebruariks 1941. a oli stuudium lõpule jõudmas ka uute õppeplaanide järgi (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 3). I. Tammelo on oma ettevalmistuse kohta kirjutanud 5. veebruaril 1941. a, kui ta soovis saada laborandi kohta kriminaalõiguse kateedris: «Et luua endal teadmiste mitmekülgusega vajaline pagas teaduslikul alal töötamiseks ja kitsamale alale spetsialiseerumiseks pärast ülikooli lõpetamist, selleks olen kasutanud oma aja ülikooli tavalise õpitöö kõrval keelte õppimiseks ja vastava kirjanduse lugemiseks oma teadmiste süvendamiseks paljudel õigusteaduse aladel, mida tõendab asjaolu, et olen semi-

naritööd kirjutanud avaliku õiguse, auhinnatööd eraõiguse alal. Erilist huvi olen tundnud loogika ja teadusliku meetodi vastu. Käesoleval õppeaastal olen kasutanud vaba aja marksismi-leninismi teooria omandamiseks ja vene keele õppimiseks» (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 3p). Huvi peaks pakkuma ehk ka 24-aastaseks saava I. Tammelo keelteskus ülikooli lõpetamisel. Tema enda väitel oskas ta kõnelda, kirjutada ja lugeda eesti, saksa, esperanto ning inglise keeles, kirjutada ja lugeda prantsuse keeles ning lugeda vene, itaalia ja ladina keeles (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 3p). I. Tammelo keelteskust rõhutavad paljud, kellega ta kokku puutus; esitatud loetelule lisab professor H. Schreiner veel hispaania, portugali, soome ja jaapani keele (Schreiner 1984: 1). Teaduskonnas olid hästi tuntud ka noormehe üldised teaduslikud pürgimused. Miks aga prof. Helmut Kadari (1903—1976) kutsus ta juba viimase aasta üliõpilasena just kriminaalõiguse kateedri laborandiks ning kas tõesti I. Tammelo kujutas end tulevikus pühenduvat kriminaalõigusele, sellele me täna vastata ei oska. 26. juunil 1941. a andis Tartu Riiklik Ülikool I. Tammelole *cum laude* lõpudiplomi. Noore juristi professionaalne karjäär oleks võinud kujuneda väga lühikeseks, sest juba järgmisel päeval ta mobiliseeriti. Tuberkuloosihaiguse tõttu kujunes tema sõjaväeteenistus siiski lühikeseks ning 1. juulist 1941. a töötas ta ülikoolis kriminaalõiguse kabineti (kriminaalteaduste instituudi) vanemlaborandina (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 10—13).

Materjalid I. Tammelo iseseisvast teaduslikust tööst üliõpilasena lubavad väita, et tema õigusfilosoofiline suundumus sai alguse juba Tartus. 1940. a sügisel alustas ta teaduslikku dispuuti ühe oma õpetaja, professor Artur-Tõeleid Kliimanniga (1899—1941), kes oli fenomenoloogilise õigusteaduse agar propageerija. Oma vaadetelt oli ta lähedal Felix Kaufmannile ja Fritz Schreierile (Tammelo 1989: 346). I. Tammelo esitas prof. A.-T. Kliimannile seminari töö «Era- ja avaliku õiguse normativistliku vaheteo kriitika» (1940) ja sai küll parima hinnangu (*maxime sufficit*) — noort autorit tunnustati probleemiasetuse ning metodoloogilise külje eest —, kuid kokkuvõttes süüdistanud professor autorit ikkagi era- ja avaliku õiguse normativistliku vaheteo võõrtimõistmises (Tammelo 1942?: 3—4). Probleem huvitas I. Tammelot sedavõrd, et ta kirjutas väikese uurimuse «Prof. Kliimann'i era- ja avaliku õiguse normativistliku vaheteo kriitika» (Tartu, 1942?). Vaadanud veel kord üle oma seisukohad, jõudis I. Tammelo järeldusele, et prof. A.-T. Kliimanni era- ja avaliku õiguse normativistlik vahetegu teoses «Õiguskord» (Tartu, 1939) on esitatud kujul teoreetiliselt vale, kuid praktiliselt ometi üsna edukalt

rakendatav (Tammelo 1942 ? : 50). I. Tammelo võrdles seda juhtu Eukleidese ebaõige geomeetriaga, mis kehtis 2200 aastat ja on tänapäevalgi väiksemate kiiruste käsitamiseks väga hästi rakendatav. Selline delikaatusus I. Tammelo poolt polnud seotud mitte ainult sellega, et oponenti ei olnud enam elavate hulgas, vaid oli omane talle üldse kui inimesele ja teadlasele. Kui meenutada omaaegset A.-T. Kliimanni diskussiooni tema õpetaja prof. Stephan v. Csekeyga (1889—1963), siis tookord tuli just nooremal puudu sellest tolerantisusest ja taktist teaduslikus dispuudis, mis Tammelole oli sügavalt omane. Ehk oli see tolerantisus üks nendest hädavajalikest omadustest, mis just Ilmar Tammelost tegi maailmakodaniku, jättes teised meie madalatele kõnnumaadele. Sõltumata nendest nüanssidest oli Tammelo-Kliimanni õigusfilosoofiline dispuut meie õiguskultuuris tähelepanuväärne ja ajalooline. Oli see ju esimene kord meie rahva ajaloos, kus kaks eesti rahvusest juristi diskuteerisid lausa õigusfilosoofia põhimõistete tasemel. Nii varem kui hiljem on toimunud küllalt teravaid vaidlusi, kuid neid saab pidada pigem õigusteoreetilisteks kui -filosoofilisteks. A.-T. Kliimanni õigusfilosoofia juurde tuli I. Tammelo veel kord tagasi 1950. aastal artikliga «Artur-Tõeleid Kliimanni õigusteooria», mis tegelikult esmakordselt nii laialt tutvustas Euroopa õigusteadlastele A.-T. Kliimanni õigusfilosoofiat üldse. Tänu dotsent Jaan Sootakile ilmus see möödunud aastal «Nõukogude Õiguses» ka eestikeelsena (Tammelo 1989) ning on seni parimaks A.-T. Kliimanni õigusfilosoofilisi vaateid tutvustavaks artiklikuks emakeeles.

Ei vaja vist pikka tõestamist, et olla murrangulistel perioodidel jurist on ikka olnud väga keeruline. Seda koges Ilmar Tammelogi. 27. märtsil 1942. a asus ta jällegi eksameid sooritama, et vahepeal nõukogude dokumendiks tehtud diplom loetaks jällegi kehtivaks. Sooritanud vajalikud eksamid, jätkas ta valmistumist magistriekksamiteks. 22. mail 1943. a toimuski eksam õiguse üldõpetuses ja õigusteaduse metodoloogias. Eksamineerisid professorid J. Uluots, N. Maim ja E. Ilus. Kõik kolm jäid I. Tammelo teadmistega rahule (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 40). 11. juunil 1943. a järgnes palve ülikooli rektorile arvata ta ülikooli diplomeeritud edasiõppijaks ajavahemikuks 1. juulist 1943 kuni 1. juulini 1944. a. Esitatud taotluses on huvipakkuv I. Tammelo teade, et tal on väitekirj valmis juba veerandi ulatuses (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 17). See kinnitab veel kord oletust, et töö väitekirja kallal pidi olema alanud juba üliõpilasena (täiesti võimalik, et juba 1940. a). 5. novembril 1943. a kaitseski ta magistriväitekirja «Õigusnorm ja ta struktuur» (Puhja, 1943), mida olid retsenseerinud J. Uluots, N. Maim ja E. Ilus. Nende kõigi hinnangud olid

heatahtlikud, eriti ilmekas oli J. Uluotsa oma: «Kogu teoses peegeldub autori täiuslik valitsemine ainestiku üle ja õhkub vastu ehtne teadusmehelik püüd otsida ja leida tõde» (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 42). Huvitav on I. Tammelo enda suhtumine dissertatsiooni sissejuhatuses:

«Käesoleva töö teema arendus sunnib paratamatult kokku pörkama õigusteaduse põhilisemate, raskelmate ja seni rahuldavat lahendust mitteleidnud probleemidega. Et ma seda sõandasin, seletub ühtalt mu filosoofiliste huvidega, teisalt mu veendumusega, juriidilisi spetsiaalküsimusi saab teadlane edukalt ja põhjendatult alles siis lahendada, kui ta tegelikult on püüdnud saavutada endale mingisugust selgust juriidiliste põhiprobleemide suhtes. Ent usun, et ka siis, kui mu väited osutuvad ekslikuks ning arutluskäik vigaseks, käesolevale tööle jääb minu jaoks vähemalt baasi väärtus, millele võin rajada oma edaspidised vastavad ümberhinnangud, ümbersuundumised, mõttekäikude parandused ja täiendused.

Juriidiliste probleemide lahendus alljärgnevas on seepärast rajatud teatavale iseseisvale omapärasele filosoofilisele lähtealusele, mille kujunemisel mind on mõjutanud mitmesugused moodsad filosoofilised voolud, kui ka Tartu Ülikooli õigusteaduskonna juriidilis-filosoofiline maailmavaade, mis on väljendust leidnud nii üksikute õppejõudude teostes kui ka nende loengutes. Vaatamata nii mõnele põhilisele arvamusele ja seisukohtade erinevusele, nad ilmutavad — mulle tundub — ometi mingit ühist joont, mis laseb aimata, et Tartu ülikooli õigusteadlaste vaimne loomingu võrsus samast pinnast» (Tammelo 1943 : 1—2).

Need I. Tammelo mõttekäigud augustist 1943. a on soovitav võtta aluseks nii tema enda õigusfilosoofilise portree loomisel kui ka üheks fundamentaalseks teesiks tulevasele uurimusele Tartu ülikooli õigusteaduskonna õigusfilosoofilise mõtte ajaloost.

Magistriväitekirja kaitsmisega lõpeb üks etapp I. Tammelo elust. 4. septembril 1943. a esitas ta ülikooli rektorile taotluse stipendiumi saamiseks enesetäiendamiseks Saksamaal, mis kiiresti rahuldati (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 17—18). Kodumaalt eemal viibimine oli esialgu planeeritud vaid üheks-kaheks semestriks, saatus tahtis aga nii, et I. Tammelo kodumaale enam ei naasnud.

Saksamaal: Freiburg, Marburg, Heidelberg

Esialgset kavatsust leida stažeerimiskoht Tübingenis ei olnud paraku võimalik ellu viia, kuid juba 22. novembril 1943. a kirju-

tas I. Tammelo oma esimestest Freiburgi muljetest. Võrreldes Freiburgi Heidelbergiga, leidis noor magister, et Schwarzwaldi läheduse tõttu on esimese pehme kliima tema kopsudele palju parem. Ta oli jõudnud põgusalt tutvuda ülikooli raamatukoguga, mis polnudki palju rikkam Tartu Ülikooli tuttavast kogust. Esi- algse plaani järgi oli kavas hakata Saksamaal koguma materjali doktoritöö tarvis ja teha ettevalmistusi esimeseks doktorieksamiks Tartus 1944. a märtsis (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 20). Huvitav on siinjuures märkida, et kuigi veel 11. juulil 1943. a kirjutas I. Tammelo, et diplomeeritud edasiõppijaks soovib ta saada, spetsialiseerumaks edaspidi tsiviilprotsessiõigusele (!), siis kirjast 17. jaanuarist 1944. a selgub tema kavatsus kaitsta doktoritöö analoogilisel teemal Tartu magistriväitekirjaga — «Die Seinsformen der Rechtsnorm»; selle ta kaitseski veel samal aastal Marburgi ülikooli juures. Doktorikraadi saavutamise Saksamaal oli I. Tammelole rohkem enesetunde ja oma staatuse määramiseks vajalik toiming. See oli vahendiks, mis aitas paremini luua uusi teaduskontakte. Juba enne doktoritöö kaitsmist sõlmis ta sidemeid Freiburgi ja Heidelbergi professorite Adolf Schönke ja Erik Wolfiga. Viimane esindas tänapäeva loodusõiguslike õpetuste ontoloogilist suunda (Baratta, Erich Fechner, Werner Maihofer), mis toetus eksistentsiaalfilosoofiale (Heidegger, Jaspers, Max Müller). 1944. a sügisel, maailmasõja lõpus, kui Heidelbergi ülikool oli paljude uute silmapaistvate õppejõududega komplekteerituna uuesti avatud, leidis nüüd juba *dr. jur.* I. Tammelo võimaluse valmistuda habilitatsiooniks maailmakuulsa õigusfilosoofi Gustav Radbruchi juures. G. Radbruchi valimine habilitatsioonitöö juhendajaks polnud muidugi juhuslik. Juba Tartus oli I. Tammelo magistrieksamiteks valmistudes kasutanud teost «Rechtsphilosophie» (Leipzig, 1932) (EAA, f 2100, n 1, s 15 951, l 35). A.-T. Kliimann oli omal ajal Viinis õppinud selle sajandi ühe kuulsama õigusteoreetiku Hans Kelseni (1884—1973) juures. I. Tammelo Saksamaal oleku ajaks oli viimane paraku emigreerinud USAsse (ta oli juut) ning õpetas California ülikoolis riigiõigust ja õiguse filosoofiat. H. Kelseni kõrval võikski lugeda üheks suurimaks õigusfilosoofiks G. Radbruchi (Uibopuu 1982 : 2). Ta kuulus H. Kelseniga samasse õigusfilosoofia suunda; see oli üldfilosoofiliselt suunitluselt seotud uskantiaanide rühmitusega (Rickert, Max Weber, Windelband). Kolmandaks meheks, kes paljus tema akadeemilist tulevikku Saksamaal suunas, oli nn Marburgi uskantiaanide rühmitusega (Cohen, Natort jt) seotud Karl Engisch (Einführung ... 1977 : 282—283).

28. juulist 1947. a oli algamas uus ajajärk I. Tammelo elus. Talle avanes õppejõu karjäär Saksamaal ja isegi Heidelbergi üli-

koolis. Paraku ei saanud see töö kesta kaua, sest juba aasta hiljem paiskas nn di-piide emigratsioon ta Austraaliasse. Võimalik, et formaalselt jäi ta eradotsendi õigustesse edasi ka Heidelbergis (ehk isegi aastani 1950), kuid reaalne tegevus oli mitme aasta jooksul väga kaugel seni harjunust.

Austraalias: Melbourne, Sydney

Algusaastad Austraalias kujunesid I. Tammelole väga raskeks. Euroopast saabunutele võimaldati esialgu tegelda vaid füüsilise tööga. I. Tammelo olukorda raskendas veelgi asjaolu, et ta põlnud sõjapõgenik. Nõrga tervisega I. Tammelo pidi tegema kõige raskemaid töid. Raske töö ja kliimavahetus vallandasid uuesti tuberkuloosi ning vaid operatsioon päästis seekord ta elu. Kõik näis üsna lootusetu. Paraku teadsid sellest tookord vähesed — nagu praegugi. Aastaid hiljem, kui tema teaduslik karjäär kujunes edukaks, vaikis ta sellest ajast isegi enda koostatud eluloos. Siinkohal võime pakkuda omapoolse seletuse. Olukorras, kus on pidev konkurents kõrgemate akadeemiliste ametite pärast ja kus üks viide sellele, et pretendent on kas või lühikeseks ajaks kaotanud võimaluse tegelda teadustööga, saada saatuslikuks. Parem on ju eelistada edukaid. Mingid apellatsioonid objektiivsetele põhjustele ei tule siin arvesse. Ehk just nendel kaalutlustel tekitas I. Tammelo ise «segaduse» oma eluloos aastate 1947—1950 kohta. Dokumentaalselt kindel on see, et 1950. a õnnestus tal jätkata oma akadeemilist karjääri Austraalias. Vennale on ta öelnud, et Austraalias akadeemilisele tööle pääsemine oli tollal võrreldav osalemisega loteriil üheainsa piletiga, mis toob peavõidu. Viimane tähendas seda, et aastail 1950—1951 sai ta alustada (kolmandat korda!) aspirantuuriõpingutega Melbourne'i ülikoolis õigusteaduse ja filosoofia alal. Aspirantuuri edukas lõpetamine andis talle võimaluse saada assistendikoht Sydney ülikooli õigus-teaduskonnas. Töötades Julius Stone'i õigusfilosoofia ja rahvusvahelise õiguse instituudis. saavutas ta oma töödega eelkõige õigusloogika alal maailmakuulsuse. Teda on loetud sellesse suunda kuuluvaks, mida esindavad Klug, Phillips, R. Schreiber, H. Wagner ja Weinberger; filosoofiliselt toetusid nad Russell, Bochenski, Lorenzeni ning Whiteheadi ideedele (Einführung... 1977: 283). Sydney ülikooliga on I. Tammelo elus seotud rohkem kui kaks aastakümnet. Need aastad olid täis pingsat tööd, kuid tema akadeemiline positsioon Austraalias ei vastanud juba ammu tema teaduslikule positsioonile maailmas. Ta tegutses väga aktiivselt

ja viljakalt nii külalisteadlasena kui külalisprofessorina paljudes ülikoolides USAs, Itaalias, Indias, Jaapanis, Rootsis, Soomes, Brasiilias jm. Väga tihedad teaduskontaktid kujunesid tal Brüsseli Vaba Ülikooli õigusfilosoofia professori Chaim Perelmaniga.² Ch. Perelman oli I. Tammelo jaoks kolleegiks, kellega arutati teadusprobleeme, ühtlasi suureks abiks toetuste ja stipendiumide muretsemisel ning tööde publitseerimisel. Tänu Ch. Perelmanile asutas Sydney ülikool I. Tammelo jaoks eraldi professuuri.

1973. a otsustas I. Tammelo tagasi tulla Euroopasse, sest oli tekkinud võimalus saada erakorraliseks professoriks Münchenis ja Salzburgis. Oli algamas kõige viljakam periood I. Tammelo teadusteel.

Austrias: Salzburg

Austriaga oli I. Tammelo olnud seotud René Marcici kaudu juba varem. Kui R. Marcic 1971. a lennuõnnetusel hukkus, jäi korraline professor ja õigusfilosoofia, -metodoloogia ning üldise riigiõiguse instituudi direktori koht Salzburgi ülikoolis vakantsseks. 1973. a valitigi Ilmar Tammelo mõlemale kohale. Esmakordselt oma teaduskarjääri jooksul sai ta nüüd korraliseks professoriks ja instituudi direktorina tekkis tal võimalus luua kollektiiv oma ideede realiseerimiseks. Loomulikult ei läinud kõik nii libedalt, sest instituut, mida oli juhtinud R. Marcic, tegeles probleematikaga, mis ei seostunud I. Tammelo plaanidega täielikult. R. Marcic kuulus õigusfilosoofia koolkonda, mille silmapaistvaks esindajaks oli Alfred Verdross ning mille filosoofilised alused pärinesid neotomistidelt, neoskolastikutelt (Dempf, Manser, Mausbach, Steinbüchel) (Einführung... 1977: 282). Salzburgis kujunes siiski peatselt I. Tammelo ümber mõttekaaslaste ring, mida nimetatakse ka «Salzburgi ringiks». Tema lähimate kaaslaste hulka kuulusid M. Fischer, R. Jakobi, D. Mayer-Maly, E. Mock, H. Schreiner, I. Tebaldeschi, E. Morscher, C. Schefold, R. Stranzinger, Fr. Lachmayer, G. Moens ja L. Reisinger. Tal on suuri teeneid selle instituudi rahvusvahelise tuntuse saavutamisel. Lühikese aja jooksul võttis Tammelo instituut osa kolme interdistsiplinaarse rahvusvahelise konverentsi korraldamisest (1976, 1980, 1981). *Dr. jur.* I. Arensi arvates peaks just I. Tammelo selle perioodi tööde tähtsus üha tõusma, sest nad on otseselt ka

² Tänu N. Sinaiskile on autori käsutuses koopiad I. Tammelo kirjadest Ch. Perelmanile aastast 1965—1973, mis on seni parimaks allikaks I. Tammelo Austraalia-perioodi uurimisel.

koolkonda loovad (Arens 1982:2). 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate algul kasvas I. Tammelo rahvusvaheline tunnustus tähelepandavalt. 1979. a valis Soome Teaduste Akadeemia ta oma välisliikmeks (mida I. Tammelo olevat ise väga kõrgelt hinnanud), samal aastal autasustas Siegeni ülikool teda Franz Böhmi kuldmedaliga. Edasi järgnes tunnustus Euroopa vanima õigusteaduskonnaga Bologna ülikoolilt, kes valis ta oma audoktoriks, ning seejärel tunnustus ka Austria võimude poolt. Austria föderaalpresident autasustas teda kõrgeima autasuga, mis selles riigis ametlikult võib teadlasele osaks saada («Österreichische Ehrenzeichen für Wissenschaft und Kunst erster Klasse»). Omamoodi tunnustuseks oli kahtlemata I. Tammelo biograafia võtmine USA-s ilmuvasse biograafilisse leksikoni «Who's Who in the World» (1980—1981). 64-aastaselt I. Tammelol oli palju plaane, teda ootasid pooleliolevad tööd ja programmid. Kuid pärast naasmist 1981. a septembris ülemaailmselt kongressilt Mehhikos avastati tal vähk.

Oma nn õigusfilosoofilises usutunnistuses kordab I. Tammelo mõndagi seisukohta, milleni jõudis juba Tartu perioodil ja tunnistas kogu elu jooksul. Juba elukogenud mehena nendib ta, et nagu üllõpilas põlves, nii pole teda ka edaspidi ükski teos ega autor suutnud sedavõrd haarata, et ta poleks suutnud sellest distantseeruda. Ehk just seetõttu polegi ta enda arvates liitunud ühegi koolkonnaga. Koguni võõraks on talle alati jäänud erinevate koolkondade võitlus, sest võitlustuhinas on haihtunud alati see, mis tema arvates filosoofias kõige väärtuslikum näib. Ta pole kunagi püüdnud oma filosoofilisi tõekspidamisi mingi omaette filosoofilise süsteemi raamesse suruda. Ta olevat püüdnud jääda pidevaks otsijaks (tuletagem meelde J. Uluotsa ja H. Schreineri öeldut). Oma otsijavaimuga olevat ta olnud valmis kõikjal mõjutusi vastu võtma ning varem aimamatuid sihte seadma. Alati olevat ta püüdnud kirjutada võimalikult lühidalt, sest tema arvates väsitavad mahukad filosoofilised tekstid nii lugejat kui kirjutajat. Oma uurimistöö temaatika valikul olevat ta järginud sisemist sündi ning kui see tung teatud temaatika vastu lakanud, olevat ta eneseplinamise lõpetanud...

Oma viimastel eluaastatel asus I. Tammelo tegelema inimkonna säilimise ja inimväärika eksistentsi probleemidega (Arens 1982:2, 1983; Vaska 1989:968—977). Õigusfilosoofiat nägi ta abistajana probleemilahenduste normatiivsete aspektide süvauurimisel, et leida alust homse õiguse printsiipidele. Tema seisukohalt on inimkond jõudnud sinnamaani, kus ta peab ka kosmilist vastutust kandma.

Ellu jääda ja edasi minna

I. Tammelole tuli tööpakkumisi paljudest ülikoolidest. 1981. a valiti ta ka Strasbourg'i professoriks. Kuid järjest ägenev söögitoruvähk vähendas kiiresti elujõudu. Tema surm tuli üllatusena paljudele lähedastelegi. Niivõrd oli ta suutnud viimastel aastatel esiplaanile nihutada töö, nii raudne oli olnud tema enesedistsipliin, et ka lähimad kolleegid märkasid liiga hilja, kui haige ta tegelikult oli olnud. Tema teaduslik produktiivsus ei olnud langenud, vaid isegi tõusnud. Puhkust ei lubanud ta enesele enne, kui teadis, et nii instituudi kui abikaasa tulevik on kindlustatud (Schreiner 1984: 18).

Jälle Austraalia

Ilmar Tammelo vana sõber ja kolleeg H. Strakosch iseloomustas teda kui väga truud sõpra. Oma suurima ohvri olevat ta toonud aga abikaasale. Austraallannast abikaasa soovis naasta kodumaale ja juba surma poolt märgistatud I. Tammelo järgnes talle. Õnnetuseks kestis lennureis raskete ilmastikuolude tõttu 27 tundi, mis veelgi nõrgestas organismi, ja kaheksandal päeval pärast Austraaliasse jõudmist, 7. veebruaril 1982. a, suri ta Sydneys (Strakosch 1984: 4). Kolleegid oleksid ilmselt soovinud teda viimsele teele saata oma instituudist. Salzburgis oli ju valmistatud pikka aega Ilmar Tammelo 65. sünnipäevaks ja oli mingil määral jõutud harjuda arusaamaga, et haiguse kulgu ei saa enam peatada. Ilmar Tammelol jäi oma juubelisünnipäevast puudu ainult veidi rohkem kui kaks nädalat. Salzburgi kolleegide poolt organiseeritud juubelimonograafia «Objektivierung des Rechtsdenkens» (Berlin, 1984) kujunes hoopis mälestusraamatuks. See mahukas köide on kõige soliidsem, mis ühele eesti rahvusest juristile kunagi pühendatud. Teos on kahtlemata sümboolseks monumendiks I. Tammelo teadustööle. Töö esimeses osas on biograafilised artiklid (H. Strakosch, H. Schreiner, J. Bjarup, A. Schramm, Michael W. Fischer), järgnevates osades aga on avaldatud analoogiliste probleemidega tegelevate autorite artikleid kogu maailmast.

Lõpetuseks

Autor ei kuulu nende hulka, kes arvavad, et tõdemusest «näete, jälle oleme hiljaks jäänud ühe eesti kuulsuse rahvale teadvustamisega» piisaks täna, kui meie originaalne õigusfilosoofiline ja õigusteoreetiline mõte on aastakümnete jooksul prak-

tiliselt puudunud Eestis tervikuna ja Tartu Ülikoolis eriti. Esimese sammuna tuleks kiiresti muretseda I. Tammelo avaldatud tööd Tartu Ülikooli ning Tallinna raamatukogudele ja alustada võimaluste piires nende tõlkimist eesti keelde. Ilmar Tammelo valitud teoste väljaandmine peaks olema hädavajalik. 1992. aastal möödub 75 aastat tema sünnist ning juba selleks tähtpäevaks võiksime jäädvustada Ilmar Tammelo mälestuse. Kindlasti on õigus *dr. jur.* Ilmar Arensil, kui ta kirjutab, et «Ilmar Tammelo oli üks vähestest meie hulgast, kes oma mõttevõime tugevuse ja dünaamikaga oli korduvalt purustanud helivalli ning jõudnud igaveste tõdede selgusse» (Arens 1982: 2).

Peeter Järveld

Kirjandus

- Arens, Ilmar 1982a. I. Tammelo in memoriam. — Eesti Päevaleht, nr 18, 6. III, lk 7
- Arens, Ilmar 1982b. Tammelo postuumset: terrorism kui õigusfilosoofia probleeme. — Eesti Päevaleht, nr 96, 11. XII, lk 6
- Arens, Ilmar 1983. Prof. I. Tammelo postum käsitlemas rahuprobleeme. — Vaba Eesti Sõna, nr 3, 20. I, lk 9
- Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart 1977. Hrsg. A. Kaufmann und Winfried Hassemer. Heidelberg/Karlsruhe, C. F. Müller Juristischer Verlag
- Schreiner, Helmut 1984. In memoriam Ilmar Tammelo. — Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1, S 1—5
- Strakosch, Heinrich 1984. Ilmar Tammelo. — Objektivierung des Rechtsdenkens. Hrsg W. Krawietz, Th. Mayer-Maly, O. Weinberger. Berlin, Duncker & Humblot
- Tammelo, Ilmar 1939. Õigusteaduse metodoloogia. Konspekt (koost. prof. J. Uluotsa loengute põhjal). Tartu
- Tammelo, Ilmar 1942?. Prof. Kliimann'i era- ja avaliku õiguse normativistliku vaheteo kriitika. Tartu
- Tammelo, Ilmar 1943. Õigusnorm ja ta struktuur. Magistritöö. Puhja
- Tammelo, Ilmar 1950. Artur-Tõeleid Kliimanns Rechts-theorie. — Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 39, S 90—101
- Tammelo, Ilmar 1989. Artur-Tõeleid Kliimanni õigusteooria. — Nõukogude Õigus, nr 5, lk 346—348
- Uibopuu, Henn-Jüri 1982. Ilmar Tammelo: In memoriam. — Teataja, nr 5, 6. III, lk 11
- Vaska, Vootele 1989. Õigus, loogika ja mõistuse ekstaas: Mõtteid ja märkmeid Ilmar Tammelo mälestuseks. — Akadeemia, nr 5, lk 968—977 (= Mana, nr 54, 1984, lk 30—34)

ILMAR TAMMELO TEOSTE BIBLIOGRAAFIA

1. Irdriimist (artikkel). Lahkumisõhtu; Põud; Sentimentaal-selt (luuletused). — Rada. Tartu Õhtuse Ühisgümnaasiumi õpi-laskond, Tartu 1937

2. Õigusteaduse metodoloogia. Konspekt. Koostanud prof. J. Uluotsa loengute põhjal Ilmar Tammelo (mimeogr). Tartu 1939

3. Õigusnorm ja ta struktuur. Magistritöö (masinkiri). Puhja 1943

4. Prof. Kliimann'i era- ja avaliku õiguse normativistliku vaheteo kriitika (masinkiri), s. a.

5. Õigusdogmaatika ja *Mathesis Universalis*. — Estonia I, Göttingen 1946, lk 38—41

6. Loogika ja nn. puhtimmanentsed predikatsioonid. — Estonia III, Göttingen 1947, lk 36—38

7. *Untersuchungen zum Wesen der Rechtsnorm*. Scherer Verlag, Heidelberg 1948

8. *Drei rechtsphilosophische Aufsätze*. Scherer Verlag, Heidelberg 1948

9. *Legal Dogmatics and the Mathesis Universalis*. Scherer Verlag, Heidelberg 1948

10. Artur-Tõeleid Kliimanns *Rechtstheorie*. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 39 (1950), S 90—101; tõlge eesti keelde — Nõukogude Õigus 5 (1989), lk 346—348; tõlge vene keelde — *Совetskoe право* 5 (1989), c 336—339

11. Õigluse probleem ja filosoofia. — Tulimuld 1 (1952), lk 41—43

12. Enesetundmisest ja isiksuse analüüsist. — Vaba Eesti 3 (1952)

13. *Rational Man and Radical Doubt*. Published under the auspices of Estonian Academical Society of Sydney. Sydney 1952

14. Arutlus müstikast. — Tulimuld 6 (1953), lk 365—367

15. Arutlusi kunstist. — Vaba Eesti 6 (1953), lk 7

Käesoleva täielikkusele pretendeerimatu loetelu peamiseks allikateks olid: 1) autori enda poolt Salzburgis 1981. a koostatud ja Dorothea Mayer-Maly poolt täiendatud «Verzeichnis der Veröffentlichungen von Ilmar Tammelo» koguteoses «Objektivierung des Rechtsdenkens: Gedächtnisschrift für Ilmar Tammelo» (Berlin, Duncker & Humblot, 1984, lk 747—753), mille on välja andnud Werner Krawietz, Theo Mayer-Maly ning Ota Weinberger ja 2) Ilmar Arensi «Folia bibliographica. A bibliography of Works Published by Estonian Scholars in Exile: Jurisprudence, Political Science, Sociology, Economy 1942—1976» (Stockholm, Institutum Litterarum Estonicum, 1977, lk 25—30, 71). Täiendavaid kirjeid on lisanud veel Peeter Järvelaid ja Hando Runnel. Koost.

16. «Cartesian Turn» in the Theory of Law. — Sydney Law Review 1 (1954), pp 214—221
17. Sketch for a Symbolic Juristic Logic. — Journal of Legal Education 8 (1955), pp 277—307
18. Autentne mina. — Lugejalt kirjanikule: Koguteos eesti raamatusõpradelt üle viie mandri. (Koost B. Kangro ja V. Uiopuu), Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund 1955, lk 136—140
19. Vaimse loomingu põhimõtteid. — Vaba Eesti 3 (1955), lk 2—3
20. Tests of Inconsistency between Commonwealth and State Laws. — Australian Law Journal 30 (1957), pp 469—501
21. Law, Justice and Social Reality. — Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht 8 (1957), pp 373—384
22. Kehtivus õiguseetilise probleemina. — Õigusteaduslik Ajakiri 2 (1957), lk 6—11; Akadeemia 5 (1989), lk 956—967
23. Rahvusvahelise õiguse loogilisest sulgematusest. — Õigusteaduslik Ajakiri 3 (1957), lk 4—6
24. On the Space and Limits of Legal Experience. — Journal of Legal Education 11 (1958), pp 171—195
25. The Antinomy of Parliamentary Sovereignty. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 44 (1958), pp 495—513
26. La relatività di giustizia ed il principio della «sollecitudine». — Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto 35 (1958), p. 350—369
27. On the Logical Openness of Legal Orders. — American Journal of Comparative Law 8 (1959), pp 187—203
28. On the Logical Structure of the Law Field. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 45 (1959), pp 95—101
29. Justice and Doubt: An Essay on the Fundamentals of Justice. — Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht 9 (1959), pp 308—417
30. Axiomatics of Law and the Logical Bounds of Juristic Thinking. — Õigusteaduslik Ajakiri 6 (1960), pp 4—7
31. On the Lawyer's Search for Contact with the Philosopher. — Journal of Legal Education 13 (1961), pp 187—203
32. La ricerca del giurista per un incontro col filosofo. — Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto 38 (1961), p 573—599
33. Ideas of Justice and *Caritas Sapientis*. — Jaipur Law Journal 2 (1962), pp 51—77
34. Syntactic Ambiguity, Conceptual Vagueness and the Lawyer's Hard Thinking. — Journal of Legal Education 15 (1962), pp 56—59
35. The Nature of Facts as a Juristic Tópos. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 39 (1963), pp 235—261; tõlge jaapani keelde — Hogaku Kenkyu 43 (1970), lk 103—125

36. Contemporary Developments of the Imperative Theory of Law. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 49 (1963), pp 255—261
37. The Rule of Law and the Rule of Reason in International Legal Relations. — Logique et Analyse 6 (1963), pp 335—368
38. La natura dei fatti come *tópos* giuridico. — Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto 40 (1963), p. 655—683
39. The Meaning of Meaninglessness (together with Anthony R. Blackshield). — Malaya Law Review 5 (1963), pp 1—39
40. Tensions and Tenebrae in Treaty Interpretation. — Dialectica 18 (1964), pp 337—350
41. Legal Formalism and Formalistic Devices of Juristic Thinking. — Law and Philosophy (Ed S. Hook), 1964, pp 316—328
42. The Law of Nations and the Rhetorical Tradition of Legal Reasoning. — Indian Year Book of International Affairs (Supplement, Grotian Society Papers), 1964, pp 227—258
43. Law, Logic and Human Communication. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 50 (1964), pp 331—366
44. Coexistence and Communication. — Sydney Law Review 5 (1965), pp 29—58
45. Legal and Extra-legal Justification (together with Lyndel V. Prott). — Journal of Legal Education 17 (1965), pp 412—422
46. Giustificazione giuridica ed extragiuridica (insieme con Lyndel V. Prott). — Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto 42 (1965), p. 221—235
47. La interpretación de los tratados y la razón práctica. — Diánoia 11 (1965), pág 225—257
48. Theoretische Aspekte der Definition der Aggression. — Moderne Welt 5 (1965), S 315—330
49. Some Aspects of Recent Contributions to Logic in the Service of Law. — Sydney Law Review 5 (1966), pp 261—266
50. Analysis of Human Communication. — Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie 52 (1966), pp 503—543
51. World Order and the «Enclaves of Justice». — Ottawa Law Review 1 (1966), pp 1—35
52. Maailmakorra kujundamise põhialustest. — Eesti Korporatsioonide Liit MCMXV—MCMLXV (toim K. Arro), EKL, Toronto 1966, lk 293—297
53. Treaty Interpretation and Practical Reason. The Law Book Company, Sydney 1967
54. Aspetti trans-nazionali della comunicazione umana. — Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto 45 (1968), p. 27—77
55. Treaty Interpretation and Considerations of Justice. — Revue Belge de Droit International 5 (1968), pp 80—86

56. Interpretazione dei trattati e considerazioni intorno alla giustizia. — Jus 19 (1968), p. 38—45

57. The Perennial Role of Legal Philosophy. — Gedächtnisschrift für Gustav Radbruch (Hrsg A. Kaufmann), 1968, pp 121—128

58. The Postulate of Methodological Purity in Hans Kelsen's Pure Theory of Law. — Duquesne University Law Review 7 (1968), pp 177—185

59. **Outlines of Modern Legal Logic.** Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1969

60. Logical Structure of the Legal Norm and Legal States of Affairs. — Festschrift für Karl Engisch (Hrsg A. Kaufmann), 1969, pp 143—149

61. Material Justice and Negative Being. — Liber Amicorum in Honour of Professor Alf Ross (Eds M. Blegvad et al.), 1969, pp 473—501

62. Teadus ja poliitiline võim. — Austraalia eestlased sõnas ja teos: E. V. Tartu Ülikooli juubeli (1919—1969) tähisteos (toim. E. Laisk, M. Meusi, A. G. Parts, H. Salasoo, I. Tammelo). Eesti Akadeemiline Koondis, Sydney 1969, lk 29—32

63. Relations between the International Legal Order and the Municipal Legal Orders — a «Perspectivist» View. — The Australian Year Book of International Law, 1970, pp 211—218

64. Zum Aufbau einer Theorie der Gerechtigkeit. — Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht 20 (1970), S 149—156

65. «The Is» and «the Ought» in Logic and Law. — Archiv . Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 6 (N. F., 1970), pp 73—92

66. Logic as an Instrument of Legal Reasoning. — Jurimetrics Journal 10 (1970), pp 89—94; tõlge tšehhi keelde — Právník 8 (1970), lk 683—687; tõlge jaapani keelde — Hogaku Kenkyn 9 (1970), lk 103—125

67. Argumentation and Intransigence. — Hogaku Kenkyu 11—12 (1970), pp 1—53, 1—49

68. Computers and Legal Logic (together with Ron Klinger). — Proceedings of the Institute of Criminology for 1968, II (Sydney 1970), pp 231—240

69. **On the Construction of a Legal Logic in Retrospect and in Prospect.** University of Sydney. Faculty of Law. Materials for postgraduate studies, (1970), ASLP/IVR, Special No 1, 1970

70. **Survival and Surpassing.** The Hawthorn Press, Melbourne 1971. Tõlge eesti keelde — Akadeemia 6—10 (1990), lk 1313—1344, 1521—1552, 1761—1792, 1985—2015, 2205—2240

71. **Oigusloogika printsiibid ja meetodid** (jaapani keeles). Hogaku-Kenkya-Kai Publication, Keio University, Tokyo 1971

72. **Rechtslogik und materiale Gerechtigkeit.** Athenäum Verlag, Frankfurt a. M. 1971
73. *Non solum sub lege — enimvero sub homine.* — *Rechtstheorie* (Hrsg A. Kaufmann), 1971, pp 49—52
74. *Ratio decidendi et la règle de droit.* — *La règle de Droit* (Ed Ch. Perelman), 1971, P 123—130
75. *On the Possibility of Government Being Entrusted to Scientists.* — *Anais do Simpósio sobre Ciência e Humanismo*, 1971, pp 231—239
76. *Justice and Serenity: Reflections on Meister Eckhart's Doctrine of Justice.* — *Lawasia* 2 (1971), pp 107—111
77. *Retsensioon: Ilmar Arens. Die estnische Russlandkolonisation etc.* — *Bulletin of Baltic Studies* 8 (1971), lk 26jj
78. *Is the Rule of Law Doomed?* — *Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht* 23 (1972), pp 81—88
79. *The Entitlement to Life.* — *Anales de la Cátedra Francisco Suárez* 12 (1972), pp 97—113
80. *Natural Law in Crisis.* — *Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht* 24 (1973), pp 3—12
81. *Riflessioni sulla dottrina della giustizia di Meister Eckhart.* — *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* 50 (1973), p. 798—803
82. *Um eine futurologisches Naturrecht.* — *Der Staatsbürger*, 19. VI 1973, S 1—2
83. **Grundzüge und Grundverfahren der Rechtslogik** (gem. mit Helmut Schreiner), Bd I. Verlag Dokumentation, München 1974
84. *A lógica das pretensões no pensamento jurídico.* — *Revista Brasileira de Filosofia* 96 (1974), pág 379—385
85. *Mit René Marcic — unterwegs zur Rechtslogik.* — *Dimensionen des Rechts: Gedächtnisschrift für René Marcic* (Hrsg M. Fischer u. a.), 1974, S 341—348
86. *The Counter-Formula Method and Its Applications in Legal Logic.* — *Dimensionen des Rechts: Gedächtnisschrift für René Marcic* (Hrsg M. Fischer u. a.), 1974, pp 349—360
87. *On the Construction of a Legal Logic in Retrospect and in Prospect.* — *Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie* 60 (1974), pp 377—392
88. *Natural Law in the Light of the History of Legal Philosophy.* — *Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht* 25 (1974), pp 39—44
89. *Naturrecht als begründetes Recht.* — *Wissenschaft und Weltbild* 27 (1974), S 219—222
90. *Logical Aspects of the Non-Liquet Controversy in International Law.* — *Rechtstheorie* 5 (1974), pp 1—10

91. La «fase adulta» della sociologia giuridica. — *Sociologia del diritto* 2 (1974), p. 274—280

92. Vernunft, Gerechtigkeit und Liebe. — Plädoyer für die Vernunft (Hrsg G.-K. Kaltenbrunner), 1974, S 11—20

93. **Zur Philosophie des Überlebens.** Verlag Karl Alber, Freiburg / München 1975

94. Conscience, Alienation, and Violence. — *Österr. Zeitschrift f. öffentl. Recht* 26 (1975), pp 199—203

95. On the Objective Foundation of Natural Law Norms. — *Syracuse Journal of International Law and Commerce* 2 (1975), pp 159—164

96. **Logische Verfahren der juristischen Begründung** (gem. mit Gabriel Moens), *Forschungen aus Staat und Recht* 35. Springer Verlag, Wien/New York 1976

97. **Studi di logica giuridica** (insieme con Ivanhoe Tebaldeschi). Dott. A. Giuffrè Editore, Milano 1976

98. Vom Glück der inneren Stille. — Die Suche nach dem anderen Zustand (Hrsg G.-K. Kaltenbrunner), 1976, S 68—76

99. Gerechtigkeit und Revolution. — *Rechtswissenschaft und Arbeiterbewegung: Festschrift für Eduard Rabofsky* (Hrsg J. J. Hagen u. a.), 1976, S 60—68

100. Giustizia e rivoluzione. — *Atti e Memorie della Accademia Nazionale di Scienze, Lettere e Arti di Modena* 18 (1976), p. 1—8

101. Il diritto internazionale come ordinamento di transizione. — *Il diritto come ordinamento* (Ed R. Orecchia), 1976, p. 83—89

102. Was ist und was soll die Rechtsphilosophie heute? — *Rechtsphilosophie und Gesetzgebung* (Hrsg J. Mokre u. a.), 1976, S 166—172

103. **Grundzüge und Grundverfahren der Rechtslogik** (gem. mit Helmut Schreiner), Bd II. Verlag Dokumentation, München 1977

104. **Theorie der Gerechtigkeit.** Verlag Karl Alber, Freiburg/München 1977

105. **Rechtslogik.** — Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtslehre der Gegenwart (Hrsg A. Kaufmann u. a.), 1977, S 120—138

106. Possibilità e modi di fondazione del diritto naturale. — *Memorie della Accademia Nazionale di Scienze, Lettere e Arti di Modena* 19 (série VI, 1977), p. 173—179

107. Potentialities and Perspectives of Formal Legal Reasoning. — *Equality and Freedom* (Ed G. Dorsey) 2 (1977), pp 531—540; tõlge jaapani keelde — *Hogaku Kenkyu* 24 (1980), lk 199—212

Ellu jääda ja edasi minna

108. Pri la tempo dimensio de la justestado. — *Internacia Jura Revuo* 16 (1977), p. 3—10
109. Zetetic Procedures for Legal Reasoning: A Synopsis. — *Jaipur Law Journal* 18 (1977/78), pp 9—15
110. **Modern Logic in the Service of Law.** Springer Verlag, Wien/New York 1978
111. Zetetische Verfahren für juristisches Aufweisen. — *Rechtstheorie* 4 (1978), S 421—428
112. *Democratia, quo vadis?* — *Teataja* 11 (1978), lk 4
113. Die Verkehrssprache Europas. — *Europa — Weltmacht oder Kolonie?* (Hrsg G.-K. Kaltenbrunner), 1978, S 142—152
114. Erneuerungsvorschläge für die logische Terminologie und Notation. — *Strukturierungen und Entscheidungen im Rechtsdenken* (Hrsg I. Tammelo u. a.), 1978, S 53—63
115. Zensur durch Tote: Über Tabus auf dem Gebiet der Gerechtigkeit. — *Der innere Zensor* (Hrsg G.-K. Kaltenbrunner), 1978, S 76—85
116. Möglichkeiten und Perspektiven des formalen Rechtsdenkens. — *Juristische Logik, Zivil- und Prozessrecht: Gedächtnisschrift für Jürgen Rödig* (Hrsg U. Klug u. a.), 1978, S 191—198
117. Justice as a Lawyer's Concern. — *Indian Philosophical Quarterly* 5 (1978), pp 213—221
118. Europa integriĝo kaj lingva justeco. — *Esperanto* 875 (1978), p. 195—197
119. Philosophische Überlegungen zu einer juristischen Theorie der Gerechtigkeit. — *Salzburger Jahrbuch für Philosophie* (1978/79), S 229—235
120. **Theorie der gerechtighejd.** Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen/Amsterdam 1979
121. A Jurisprudential Panorama of Deontic Logic. — *Indian Philosophical Quarterly* 6 (1979), pp 197—201
122. Semiotische Gedingenheit als rechtstheoretisches Anliegen: Ein «translinguistischer» Versuch. — *Rechtstheorie, Beiheft 1* (1979), S 283—294
123. Was darf und soll man von der Rechtstheorie heute erwarten? — *Reasoning on Legal Reasoning* (Eds A. Peczenik et al.), 1979, S 95—104
124. Praktisen päättelyn looginen pätevyys. — *Lakimies* 3 (1979), s 262—268
125. On the Time-dimension of Justice. — *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* 4 (1979), pp 97—106
126. Über die Zeitdimension der Gerechtigkeit. — *Ius Humanitatis: Festschrift zum 90. Geburtstag von Alfred Verdross* (Hrsg H. Miehsler u. a.), 1980, S 263—272

127. Was ist von der Rechtstheorie heute zu erwarten? — *Rechtstheorie* 11 (1980), S 9—15
128. Ungerechtigkeit als Grenzsituation. — *Schopenhauer-Jahrbuch* 61 (1980), S 30—36
129. Zur Strategie und Taktik der Weiterplanung von Plansprachen. — *Paderborner Arbeitspapiere* 57 (FEOll, Institut für Kybernetische Pädagogik, 1980), S 44—53
130. Der Kampf um die Rechtsphilosophie. — *Thesaurus Acroasium* 4 (Modern Problems of International Law and Philosophy of Law — *Miscellanea in Honour of Professor O. S. Constantopoulos*, 1980), S 1953—1958
131. Deontische Logik. — *Handbuch wissenschaftlicher Begriffe* (Hrsg. J. Speck), Bd I, 1980, S 129—131
132. De tegenformulemethode en haar rechtslogische toepassingen (met Gabriel Moens en Popke Brouwer samen). — *Netherlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 1 (1981), blz. 55—65
133. Normativ Zwingendes in Gerechtigkeitskriterien. — *Philosophie als Wissenschaft: Paul Weingartner gewidmet* (Hrsg S. Morscher u. a.), 1981, S 413—421
134. Die Freiheitsforderung als Kriterium der Gerechtigkeit. — *Aus Österreichs Rechtsleben in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Ernst C. Hellbling zum 80. Geburtstag* (Hrsg Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität Salzburg), 1981, S 95—103
135. *Zur Philosophie der Gerechtigkeit*. Verlag Peter Lang, Frankfurt a. M./Bern 1982
136. Friede als Rechtswert. — *Europäisches Rechtsdenken in Geschichte und Gegenwart: Festschrift für Helmut Coing zum 70. Geburtstag* (Hrsg Norbert Horn), 1982, S 681—689
137. International Peace as a Dream and as a Reality. — *Archiv f. Rechts- und Sozialphilosophie* 1 (1982), pp 6—12
138. Per una filosofia della pace internazionale. — *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* 1 (1982), p. 95—101
139. Zum Naturrecht des naturgerechten Weges. — *Das Naturrechtsdenken heute und morgen: Gedächtnisschrift für René Marcic* (Hrsg Dorothea Mayer-Maly und Peter M. Simons), 1983, S 931—940
140. Meine Begegnung mit René Marcic über das Naturrecht. — *Das Naturrechtsdenken heute und morgen: Gedächtnisschrift für René Marcic* (Hrsg Dorothea Mayer-Maly und Peter M. Simons), 1983, S 11—13

141. Gerechtigkeid als Wegweiser der juristischen Auslegung. — Auslegung — Einsicht — Entscheidung (Hrsg Raimund Jakob und Erhard Mock), 1983, S 3—12

142. Die Weiterplanung von Plansprachen im Dienst des Rechts. — Auslegung — Einsicht — Entscheidung (Hrsg Raimund Jakob und Erhard Mock), S 13—24

143. Rechtserneuerung und Friede aus rechtstheoretischer Sicht. — Rechtstheorie und Gesetzgebung: Festschrift für Robert Weimar zum 50. Geburtstag (Hrsg Ilmar Tammelo und Erhard Mock).

Koostanud Jaan Isotamm

CONTENTS

The ethnic minorities in Europe: Some spatial problematics	<i>André-Louis Sanguin</i>	2019
On diversity in nature and society	<i>Walter Rand</i>	2029
Twenty years of anatomy of love. II	<i>Aleksander Pulver</i>	2051
Poems	<i>Hermann Hesse</i>	2080
On reading books	<i>Hermann Hesse</i>	2082
Reading: A phenomenological approach	<i>Wolfgang Iser</i>	2090
Symbolism in the Visual Arts. I	<i>Aniela Jaffé</i>	2118
Ludwig Mercklin	<i>Niina Raid</i>	2141
Naval operations on the Estonian Coast, 1854—1855.	<i>Ian R. Stone</i>	2152
In the service of his country: The diary of State Controller Karl Soonpää 1939—1940. IV		2163
Review: Harri Moora. Personaalnimestik. Koostaja S. Jakobson. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1989.	<i>Rein Kruus</i>	2192
Editorial note. Summaries		2197
Survival and Surpassing. V	<i>Ilmar Tammelo</i>	2204

СОДЕРЖАНИЕ

Этнические меньшинства в Европе: Некоторые пространственные проблемы	<i>Андре-Луи Санген</i>	2019
Дивергенция в природе и обществе	<i>Вальтер Ранд</i>	2029
Двадцать лет анатомии любви. II	<i>Александр Пульвер</i>	2051
Стихотворения	<i>Герман Хессе</i>	2080
О чтении книг	<i>Герман Хессе</i>	2082
Чтение: Феноменологический подход	<i>Вольфганг Изер</i>	2090
Символика в изобразительном искусстве	<i>Аниела Жаффе</i>	2118
Людвиг Мерклин	<i>Нийна Райд</i>	2141
Операции морских сил на эстонском побережье в 1854 и 1855 гг.	<i>Ян Р. Стоун</i>	2152
Служа отечеству: Дневник государственного контролера Карла Соонпяэ 1939—1940 гг. IV		2163
Рецензия: Harri Moora. Personaalnimestik. Koostaja S. Jakobson. Tallinn, Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu, 1989.	<i>Рейн Круус</i>	2192
От редакции. Резюме		2201
Остаться в живых и идти дальше. V	<i>Ильмар Таммело</i>	2204

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

DF A
AL 1194 90

Hind 1 rubla